

Dolina Bamian

Współczesna Dolina Bamian była częścią starożytnej kultury indyjskiej. Jest jedną z 34 prowincji współczesnego Afganistanu i leży w geograficznym centrum kraju. Jej stolica nazywa się również Bamian. Bamian stało się jednym z największych miast wzdłuż Jedwabnego Szlaku. Przed powstaniem islamu w VII wieku n.e. środkowy Afganistan kwitł dzięki kupcom z Jedwabnego Szlaku, którzy przemierzali dolinę w drodze na handel z Cesarstwem Rzymskim, Chinami i Indiami. Dolina Bamian była ważnym przejściem dla karawan i kupców próbujących przekroczyć pasmo górskie Hindukusz. Xuan Zang (Hsuan Tsang), chiński mnich podróżujący przez dolinę w 634 roku n.e., poinformował, że zamieszkiwała ją duża populacja i była ośrodkiem buddyjskiej myśli i teologii. Konkretnie opisał wydarzenia i rytuały, których był tam świadkiem. W rezultacie miasto Bamian stało się centrum i tygłem kultur i wpływów religijnych. W Bamian elementy greckich, perskich i buddyjskich wpływów kulturowych połączyły się w nową ekspresję znaną jako sztuka grecko-buddyjska. Buddyzm rozprzestrzenił się poza Indie wzdłuż Jedwabnego Szlaku do miasta Bamian, gdzie kwitł w IV i V wieku n.e. Założono buddyjski klasztor wraz z wieloma rzeźbami i rzeźbami, w tym kilkoma gigantycznymi posągami Buddy wyrzeźbionymi wzdłuż klifów z widokiem na dolinę Bamian. W III i IV wieku n.e. a przed wprowadzeniem islamu do tego regionu dolinę zamieszkiwała duża kolonia buddyjska. Kiedyś żyło tam i modliło się ponad 1000 mnichów w jaskiniach wykutych w klifach. Od II wieku n.e. aż do wprowadzenia islamu, przez okres około pięciu wieków, Dolina Bamian była zachodnim ośrodkiem kultury buddyjskiej. Islam zawładnął regionem i dominował w dolinie przez setki lat, ale posągi przetrwały do marca 2001 r., kiedy talibowie w Afganistanie zniszczyli je materiałami wybuchowymi. Historycy byli zachwyceni ich ogromnymi rozmiarami, niektóre ponad 180 stóp wysokości, które były prawdopodobnie największymi przedstawieniami Buddy na świecie w czasie ich tworzenia. Dolina Bamian była najdalszą kolonią buddyzmu, która zakorzeniła się w Indiach i miała znaczną liczbę wyznawców. Pozostałości artystyczne i architektoniczne Doliny Bamian i jej znaczenie jako centrum buddyjskiego na Jedwabnym Szlaku są wybitnymi reprezentacjami złożonej kombinacji starożytnych wpływów kulturowych Indii, hellenizmu, Rzymu i Sassanian.

Damaszek i Aleppo

Damaszek i Aleppo były dwoma miastami położonymi w centrum Jedwabnego Szlaku, kluczowego międzykontynentalnego szlaku handlowego łączącego Cesarstwo Rzymskie z Chinami. Karawany podróżujące Jedwabnym Szlakiem handlowały jedwabiem, perfumami i przyprawami na Dalekim Wschodzie. Na przykład miasto Aleppo leżało na skrzyżowaniu dwóch szlaków handlowych, jednego z Indii i drugiego z Damaszku. Były ważnymi ośrodkami handlowymi ruchu karawan i potężnymi ośrodkami kultury miejskiej. Oba regiony położone są blisko wybrzeża Morza Śródziemnego (około 100 mil od morza). Oba miasta zawierają grunty rolne i koczowników. Zarówno Damaszek, jak i Aleppo cierpiały z powodu trzęsień ziemi, epidemii i konfliktów wewnętrznych na przestrzeni dziejów, ale potrafiły z powodzeniem odzyskać swoje znaczenie po każdej przeciwności losu. Damaszek (po arabsku Dimashq as-Sham) to jedno z najstarszych wciąż zamieszkałych miast na świecie. Starożytne miasto Damaszek leży w obrębie murów miejskich. Wykopaliska ujawniają, że mieszkali tam pierwsi mieszkańcy gdzieś między 10 000 a 8000 p.n.e. Z drugiej strony miasto Aleppo było zamieszkane od 1800 roku p.n.e., według zapisów archeologicznych. Po roku 800 p.n.e. Asyryjczycy, Persowie, a następnie Grecy w 333 p.n.e. rządili Aleppo. Damaszek zyskał na znaczeniu dopiero w 1100 r. p.n.e. po przybyciu ludów semickich znanych jako Aramejczycy. Aramejczycy zbudowali infrastrukturę miasta w postaci kanałów i tuneli połączonych z rzeką Barada. System dystrybucji wody udoskonalili późniejsi władcy miasta, Rzymianie, którzy podbili Syrię w 64 roku p.n.e. oraz członkowie dynastii Omajadów. Ze względu na swoje podobieństwa Damaszek i Aleppo były rywalami i często dokonywano ich porównań. Chociaż Aleppo odnosiło większe sukcesy gospodarcze, wydaje się, że Damaszek

prosperował jeszcze bardziej jako centrum islamu. Islamskie intelektualiści często gromadziły się w Damaszku, a sztuka islamska kwitła w mieście. Warunki panujące w Damaszku bardzo dobrze nadawały się do rozkwitu środowiska intelektualnego i artystycznego, gdyż był on ośrodkiem wielkich imperiów tych, którzy nim rządili. Damaszek był przecież bazą wypadową muzułmanów przeciwko krzyżowcom w VII wieku n.e. W tym czasie był to ośrodek administracji kalifa. Damaszek stał się militarną i polityczną bazą bojowników muzułmańskich przeciwko krzyżowcom. Nuraddin po raz pierwszy nabył Damaszek i Aleppo w 1154 r., a po jego śmierci Saladyn. W 1260 r. Mongołowie zaatakowali miasta, które wpadły w ręce mameluków w 1317 r. Damaszek nadal cieszył się politycznym znaczeniem pod rządami mameluków jako stolica imperium mameluków do 1516 r., chociaż w tym okresie nastąpiła kolejna inwazja Mongołów na Damaszek w 1400 r. Damaszek zajmuje ważne miejsce w tradycji sunnickiej jako jedno z najświętszych miast muzułmańskich obok Mekki, Medyny i Jerozolimy, ponieważ miały tam miejsce przełomowe punkty w historii islamu. Jest to miejsce narodzin Abrahama i miejsce pochówku Mojżesza.

Dariusz I

(ok. 550-486 p.n.e.) władca perski

Dariusz I, czyli Dariusz Wielki, skonsolidował imperium perskie założone przez Cyrusa II. O Dariuszu wiemy więcej niż o jakimkolwiek innym królu imperium perskiego, ponieważ mamy dwa główne źródła literackie dotyczące jego życia. Pierwsza to inskrypcja w Behistun we współczesnym Iranie, którą Dariusz wyrył w skale wysoko nad jednym z kluczowych szlaków handlowych z Mezopotamii na irański płaskowyż. Opisuje, jak we wczesnych latach panowania Dariusza odbudował imperium po buntach po śmierci Kambyzesa II. Drugim źródłem są Dzieje Herodota z Halikarnasu (ok. 480– ok. 429 p.n.e.), Greka, który opisał ekspansję imperium perskiego od Cyrusa po Kserksesa I. Dariusz urodził się ok. 550 r. p.n.e. jako syn Hystaspesa, który był później satrapą Partii. Nasza pierwsza wzmianka o Dariuszu dotyczy oficera egipskiej armii okupacyjnej Kambyzesa II. O śmierci Kambyzesa na początku 522 r. p.n.e. Dariusz udał się prosto do Medii, aby wcisnąć swoje roszczenia do tronu przez wspólnego prapradziadka z Kambyzesem, Achemenesem. Jesienią 522 r. p.n.e. Dariusz wraz z sześcioma współspiskowcami zabił uzurpatora Gaumatę, a wkrótce potem, aby umocnić swoje roszczenia, ożenił się z dwiema córkami Cyrusa i jedną z jego wnuczek, a także wziął trzy inne żony. Jednak twierdzenie Dariusza nie było łatwe do zaakceptowania i w całym imperium panowały niepokoje. W inskrypcji Behistun Dariusz mówi o buntach w ponad połowie satrapii cesarstwa, w tym w największym ówczesnym mieście — Babilonie. W przeciwieństwie do Cyrusa, którego witano prawie jak zbawiciela Babilonu, Dariusz był postrzegany inaczej i podbił Babilon dopiero po oblężeniu i ukaraniu egzekucją 3000 spośród ocalałych czołowych obywateli. Nawet wtedy kilka lat później doszło do drugiego buntu w Babilonie. Trwało to do grudnia 521 r. p.n.e. aby wszystkie bunty w innych częściach imperium zostały stłumione i jeszcze kilka lat, zanim w imperium zapanował całkowity pokój. Chociaż Dariusz odnosił sukcesy militarne, jego największym osiągnięciem było stworzenie skutecznej administracji dla imperium. Według Herodota, gdy tylko zapanował pokój, Dariusz założył 20 satrapii, czyli okręgów administracyjnych. W każdej z założonych przez siebie satrapii systemy podatkowe i wymagania rekrutacyjne dla jego armii. Zbudował także systemy dróg królewskich i utworzył wzdłuż nich miejsca, w których można było znaleźć konie, żywność i zakwaterowanie dla osób poruszających się po imperium. W tak rozległym imperium satrapowie odpowiedzialni za każdą satrapię musieli działać w znacznym stopniu niezależnie od rządu centralnego. Jednak ta niezależność mogła zagrozić kontroli cesarza, a Dariusz ustanowił system inspektorów zwanych „oczami króla”, których zadaniem było sprawdzanie skuteczności i lojalności satrapów. Ulepszony system drogowy i budowa masywnych spichlerzy wojskowych pozwoliły dużej armii i armii na stosunkowo łatwe poruszanie się po imperium. Ponadto Dariusz zbudował kanał, ukończony w 498 r. p.n.e., łączący Nil z Morzem Czerwonym i w ten

sposób Zatokę Perską, która umożliwiła handel statkiem na całej szerokości imperium. Budowa dróg przyniosła również korzyści handlowi i projektom budowlanym, ponieważ materiały można było łatwiej sprowadzać z odległych części imperium na miejsce budowy. Miasta pałacowe budowano w Suzie i Persepolis, nowej stolicy Persji, a budowa obu prawdopodobnie skorzystała na zwiększonym dostępie do materiałów z innych części imperium. Nawet dzisiaj ruiny Persepolis przypominają coś z jego dawnej świetności jako ceremonialnej stolicy imperium. Każdej wiosny w Persepolis odbywał się najważniejszy z obrzędów, ceremonia noworoczna, a ambasadorzy reprezentujący każdą część imperium przyjmowali coroczną daninę. Dariusz poszedł za przykładem Cyrusa, prowadząc politykę religijną tolerancyjną wobec wielu różnych bogów. Tytułem przykładu, we wrześniu 518 r. p.n.e. Dariusz odwiedził Egipt, a egipskie inskrypcje opisują, jak przekazał cenne dary kluczowym świątyniom i złożył hołd wielu najważniejszym bogom. Podobnie mamy dowody na to, że składał ofiary bogom babilońskim i elamickim oraz greckiemu bogu Apollinowi, który jako bóg mądrości był uważany za greckiego odpowiednika perskiego boga Ahuramazda. Jego politykę religijną ilustruje także przypadek Żydów, którym Cyrus obiecał fundusze na odbudowę świątyni jerozolimskiej. Zapobiegł temu sprzeciw Samarytan, a Biblia opisuje, jak Żydzi zwrócili się do Dariusza z prośbą o przejrzenie archiwów pałacowych w celu odnalezienia oryginalnego dekretu Cyrusa i tym samym udowodnienia słuszności ich projektu. Dariusz znalazł dekret i udzielił pozwolenia na odbudowę świątyni jerozolimskiej, którą rozpoczęto w 515 r. p.n.e. W 499 p.n.e. Greckie miasta w Azji Mniejszej zbuntowały się, a Persom zajęło pięć lat odzyskanie kontroli nad regionem. W 490 p.n.e. Dariusz wysłał kolejną wyprawę, tym razem przeciwko europejskiej części greckojęzycznego świata. Persowie zdobyli kilka greckich wysp, a następnie wylądowali w Maratonie, kilka kilometrów od Aten. Słynna bitwa pod Maratonem, choć przedstawiana przez Greków jako zwycięstwo, nie była bitwą pełną, ponieważ od tego czasu Persowie kontrolowali Morze Egejskie i wyznaczyli je jako swoją najbardziej wysuniętą na zachód granicę. W listopadzie 486 p.n.e. Dariusz zmarł w wieku 64 lat. Rozpoczynając od luźnej kolekcji prowincji, stworzył silne i dobrze zorganizowane imperium, które przekazał następcy Kserksesowi, najstarszemu synowi jego pierwszej żony.

Dawid

(ok. 1000 p.n.e.) król Izraela

Życie Dawida, króla Izraela, jest pełne paradoksów. Nazywano go w najwcześniejszych historycznych tradycjach biblijnych „słodkim psalmistą Izraela” i wybrańcem „według serca [Boga]”, jednak w innych miejscach jest słynnie podsumowany jako cudzołożnik i morderca „w sprawie Uriasza Hetytów”. Z trudem ogłaszał swoją lojalność wobec poprzedniego i pierwszego króla Izraela, Saula, a mimo to był przywódcą grupy powstańczej, która podważyła rządy tego samego króla. Był chłopięcym, wrażliwym synem wiejskiego rolnika i wojownikiem, który powalił mistrza izraelskiego nemezis i udał się na rzeź „jego dziesięciu tysięcy”. Właśnie w zestawieniu tych wizerunków Dawida późniejsze tradycje religijne żydowskie i chrześcijańskie znajdują tak wiele sprzeczności. Pod względem historycznym Dawid zakotwicza Biblię w czasie i przestrzeni. Teoria głosi, że imperium Dawida naprawdę przyćmiło inne starożytne imperia swoich czasów i można to wykazać. Przed narracją o Dawidzie Biblia pokazuje moc opowieści i mitów w przekonywaniu i inspirowaniu ludzi z późniejszych pokoleń, ale wraz z Dawidem (i jego synem Salomonem) pojawiają się zewnętrzne dowody potwierdzające biblijną reputację i historię. Z drugiej strony dowody na istnienie imperium Dawida opisanego w Biblii są skąpe. Powoduje to, że niektórzy współcześni uczeni utrzymują, że idea zjednoczonego królestwa Izraela i Judy, założonego przez Dawida i rozszerzonego przez Salomona, jest przesadzona lub wyidealizowana. W rzeczywistości nie ma wzmianki o Dawidzie w zachowanych współczesnych pismach, ale istnieją inskrypcje wymieniające jego imię w ciągu 200 lat jego rzekomego życia. Według relacji zawartych w różnych księgach biblijnych Dawid został namaszczony na króla przez jednego z proroków i sędziów,

Samuela, który odrzucił króla Saula. Dawid był najmłodszy w swojej rodzinie, był zwykłym pasterzem, ale został później wybrany na minstrela na dworze króla Saula. Skromne początki Dawida i niepomyślny debiut przed Saulem były jeszcze bardziej niespójne z jego następną rolą jako wojownika i zbawiciela narodu. Wędrował na pole bitwy i został sprowokowany do pojedynku przez groźby filistyńskiego mistrza i olbrzyma Goliata. Gdy Dawid zabił przeciwnika, armia Saula zwyciężyła. Po powrocie na dwór Saul stawał się coraz bardziej zazdrosny o Dawida. Charyzma Dawida rosła z dnia na dzień, a swoimi wyczynami przekonał nawet syna i córkę Saula, by chronili jego życie. Zazdrość Saula doszła do punktu spisku przeciwko jego skądinąd wiernemu poddanym, więc Dawid uciekł na pustynię, by przeżyć życie wyjętego spod prawa. Dawid był w ciągłym biegu. Jego prześladowcy otoczyli go co najmniej trzy razy, ale za każdym razem cudem uciekł. Okazał wielkoduszność, odrzucając łatwe okazje do zabicia króla Saula. W końcu zaakceptował swój los jako wyjęty spod prawa i zwerbował grupę innych uciekinierów, którzy wraz z nim zajęli się bandytyzmem na wzgórzach Judei. W rzeczywistości Biblia przedstawia go jako coś w rodzaju Robin Hooda, który chroni swoich krewnych i ich bydło, podczas gdy on nęka obce armie, które wkraczą na ziemie Izraela. Następny ruch zaprowadził go do kraju wrogów Izraela, Filistynów. Tutaj związał się z miejscowym królem, który zapewnił mu bezpieczną przystań dla grabieży i rabunków w okolicy. W zamian Dawid skierował swoją bandę wyjętych spod prawa do pomocy Filistynom. Kiedy jego zasługi skłoniły go do walki z własnym królem i rodakami, inni miejscowi królowie filistyńscy odmówili mu przyjęcia. W ten sposób oszczędzono mu dylematu zabicia własnego ludu lub zabicia obcych gospodarzy. W wyniku bitwy Saul odebrał sobie życie, gdy jego armia przegrała. Dawid został królem Judy, swojego rodzinnego regionu, ale minęło jeszcze kilka lat walk, zanim mógł zostać królem północnego królestwa Izraela. Jego pierwszą bazą był Hebron, symboliczne miejsce, w którym znajdują się grobowce Patriarchów. Wojna między zwolennikami Saula a Dawidem trwała jeszcze dwa do trzech lat. Wraz ze śmiercią syna i wodza Saula region północny ostatecznie poddał się. W błyskotliwym mądrym posunięciu Dawid opuścił swoją stolicę i podbił miasto w sąsiednim regionie, zmieniając nazwę tego nowego miejsca na Jerozolimę, czyli Miasto Dawida (nie miasto preferowane przez Judę czy Izrael). Od Jerozolimy rozpoczęła się ekspansja królestwa. Pod koniec życia Dawida imperium rozciągało się od starożytnego Egiptu po Eufrat (dzisiejszy Irak). Odnosił systematyczne zwycięstwa nad każdą armią, która mu się przeciwstawiała. Jeśli ten opis jest trafny, oznacza to, że po raz pierwszy w historii Izrael był naprawdę światową potęgą, z którą należy się liczyć. W tym samym czasie Dawid wykazał się gorliwością religijną, kiedy sprowadził Arkę Przymierza do swojej stolicy. Świątynia nie została zbudowana aż do panowania jego syna Salomona. Jednak Arka związała Dawida z Mojżeszem, a przymierze rozwinęło się na górze Synaj i jako najbardziej prymitywny symbol kultu połączyło Dawida z kultem (świętynią, ofiarą i kapłanem). W tych skądinąd spokojnych latach doszło do katastrofalnego wypaczenia wyroku Dawida, gdy dopuścił się cudzołóstwa z Batszebą, a następnie próbował to ukryć, doprowadzając do śmierci jej męża, Uriasza. Gdy królestwo się rozszerzało, dom Dawida runął. W ciągu kilku lat zepsucie domu Dawida spowodowało rozpad królestwa: jego córka Tamar została zgwałcona, jego syn Absalom zbuntował się i zginął w bitwie, północna część jego królestwa (Izrael) próbowała odłączyć się pod rządami Saby, a ostatecznie jego dwaj synowie Adoniasz i Salomon spiskowali i manipulowali Dawidem, aby przejąć kontrolę nad jego królestwem.

Demostenes

(384-322 p.n.e.) grecki mówca

Demostenes był najsłynniejszym mówcą starożytnych Aten i głównym głosem w walce o utrzymanie demokracji w obliczu zagrożenia ze strony tyrańskiego Filipa Macedońskiego i jego syna Aleksandra Wielkiego. Jest pamiętany głównie z powodu wielu przemówień, które pozostawił. Wiele szczegółów z życia i czasów Demostenesa jest zapisanych w biografii Plutarcha. Demostenes był synem wytwórcy mieczy z jakiejś substancji, ale po śmierci ojca przeszedł pod opiekę szeregu strażników, którzy oszukali

go z większości jego dziedzictwa. Pragnienie pozwania jednego ze swoich opiekunów zainspirowało Demostenesa do postawienia pierwszych kroków w kierunku publicznego przemawiania. Jako młody człowiek cierpiał na wadliwą budowę ciała i słaby, jękający się głos. Aby przezwyciężyć te problemy, podobno ssał kamyki w ustach, jednocześnie używając głosu do konkurowania z szumem morza. Demostenes był bardzo znany ze swoich przemówień, a jego usługi były bardzo poszukiwane. Walczył o zbudowanie swojej reputacji i osiągnął ją częściowo jako autor przemówień dla osób składających pozwy i przemawiał publicznie, broniąc ich racji. W wieku 30 lat zaczął wygłaszać przemówienia przed pełnym zgromadzeniem ateńskim (Ekklesia), zwłaszcza w związku z potrzebą zbudowania przez Ateny obrony morskiej przed możliwym wznowieniem prób inwazji Persów. Demostenes argumentował znaczenie niezależności i wykorzystania sojuszy obronnych do odstraszenia ataków. Demostenes zyskał reputację dzięki przemówieniom, które stały się znane jako Filipiki, oracjom przeciwko Filipowi Macedońskiemu i zagrożeniu, jakie Macedończycy stanowili dla ateńskiej demokracji. Zostały one wykonane w niedźwiedziej atmosferze Ekklesii, która słynęła z szorstkiego charakteru debat i udziału publiczności. Jego sukces sprawił, że stał się jednym z najważniejszych ludzi w Atenach. Jego stanowisko konsekwentnie opowiadało się za niepodległością, często pozostawał w konflikcie z interesami, które akceptowałyby naruszenie swobód obywatelskich w imię rozwoju gospodarczego. Kiedy armia Filipa zaczęła poważnie zagrażać Atenom, debata stała się jeszcze głośniejsza. Konfliktów uniknięto przede wszystkim dlatego, że Filip uznał, że czas jeszcze nie dojrzał. Pokojowe stosunki stawały się coraz bardziej napięte, gdy dobrze zorganizowane i dowodzone siły macedońskie przejmowały coraz większe części terytorium Grecji. Ostatecznie pojawił się pretekst dla Filipa, by doprowadzić Greków do bitwy pod Chaeronea i zadał im druzgocącą klęskę. Plutarch twierdzi, że Demostenes opuścił ręce i uciekł z bitwy. Mimo to Demostenes został wybrany do wygłoszenia przemówień pogrzebowych i nadal przemawiał w Ekklesia przeciwko Macedonii. Gdy po wstąpieniu Aleksandra na tron wzrosło poparcie promacedońskie, Ajschines skorzystał z okazji i wniósł sprawę, która, jak przewidywał, zniszczyłaby reputację Demostenesa. Jednak zaprzeczając oskarżeniom o korupcję, tchórzostwo i niewłaściwy umysł w przemówieniu znanym jako „O koronie”, Demostenes rozgromił swojego przeciwnika, który następnie został zmuszony do zaakceptowania wygnania. To potwierdzenie zarówno jego osobistej uczciwości, jak i jego polityki trwało jeszcze tylko kilka lat. W 324 p.n.e. Demostenes został skazany za przyjęcie łapówki i został ukarany grzywną i uwięziony. Następnie uciekł, a dwa lata później został nawet zaproszony z powrotem do Aten. Jednak w obliczu sprzeciwu Ajschinesa Demostenes zażył truciznę i zmarł. Demostenes jest najlepiej pamiętany ze swojego oratorium i niektórych aspektów jego przekonań politycznych.

Dharma Sutra

Dharma Sutry to podręczniki prawidłowego zachowania inspirowane Wedami, które istnieją w wielu różnych formatach i stylach. Wiele z licznych wersetów zawartych w Dharma Sutrach dotyczy takich tematów, jak właściwe zachowanie żywieniowe, obowiązki i prawa królów i władców oraz odpowiednie formy zachowania się ludzi różnych stanów w różnych okolicznościach. Niektóre sutry zostały rozwinięte i skodyfikowane w śastry, które są bardziej ustalonymi ramami zasad, które były używane do tworzenia praw hinduskich. Za główną Dharma Sutrę uważa się Manu-smṛiti (Prawa Manu), która powstała około 200 roku n.e. (choć prawdopodobnie zaczął się wcześniej) i składa się z 12 rozdziałów o łącznej liczbie 2694 wersetów. Treść waha się od praktycznych zaleceń dotyczących praktyk pogrzebowych i dietetycznych po systemy prawne i restrykcje religijne. Ta sutra działała jako prawo, które rządziło społeczeństwami znacznej części Indii przez wiele stuleci. Doprowadziło to do czterokastowej koncepcji społeczeństwa i struktury społecznej, która leży u podstaw całego społeczeństwa hinduskiego. Dlatego podstawowa struktura społeczeństwa zawiera w sobie pojęcia piekła, nieba i właściwe zachowanie jednostki jako członka określonej kasty. Inna sutra o wielkim wpływie i prestiżu została napisana przez Yajñavalkya i zawiera nieco ponad 1000 wersetów ułożonych

w obszarach związanych z prawem, ekspiacją i metodami dobrego postępowania. To sprawia, że kanon jest dość długi i zawiera odmienne elementy, które z zachodniego punktu widzenia wydawałyby się irracjonalne. Jednak hinduska koncepcja wszechświata jest w stanie pogodzić te elementy, o ile są ich w pełni świadome, w spójną całość. Dharma Sutry są połączone z Sruta Sutrami (dotyczącymi rytuałów ofiarnych) i Grhya Sutrami (dotyczącymi rytuałów domowych), tworząc Kalpa Sutę, która jest podręcznikiem praktyk religijnych napisanym krótkim i aforystycznym stylem, który ułatwia popełnianie materiału do pamięci. Każda szkoła Wed miała swoją własną Kalpa Sutę, a każda Kalpa Sutra jest jedną z sześciu wedang, kanonu literatury religijnej i filozoficznej, wywodzących się z Wed. Zostały stworzone przez ludzi i dlatego noszą nazwę smrti, czyli „tradycja”.

Diadochi

Diadochi to greckie słowo oznaczające „następców” i odnosi się do następców imperium Aleksandra Wielkiego. Początkowo istniała początkowa zgoda co do jedności imperium, ale wkrótce przерodziło się to w wojny między rywalizującymi ze sobą władcami. Obejmowały one Macedonię, Egipt pod rządami Ptolemeusza jako Afrykę i Bliski Wschód pod rządami Seleukosa jako Azję.

ŚMIERĆ ALEKSANDRA WIELKIEGO

Aleksander Wielki zmarł 11 czerwca 323 roku p.n.e. w Babilonie. Jego czołowi generałowie spotkali się na dyskusji. Aleksander miał przyrodniego brata, Arridaeusa, ale był on nieślubnym dzieckiem, cierpiał na epilepsję i uważał, że nie nadaje się do rządzenia. Perdikkas, generał kawalerii, stwierdził, że żona Aleksandra Roksana jest w ciąży. Gdyby urodził się chłopiec, zostałby królem. Aleksander mianował następcę Perdiccasa regentem, dopóki dziecko nie osiągnęło pełnoletności. Inni generałowie sprzeciwili się temu pomysłowi. Nearchus, dowódca floty, zwrócił uwagę, że Aleksander miał trzyletniego syna Heraklesa ze swoją byłą konkubiną Barsine. Inni generałowie sprzeciwiali się temu, ponieważ Nearchus był żonaty z córką Barsine'a i spokrewniony z młodym możliwym królem. Ptolemeusz chciał wspólnego przywództwa i uważał, że imperium potrzebuje silnego rządu, a wspólnie generałowie mogą to zapewnić. Niektórzy uważali, że zbiorowe przywództwo może doprowadzić do podziału imperium. Meleager, dowódca pikinierów, sprzeciwiał się temu pomysłowi. Chciał, aby Arridaeus został królem, aby zjednoczyć imperium. Ostateczną decyzją było wyznaczenie Perdiccasa na regenta Arridaeusa, który miał zostać Filipem III, a jeśli Roksana urodzi chłopca, to on miał pierwszeństwo i zostałby królem Aleksandrem IV. Ojciec Aleksandra, Filip Macedoński, poprowadził swoje wojska na południe i podbił całą Grecję. Aleksander był królem Macedonii i Grecji i pozostawił tam generała, by rządził. Grecy widzieli, że Aleksander i jego generałowie przyjęli zwyczaje swoich znienawidzonych wrogów, Persów. Mieszkańcy Aten i innych greckich miast zorganizowali bunt, gdy tylko usłyszeli o śmierci Aleksandra. Antypater poprowadził siły na południe i walczył w wojnie, która później stała się wojną Lamian. Craterus przybył z posiłkami. Craterus poprowadził Macedończyków do zwycięstwa nad Grekami w bitwie pod Crannon 5 września 322 roku p.n.e. Gdy Macedończycy zdobyli Ateny, Demostenes, przywódca buntu, zmarł w wyniku zażycia trucizny.

PIERWSZA WOJNA DIADOCHÓW

Perdiccas rządził jako regent i przez pewien czas panował pokój. Pierwszą wojnę stoczył z Ariarathesem, który rządził w Kapadocji w centralnej części dzisiejszej Turcji. Pierwsza wojna diadochów wybuchła w 322 roku p.n.e., kiedy Kraterus i Antypater w Macedonii odmówili wykonania rozkazów Perdikkasa. Wiedząc, że wojna nadejdzie, Macedończycy sprzymierzyli się z Ptolemeuszem z Egiptu. Perdiccas najechał Egipt i próbował przekroczyć Nil, ale wielu jego ludzi zostało zmiecionych. Kiedy Perdiccas zwołał swoich dowódców Peithona, Antigenesa i Seleukosa w celu opracowania nowej strategii wojennej, zamiast tego zabili go i zakończyli wojnę domową. Zaproponowali, że uczynią Ptolemeusza regentem imperium, ale był zadowolony z Egiptu i odmówił. Ptolemeusz zasugerował,

aby Peithon był regentem, co zirytowało Antypatera Macedońskiego. Odbły się negocjacje i ostatecznie zdecydowano o sukcesji: Antypater został regentem; Synowi Roksany, który właśnie się urodził, nadano imię Aleksander IV. Mieli mieszkać w Macedonii, gdzie Antypater miał rządzić imperium. Jego sojusznik Lizymach będzie rządził Tracją, a Ptolemeusz pozostanie satrapą Egiptu. Spośród dowódców Perdikkasa Seleukos miał zostać satrapą Babilonii, a Peithon miał rządzić Mediami. Antygon, dowodzący armią Perdikkasa, kontrolował Azję Mniejszą.

DRUGA WOJNA DIADOCHÓW

Wojna została ponownie wszczęta wraz ze śmiercią Antypatera w 319 r. p.n.e. Na następcę regenta wyznaczył generała imieniem Polyperchon. W tym momencie jego syn, Kassander, zorganizował bunt przeciwko Polyperchonowi. Gdy wybuchła wojna, Ptolemeusz zwrócił uwagę na Syrię, która historycznie należała do Egiptu. Między Kassanderem, Ptolemeuszem i Antygonem z Azji Mniejszej istniał sojusz, który miał plany przeciwko nowemu władcy Polyperchonowi. Ptolemeusz następnie zaatakował Syrię. Polyperchon, zdesperowany w poszukiwaniu sojuszników, zaferował greckim miastom możliwość autonomii, ale to nie przyniosło mu zbyt wielu żołnierzy. Kassander najechał Macedonię, ale został pokonany. Podczas tych walk w 316 r. p.n.e. została stracona matka Aleksandra, Olimpias. Polyperchon miał poparcie Eumenesa, ważnego macedońskiego generała. Polyperchon próbował sprzymierzyć się z Seleukosem z Babilonu. Seleukos odmówił, a satrapowie wschodnich prowincji postanowili się nie angażować. Antygon w czerwcu 316 roku p.n.e. przeniósł się do Persji i walczył z siłami Eumenesa w bitwie pod Paraitacene, która nie była rozstrzygająca. Kolejna bitwa pod Gabae, gdzie walki również były nierozstrzygnięte, doprowadziła do zamordowania Eumenesa pod koniec walk. To pozostawiło Antygonowi kontrolę nad całą azjatycką częścią dawnego imperium. Aby umocnić swoją władzę nad imperium, zaprosił Peithona z Mediów, a następnie kazał go stracić. Seleukos, widząc, że nie będzie już panował nad Babilonem, uciekł do Egiptu.

TRZECIA WOJNA DIADOCHOWA

Antygonus Monophthalmus był teraz potężny i miał kontrolę nad Azją. Zaniepokojony inwazją na Egipt Ptolemeusz zaczął spiskować z Lizymachem z Tracji i Kasandrem z Macedonii. Wspólnie zażądali, aby Antygon oddał zajęty przez siebie skarbiec królewski i wiele z jego ziem. Odmówił w 314 p.n.e. Wybuchła wojna. Antygon zaatakował Syrię i próbował zdobyć Fenicję. Oblegał miasto Tyr przez 15 miesięcy. Tymczasem Seleukos zajął Cypr. Na froncie dyplomatycznym Antygonus zażądał od Kassandera wyjaśnienia, w jaki sposób zginęła Olimpias i co stało się z Aleksandrem IV i jego matką, w imieniu której Kassander sprawował władzę. Antygon zawarł sojusz z Polyperchonem, który posiadał południową Grecję. Ptolemeusz wysłał swoją flotę do ataku na Cylicję na południu wybrzeży dzisiejszej Turcji latem 312 r. p.n.e. Ze swoimi siłami w Syrii Ptolemeusz martwił się, że Egipt może zostać zaatakowany i wycofał się. Seleukos, który był dowódcą armii Ptolemeusza, pomaszerował do Babilonu i został uznany za satrapę w połowie 311 roku p.n.e.; poprzedni satrapa, Peithon, zginął w Gazie. Antygon zdał sobie sprawę, że nie może pokonać Ptolemeusza i jego sojuszników. W grudniu 311 p.n.e. zawarto rozejm. Kassander rządził Macedonią, dopóki Aleksander IV nie osiągnął pełnoletności sześć lat później; Lizymach zachował Trację i Chersones (dzisiejsze Gallipoli); Ptolemeusz miał Egipt, Palestynę i Cypr; Antygon opanował Azję Mniejszą; a Seleukos zdobył wszystko na wschód od rzeki Eufrat do Indii. W następnym roku (310 p.n.e.) Kassander zamordował zarówno młodego Aleksandra IV, jak i jego matkę, Roksane. Pokój trwał do 308 roku p.n.e. kiedy Demetriusz, syn Antygon zaatakował Cypr w bitwie pod Salaminą. Następnie zaatakował Grecję, gdzie zdobył Ateny i wiele innych miast, a następnie pomaszerował na Ptolemeusza. Antygon wysłał Nikanora przeciwko Babilonowi, ale Seleukos go pokonał. Seleukos wykorzystał tę okazję do zdobycia Ekbatany, stolicy Nikanoru. Antygon wysłał następnie Demetriusza przeciwko Seleukosowi i oblegał Babilon. Ostatecznie siły Antyгона i Seleukosa spotkały się na polu bitwy. Seleukos zarządził atak przed świtem i zmusił Antyгона do

odwrotu do Syrii. Seleukos wysłał wojska naprzód, ale z niewielkim zagrożeniem ze strony Zachodu zaatakował Baktrię i północne Indie. Kiedy Antygon zaatakował Syrię i udał się do Egiptu, jego kolumna została zaatakowana przez wojska wystane przez Seleukosa.

CZWARTA WOJNA DIADOCHÓW

W 307 p.n.e. wybuchła IV wojna diadochów. Antygon stał naprzeciw potężnego Seleukosa na wschodzie i Ptolemeusza na południu. Egipt był bezpieczny dzięki ochronie dużej floty. Ptolemeusz zaatakował Grecję, motywowany głównie chęcią upewnienia się, że Ateny i inne miasta nie poparły Antygona. Demetriusz w odwrocie zaatakował Cypr i kontynuował oblężenie Salaminy. To wyciągnęło Ptolemeusza z Grecji, a jego flota skierowała się na Cypr. Ptolemeusz stracił wielu swoich ludzi i statki. Menelaos poddał Cypr w 306 roku p.n.e., ponownie oddając kontrolę nad miastem Antygonowi. Antygon ogłosił się następcą Aleksandra Wielkiego. Antygon nie postrzegał Seleukosa jako zagrożenia, więc zamiast tego maszerował przeciwko Ptolemeuszowi. Jego armii zabrakło zapasów i została zmuszona do wycofania się. Demetriusz zaatakował wyspę Rodos, posiadaną przez Ptolemeusza. Ptolemeusz był w stanie zaopatrywać Rodos z morza, więc Demetriusz się wycofał. Kassander, a następnie zaatakował Ateny. W 301 p.n.e. Kassander, wspomagany przez Lizymacha, najechał Azję Mniejszą, walcząc z armią Antygona i Demetriusza, a Kassander zdobył Sardes i Efez. Słyszając, że Antygon prowadzi armię, Kassander wycofał się do Ipsus, niedaleko Frygii, i poprosił Ptolemeusza i Seleukosa o wsparcie. Ptolemeusz usłyszał plotkę, że Kassander został pokonany i wycofał się do Egiptu. Seleukos zdał sobie sprawę, że może to być okazja do zniszczenia Antygona. Wcześniej zawarł porozumienie pokojowe z królem Chandraguptą II w dolinie Indusu i otrzymał dużą liczbę słońi bojowych. Seleukos pomaszerował, by wesprzeć Kassandra. Słyszając o jego zbliżaniu się, Antygon wysłał armię do Babilonu, mając nadzieję, że odwróci uwagę Seleukosa. Seleukos poprowadził swoich ludzi do Ipsus i dołączył do Lizymacha. Tam w 301 roku p.n.e. doszło do wielkiej bitwy. Seleukos ze swoimi słońiami przypuścił masowy atak, który wygrał bitwę. Antygon zginął na polu bitwy, ale Demetriusz uciekł. To pozostawiło Seleukosowi i Lizymachowi kontrolę nad całą Azją Mniejszą. Seleukos i Lizymach zgodzili się, że Kassander będzie królem Macedonii, ale zmarł w następnym roku. Demetriusz uciekł do Grecji, zaatakował Macedonię, a siedem lat później zabił syna Kassandra. Pojawił się nowy władca, Pyrrhus z Epiru, sojusznik Ptolemeusza. Zaatakował Macedonię i siły Demetriusza. Demetriusz odparł atak i został mianowany królem Macedonii, ale musiał zrezygnować z Cylicji i Cypru. Ptolemeusz nalegał na Pyrrhusa, który zaatakował Macedonię w 286 p.n.e. i wypędził Demetriusza z królestwa, wspomagany wewnętrznym buntem. Demetriusz uciekł z Europy w 286 p.n.e. Wraz ze swoimi ludźmi ponownie zaatakował Sardes. Lizymach i Seleukos zaatakowali go, a Demetriusz poddał się i został wzięty do niewoli przez Seleukosa. Później zmarł w więzieniu. To sprawiło, że Lizymach i Pyrrhus walczyli o posiadanie Europy, podczas gdy Ptolemeusz i Seleukos byli właścicielami reszty dawnego imperium. Ptolemeusz abdykował na rzecz swojego syna Ptolemeusza Filadelfosa. Starszy syn, Ptolemeusz Keraunos, zwrócił się o pomoc do Seleukosa, aby spróbować przejąć Egipt. Ptolemeusz zmarł w styczniu 282 p.n.e. W 281 p.n.e. Ptolemeusz Keraunos zdecydował, że łatwiej będzie zająć Macedonię niż zaatakować Egipt. On i Seleukos zaatakowali Lizymacha, zabijając go w bitwie pod Corus w lutym 281 p.n.e. Ptolemeusz Keraunos wrócił następnie do Azji i przed ponownym wyjazdem do Macedonii w 280 roku p.n.e. zamordował Seleukosa. Pod koniec wojen diadochów Grecją rządził Antygon Gonatas, syn Demetriusza; Ptolemeusz II Filadelf był królem Egiptu; a Antioch I, syn Seleukosa, rządził większością zachodniej Azji. Ptolemeusz Keraunos posiadał ziemie Lizandra w Tracji. Wojny diadochów zakończyły się wraz ze śmiercią Seleukosa, ale wojny między królestwami trwały nadal

Dioklecjan

(ok. 245 – ok. 316 n.e.) Cesarz rzymski

Cesarz Dioklecjan urodził się jako Diokles na wybrzeżu rzymskiej prowincji Dalmacja, która leży na zachodnim wybrzeżu Bałkanów. Urodzony we wczesnych latach „wojskowej anarchii”, Diokles był świadkiem upadku imperium w serii wojen domowych, pozostawiając Rzym rozbitym w obliczu ciągnącego frontu wrogów. Cesarze byli ciągle w defensywie. Do czasu powstania Waleriana w 253 roku n.e. plemiona germańskie opanowały granice Renu i Dunaju. Perskie imperium Sasanidów wykorzystałoby tę sytuację, najeżdżając Rzymian w Syrii i odbijając Antiochię. Walerian ruszył przeciwko Persom i był w stanie odbić Antiochię, ale w wyniku straszliwej klęski Rzymian, armia Waleriana została otoczona pod Edessą w 259 roku. Cesarz został zaprowadzony do perskiej niewoli. Taka niestabilność polityczna dała człowiekowi takiemu jak Diokles możliwość wzniesienia się ponad pozycję, w której się urodził. W czasach, gdy potęgi militarne walczyły o kontrolę nad kruchym Cesarstwem Rzymskim, status żołnierza został wzmocniony. Po 260 r. Gallienusz pozbawił senatorów prawa dowodzenia legionami, a synom senatorów stopnia zastępcy trybuna. Stanowiska te zostały nadane zawodowym żołnierzom, otwierając w ten sposób możliwości awansu szeregowego. Diokles był albo wyzwolonym niewolnikiem, albo synem wyzwolonego niewolnika, a jego wykształcenie było bardzo ograniczone. Diokles wstąpił do armii cesarskiej przed 270 rokiem i w mniej niż dwie dekady zaszedł daleko. W latach siedemdziesiątych XX wieku wspomniano, że Diokles był dowódcą sporej jednostki wojskowej nad dolnym Dunajem, mniej więcej we współczesnej Bułgarii. Opisy są różne, ale zgadzają się, że Dioklesowi brakowało naturalnej heroicznej brawury. Raczej stawiał się do zadań wojskowych z ostrożnością i chłodną precyzją, pokazując, że jest lepszym przywódcą niż żołnierzem. W 282 roku legiony nad górnym Dunajem ogłosiły prefekta pretorianów Carusa cesarzem i zanim cesarz Probus zdążył zareagować, jego żołnierze zabili Probusa. Rola Dioklesa w zamachu stanu jest niejasna, ale za krótkiego panowania Karusa doszedł on do najwyższych szczebli przywództwa wojskowego. Carus wyniósł Dioklesa na dowódcę protektorów domowych, elitarnej siły, która towarzyszyła cesarzowi w bitwie. Dało to Dioklesowi intymny dostęp do Karusa, który został konsulem w 283 r. Po nagłej śmierci Karusa cesarzem został jego syn, Numerian, a teść i prefekt Numeriana, Aper, zaczął gromadzić potęgę militarną. W 284 roku zmarł Numerian, a sprawujący nad nim pieczę Aper został aresztowany przez żołnierzy pod zarzutem spisku przeciwko cesarzowi. Zebrane dowództwo armii zatrzymało się w pobliżu Nikomedii, a przedstawiciele jednostek wojskowych podczas ceremonii wybrali cesarza Dioklesa. Pierwszym aktem Dioklesa była egzekucja Aper za zabójstwo Numeriana. Następnie przyjął imię Gajusz Aureliusz Waleriusz Dioklecjan. Dioklecjan nadal musiał podporządkować sobie brata Numeriana, Karinusa, który kontrolował zachodnie prowincje Rzymu. Konstancjusz, namiestnik Dalmacji, poparł Dioklecjana, a Karinusa osłabił bunt jednego z jego dowódców wojskowych, Sabinusa Julianusa. Kiedy bitwa między Karinusem a Dioklecjanem miała miejsce pod Belgradem w 285 r., Dioklecjan został prawie pokonany, gdy linie jego armii zostały przełamane. Ale siły Carinusa nie wykorzystały zdobyczy bitewnych i wkrótce odkryły, że Carinus nie żyje. Zmęczeni walką żołnierze armii Karinusa przysięgli wierność Dioklecjanowi, który został jedynym władcą – Augustem Rzymianinem. Aby przezwyciężyć jednoczesne kryzysy militarne, które nadal dotykały Cesarstwo Rzymskie, Dioklecjan przyjął młodszego generała Maksymiana na następcę tronu i podniósł go do rangi Cezara, potężnej i historycznej pozycji niższej od statusu Augusta. Chociaż Maksymian był ambitny i zdolny, był żołnierzem o małej wyobraźni politycznej, co czyniło go najmniej skłonny do próby przejęcia władzy ze zwolenników Dioklecjana. Maksymian, obecnie legalny syn Dioklecjana i Cezara z armią, został oskarżony o przywrócenie rzymskiej władzy w Galii i na Zachodzie. Bunt w Wielkiej Brytanii wkrótce wymagał bardziej drastycznych środków. Kiedy Carausius, generał w Brytanii i Galii, został ogłoszony Augustem przez swoje armie i rzucił wyzwanie zwykłemu Cezarowi, Maksymianowi, Dioklecjan odważnie wyniósł swojego adoptowanego syna Maksymiana do rangi Augusta. Dioklecjan i Maksymian, obaj żołnierze dowodzący armiami, dzierżyli prawdziwą władzę w swoich podwójnych rządach. Pod ich przywództwem nigdy nie pojawiła się kwestia podziału imperium na przeciwstawne państwa, a ta reforma rządu odegrałaby kluczową rolę w odbudowie Rzymu. Obaj cesarze mogli teraz

stawić czoła swoim wrogom jednocześnie na północy i wschodzie i wykorzystać fakt, że fronty składały się z małych, niezależnych armii. Dioklecjan starał się założyć swoją stolicę w Nikomedii. Po pierwszych pięciu latach podwójnych rządów Dioklecjan przystąpił do dalszego umacniania rządu i przeprowadził reformy, które miały skonsolidować postępy poczynione w celu zabezpieczenia Rzymu po jego długim upadku. Dioklecjan jako pierwszy przystąpił do ustanowienia tetrarchii w celu zapewnienia następstwa tronu i utrzymania uporządkowanej podwójnej władzy. W Tetrarchii każdy August przyjmował do swojej rodziny Cezara jako młodszego współnika. Po dekadzie obaj Augustowie przeszli na emeryturę na rzecz Cezarów, z których każdy z kolei adoptował Cezara. Poza reformami wojskowymi i rządowymi związanymi z ustanowieniem tetrarchii, Dioklecjan zreformował strukturę wojskową, ustanawiając siły graniczne, które zapewniały obronę, z mobilną siłą rezerwową utrzymywaną bardziej centralnie. Kiedy zapalały się gorące punkty, rezerwy mogły wzmacniać armie graniczne. Władza przywódców wojskowych została podzielona, próbując zmniejszyć zagrożenie dla władzy cesarskiej. Projekty odbudowy Dioklecjana i inwestycje w infrastrukturę można postrzegać jako część większego planu reform gospodarczych. Dostępność towarów, takich jak żywność i materiały, została poprawiona, gdy można je było łatwiej transportować po całym imperium. Jednak szalejąca inflacja była trudna do kontrolowania, a Dioklecjan podjął próbę zmony cenowej. Jego edykt w sprawie cen maksymalnych, choć ostatecznie nie udało mu się kontrolować cen i inflacji, był poważną próbą kontrolowania szalejącej inflacji, a za niektóre przestępstwa groziła kara śmierci. Być może pod wpływem Galeriusza, który był znany jako przeciwnik chrześcijaństwa, rządy Dioklecjana kontynuowały prześladowania religii chrześcijańskiej przez Rzym. Ta fala prześladowań, która rozpoczęła się w 303 r., ustała dopiero w 312 r. Seria edyktów nakazała zniszczenie kościołów i pism świętych oraz uwięzienie przywódców kościoła. Wiele reform Dioklecjana, takich jak tetrarchia, nie przetrwało długo jego przejścia na emeryturę w 305 roku. Po przejściu na emeryturę został pierwszym żyjącym cesarzem, który z własnej woli opuścił urząd. Tetrarchii udało się powstrzymać staczenie się Rzymu do anarchii, a rządy tetrarchów odnowiły rzymską obronę graniczną.

Drawidianie

Termin ten był tradycyjnie stosowany do grup z subkontynentu indyjskiego, które mówią językami drawidyjskimi: tamilskim, telugu, kannada, malajalam, brahui i tulu. Większość z tych grup językowych mieszka w południowej części subkontynentu. Słowo drawidyjski pochodzi od sanskryckiego terminu *dravida*, co oznacza południowy. W XIX wieku lingwiści zaczęli zdawać sobie sprawę, że języki drawidyjskie znacznie różnią się od wielu języków używanych na północy. Wcześni antropolodzy i socjologowie zaczęli sugerować, że ciemnoskórzy mieszkańcy subkontynentu byli tymi, którzy głównie mówili językami drawidyjskimi i że w rzeczywistości mogli być pierwotnymi mieszkańcami Indii. Współcześni genetycy sugerują, że kolor skóry mógł mieć więcej wspólnego z przystosowaniem się do bardziej nasłonecznionych warunków w południowej części Indii niż z faktycznymi różnicami rasowymi. Teorie dotyczące ciemnoskórych Drawidów odnosiły się również do kwestii politycznych, regionalnych, kastowych i religijnych konfliktów w XIX-wiecznych Indiach. Zachodni uczeni, którzy włączyli się w interdyscyplinarne badania nad pochodzeniem religii hinduskiej, zaczęli zastanawiać się nad możliwym historycznym przemieszczeniem drawidyjskim w dolinie rzeki Indus w wyniku inwazji lub migracji. Dowody archeologiczne z lat dwudziestych XX wieku dotyczące powstania i upadku starożytnej politeistycznej cywilizacji Indusu (3500–1700 p.n.e.) dały początek teorii inwazji na region Indusu przez jaśniejsze karnowane ludy północne, które zaczęto nazywać Aryjczykami. W rzeczywistości było wielu religioznawców, takich jak Bloch i Witzel, którzy uważali, że mieszkańcy doliny Indusu tworzyli najstarsze części Rygwedy. Rygweda to najstarsza forma hinduskiej literatury religijnej, datowana na około 800 rok p.n.e. i prawdopodobnie wywodzi się z formuł ustnych i modlitw datowanych już na 2000 rok p.n.e. Nawet starożytne Purany wskazują, że Drawidowie pochodzą od najwcześniejszych ludów wedyjskich. (Elementy ustnych tradycji puranicznych mogą pochodzić już z 1500 roku p.n.e., ale

swoją ostateczną formę pisemną osiągnęły dopiero około 500 roku n.e.). Matsya Purany wskazują również, że pierwszy człowiek, Manu, był królem z południowej części Indii. W XX wieku kontynuowano liczne próby połączenia Drawidów z cywilizacją Indusu. Uczeni podkreślali, że hinduizm powstał z połączenia kultury aryjskiej i drawidyjskiej. Wiele współczesnych badań starożytnej cywilizacji doliny Indusu zakładało, że wszyscy mieszkańcy, którzy zamieszkiwali wiele starożytnych miast-państw wzdłuż całego Indusu (w tym bardzo duże ośrodki miejskie w Harappa i Mohendzo-Daro), byli Drawidami. Uważa się, że ponad 500 wysoko cywilizowanych ośrodków, zamieszkałych przed 900 r. p.n.e., było częścią sieci rzek Indus i Ghaggar. Ich gospodarka była wspierana przez rolnictwo z upraw, które wyrosły z bogatych złóż gleby wzdłuż Indusu i jego dopływów. Jednak większość mieszkańców miast stanowili rzemieślnicy, kupcy lub rzemieślnicy. Wiele miast wykazuje oznaki urbanistyki z prostymi ulicami, systemami sanitarnymi, samorządami miejskimi, a nawet wielopoziomowymi budynkami mieszkalnymi. Miasta takie jak Harappa miały nawet stocznie, magazyny, spichlerze i łaźnie publiczne. Meteorolodzy, archeolodzy i geolodzy twierdzą, że upadek wczesnej cywilizacji Indusu był spowodowany problemami klimatycznymi i środowiskowymi, wydarzeniami tektonicznymi i najprawdopodobniej suszą. Następnie jedna grupa prawdopodobnie przesiedliła obszar Indusu lub kilka innych grup migrowało na ten obszar. Biorąc pod uwagę te hipotezy, łatwo zrozumieć, dlaczego różnice językowe zauważone po raz pierwszy przez uczonych w połowie XIX wieku można wytłumaczyć północną inwazją osadników spoza przełęczy Chajber i ostateczną dominacją tego obszaru przez jaśniejszą klasę rządzącą. Jednak istnieje cała grupa współczesnych uczonych, którzy obecnie uważają, że Aryjczycy mogli nie pochodzić z Bliskiego Wschodu ani z Europy, ale przez cały czas byli częścią grupy blisko subkontynentu indyjskiego. Niektórzy genetycy interpretują najwcześniejsze osadnictwo w Indiach jako połączenie ludów Bliskiego Wschodu, takich jak Elamici z Drawidami, do umieszczenia grupy Dravidian jako ostatniej wśród starożytnych migrantów do Indii, za innymi wcześniejszymi osadnikami indoeuropejskimi i starszymi ludami Australoidów.

Druidzi i Piktowie

Piktowie i druidzi należeli do przedrzymskich cywilizacji na Wyspach Brytyjskich. Niewiele jest konkretnych informacji na temat którejkolwiek z grup, szczególnie przed kontaktem z Rzymianami. Druidzi byli kapłanami wielu starożytnych społeczeństw celtyckich, w tym w północno-zachodniej Europie, a także na Wyspach Brytyjskich. Druidzi byli strażnikami i egzekutorami tradycji wśród tych plemion, przekazując literaturę ustną, która nie przetrwała przybycia Rzymu i upadku języków i kultur celtyckich. Byli prawdopodobnie najbardziej uczonej klasą wśród swojego ludu i mogli przekazać świeckim sporo praktycznej wiedzy oprócz nauk religijnych swojej wiary politeistycznej. Nasze źródła pisane o druidach są wyłącznie rzymskie. Wojny galijskie Gajusza Juliusza Cezara przypisywały druidom wśród Galów władzę wydawania wyroków w sporach zarówno cywilnych, jak i karnych oraz stosowania wygnania jako kary. Inni pisarze pisali o druidach przepowiadających przyszłość, otrzymujących potajemne instrukcje i nadzorujących ofiary, w tym ofiary z ludzi. Niemal na pewno byli oni strażnikami i projektantami kalendarza, którego przestrzegali plemiona celtyckie. Chociaż w popularnej wyobraźni od dawna kojarzono ich ze Stonehenge, Stonehenge znacznie wyprzedza Druidów i nie mogli mieć nic wspólnego z jego budową. Jest to przede wszystkim wynikiem historycznych mód w XVIII i XIX wieku, że tak wiele błędnych przekonań na temat druidów tkwi w powszechnej myśli, z których wiele jest produktem kiepskiej nauki lub jawnej fabrykacji. To właśnie z tego okresu wywodzi się wiele „nowoczesnych ruchów druidów”, niektóre z nich twierdzą, że mają nieprzerwany związek z druidami z epoki żelaza. Niewiele też wiadomo o Piktach, którzy zamieszkiwali Pictland (północna Szkocja) od starożytności do średniowiecza. Luźno powiązana, podobna etnicznie grupa plemion, połączyły się w szereg królestw (czasami rządzonych przez wysokiego króla, któremu inni byli winni wierność) jakiś czas po przybyciu Rzymian na Wyspy Brytyjskie. Przypuszczalnie religia piktyjska i być może jej język bardzo przypominały religię innych grup celtyckich sprzed tego czasu, nawróconych w V i VI wieku.

Kiedy chrześcijaństwo zostało zakorzenione, kult świętych był szczególnie widoczny w Pictland, gdzie święci patroni byli kojarzeni nie tylko z miastami i królami, jak w większości chrześcijaństwa, ale także z rodzinami szlacheckimi. Królestwo na ogół przechodziło z brata na brata, zanim przeszło na syna, faworyzując doświadczonych przywódców zamiast bezpośredniej linii sukcesji. Piktowie słyną z używania farb wojennych i tatuaży, a ich nazwa wywodzi się od łacińskiego słowa pingere oznaczającego „farbę”. Być może był to mit i jest mało prawdopodobne, że używali urzedu (który źle toleruje skórę) do farbowania się na niebiesko, jak kiedyś sądzono. Mit mógł urosnąć z powodu zaciekłości piratów i najeźdźców wśród wczesnych Piktów; tacy wojownicy mają tendencję do gromadzenia wokół siebie pogłosek.

Dunhuang (Tun-huang)

Dunhuang znajduje się w dzisiejszej prowincji Gansu (Kansu) w północno-zachodnich Chinach. Było strategicznie ważne dla Chin i przeszło pod chińską kontrolę pod panowaniem cesarza Wu około 120 roku p.n.e. w czasach dynastii Han. Umieścił tam garnizon, aby uniemożliwić dwóm koczowniczym ludom, Xiongnu (Hsiung-nu) i Qiang (Chiang), połączenie sił przeciwko Chińczykom. Sukcesy militarne dynastii Han zaowocowały Pax Sinica, w którym Chiny zdominowały wschodnią część kontynentu euroazjatyckiego w tym samym czasie, w którym Cesarstwo Rzymskie zdominowało zachodni kraniec (Pax Romana). Handel prosperował między Chinami a Azją Środkową, Indiami, Persją i Cesarstwem Rzymskim poprzez słynny Jedwabny Szlak. Wschodnim punktem początkowym Jedwabnego Szlaku była stolica Chin, Chang'an (Ch'ang-an), i wiódł przez Korytarz Gansu do Dunhuang, miasta-bramy, po czym dzielił się na północną i południową odnogę przez góry i pustynie aż do dwie gałęzie łączyły się w Merv, a następnie na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. Pozycja Dunhuang na przecięciu kultur chińskiej, indyjskiej i środkowoazjatyckiej sprawiła, że stało się ważne w historii politycznej i kulturowej Chin. Bogato wyposażone grobowce Dunhuang z epoki Han świadczą o jego zamożności. Spis ludności z 1–2 n.e. wynika, że w komturii było zarejestrowanych 11 200 gospodarstw domowych liczących prawie 40 000 osób. Kupcy przejeżdżali przez Dunhuang ze swoimi towarami, podobnie jak buddyjscy misjonarze i pielgrzymi w drodze do i z Indii oraz dyplomaci i armie z dworów imperiów w całej Eurazji. Niedaleko Dunhuang leży długi na milę pas ziemi przecięty strumieniem, którego woda umożliwiła rolnictwo. Na zachód od strumienia leży Góra Mingsha, gdzie przez tysiąc lat ludzie rzeźbili jaskiniowe świątynie zwane Jaskiniami Tysiąca Buddów (zwane też Jaskiniami Magao). Sprowadzona z Indii sztuka jaskiniowa w Chinach jest synonimem sztuki religijnej, zwłaszcza sztuki buddyjskiej. Z Dunhuang praktyka kopania buddyjskich świątyń jaskiniowych rozprzestrzeniła się na Datong (Ta-tung) w prowincji Shanxi (Shansi) i Luoyang w prowincji Henan (Honan), miejsca, w których znajdują się jaskinie Yungang (Yun-kang) i Longmen (Lung-men). Ale jaskinie Dunhuang wyróżniają się największymi rozmiarami i najdłużej trwającymi jaskiniami, obejmującymi okres od mniej więcej początku naszej ery do dynastii Yuan w XIII wieku n.e. Zostały zbudowane przez pokolenia pobożnych ludzi i ozdobione malowidłami i rzeźbami. Groty zdobily malowidła ściennie na tynku i malowane gliniane rzeźby. Wykopano tysiące grot, z których zachowały się 492; pokazują ewolucję stylu sztuki buddyjskiej i asymilację stylów z kilku kultur. Zachodni odkrywcy odkryli jaskinie i skarbiec ukrytych starożytnych rękopisów w Dunhuang pod koniec XIX wieku. Wiele rękopisów i skarbów sztuki z Dunhuang przeniesiono do zachodnich muzeów; inne zostały zachowane w Chinach. Badania w Dunhuang poszerzyły wiedzę o buddyzmie oraz historii i kulturze Chin.

Dynastia Flawiuszów

Śmierć cesarza rzymskiego Nerona w 68 r. n.e. nastąpił okres, w którym różne armie rzymskie popierały różnych pretendentów do tronu cesarskiego. Zwycięzca, Wespazjan (69–79 n.e.), założył krótkotrwałą dynastię Flawiuszów, składającą się z niego i jego dwóch synów, Tytusa i Domicjana. Tytus Flawiusz Wespazjan pochodził z prowincjonalnych arystokratów i wcześniej zdecydował się na karierę

senatorską. Jego żona i matka jego dwóch synów, Flavia Domitilla, zmarła, zanim został cesarzem. Przetrwiał niebezpieczne rządy Kaliguli, Klaudiusza i Nerona, zyskując reputację zarówno kompetentnego administratora, jak i cesarskiego pochlebcy. Służył z powodzeniem jako dowódca wojskowy podczas inwazji Klaudiusza na Brytanię. Szczyt odpowiedzialności Wespazjana przypadł na rok 66, kiedy Neron mianował go dowódcą wojsk wysłanych w celu stłumienia żydowskich buntów. Szybko stłumił bunt w większości kraju i oblegał twierdzę rebeliantów w Jerozolimie. To tam dotarła do niego wiadomość o samobójstwie Nerona w 68 roku i związanych z nim zmaganiach o tron cesarski. Wespazjan kontynuował oblężenie Jerozolimy do lata 69 roku, kiedy to we współpracy z namiestnikami Syrii i Egiptu ogłosił dla siebie imperium. Wespazjan zapewnił stabilny, choć skąpy rząd po zawirowaniach panowania Nerona i zakłóceniach wojen domowych. Zostawił swojego najstarszego syna Tytusa, by kontynuować wojnę żydowską, która zakończyła się zdobyciem Jerozolimy i zburzeniem żydowskiej świątyni wiosną 70 r. W Rzymie Wespazjan odbudował Kapitol zniszczony przez pożar w 69 r. i zbudował Koloseum. Pomimo swoich projektów budowlanych Wespazjan zachował wystarczającą kontrolę nad cesarskimi podatkami i skarbem, aby zostawić nadwyżkę swojemu następcy. Uzpełnił uszczuplone szeregi Senatu i nadał prawa obywatelskie wielu gminom poza Włochami, zwłaszcza w Hiszpanii. Podobnie jak kilku cesarzy, którzy wywalczyli sobie drogę do tronu, zamiast go odziedziczyć, Wespazjan zachował poczucie humoru, jeśli chodzi o ten urząd. Cesarski biograf Swetoniusz opowiedział swój żartobliwy dowcip na łożu śmierci na temat praktyki ubóstwiania zmarłych cesarzy, którzy stali się sławni: „Drogi ja, myślę, że staję się bogiem”. Proroctwo okazało się słuszne, gdy senat wyznaczył go za namową jego syna i następcy Tytusa. Przed śmiercią Wespazjana Tytus miał reputację egzekutora swojego ojca, twardego i niezbyt skrupulatnego. Jako cesarz Wespazjan obsadził Tytusa urzędami, w tym ważnym prefektem pretorianów, próbując ustanowić go wyraźnym następcą. Strategia ta okazała się skuteczna, a Tytus pokojowo wstąpił na tron po śmierci Wespazjana. Jako cesarz był popularny zarówno w swoim czasie, jak i później. Apelowo do zwykłych mieszkańców Rzymu, kontynuując programy budowlane Wespazjana i organizując wystawne gry i pokazy. Najbardziej znanym dziełem architektonicznym związanym z jego panowaniem był łuk Tytusa, upamiętniający jego zwycięstwo nad Żydami. Wysyłał także pieniądze na pomoc społecznościom zniszczonym przez erupcję Wezuwiusza w 79 r. Podobnie jak ojciec pozostawił nadwyżkę w skarbcu. Tytus nie pozostawił prawowitego syna, a jego następcą został jego młodszy brat, Domicjan. Inteligentny i pracowity, podobnie jak jego ojciec i brat, Domicjan był również surowy i tyraniczny. Panowanie Wespazjana spędził w cieniu brata, choć cieszył się tytułem cezara. Udało mu się to z niewielkim trudem po śmierci Tytusa. Niektóre starożytne źródła oskarżają go o otrucie Tytusa, ale nie ma na to bezpośrednich dowodów. Podobnie jak Tytus, kazał ubóstwić swojego poprzednika. Jako cesarz Domicjan był jednym z największych budowniczych Rzymu, budując wielki pałac na Palatynie i przebudowując Świątynię Jowisza na Kapitolu, a także dziesiątki innych budowli. Był kulturowym konserwatystą, identyfikującym się z rzymskimi tradycjami i religią rzymską. W 85 r. nadał sobie bezprecedensowy tytuł wieczystego cenzora, urząd tradycyjnie związany ze strażą moralności rzymskiej. Jak wszyscy Flawiusze, był surowym podatnikiem i ostrożnym rozrzutnikiem, który pozostawił nadwyżkę w skarbcu. Największym problemem politycznym Domicjana były jego złe stosunki z Senatem, instytucją, do której nie czuł i nie okazywał wielkiego szacunku. Relacje te pogarszały się przez całe jego panowanie. Portret Domicjana jako „złego cesarza” wywodzi się ze źródeł senatorskich, zwłaszcza historyków Swetoniusza i Tacyta, chociaż nie próbowano przedstawiać go jako szaleńca, takiego jak Gajusz czy Neron. Domicjan wolał rządzić przez grupę dworską składającą się z krewnych, wyzwoleńców i kilku senatorów, zamiast zajmować się Senatem jako całością; za jego panowania wielu senatorów zostało wygnanych lub straconych. Jego śmierć nastąpiła w wyniku zamachu, a Senat, w przeciwieństwie do ubóstwionego ojca i brata, potępił jego pamięć. Marcus Cocceius Nerva, który postanowił zerwać z poprzednim panowaniem, został następcą Domicjana.

Dynastia Han

Liu Bang (Liu Pang), człowiek z plebsu, założył dynastię Han (202 p.n.e. – 220 n.e.), przywracając jedność, kontynuując dobre reformy dokonane przez dynastię Qin (Ch'in), znosząc okrutne prawa Qin i kładąc solidne fundamenty, które miały utrzymać ją przez 400 lat. Dynastia dzieli się na dwa segmenty: zachodni Han (202 p.n.e.-9 n.e.) ze stolicą w Chang'an (Ch'ang-an) i wschodni Han (25–220 n.e.) ze stolicą w Luoyang (Loyang), przerwany panowaniem Wang Manga, który uzurpował sobie tron i próbował ustanowić nową dynastię między 9 a 23 n.e. Osiągnięcia Han wyznaczają standardy dla kolejnych dynastii i są tak podziwiane do dziś, że około 95 procent Chińczyków nazywa siebie ludem Han.

LIU BANG

Nagła śmierć zniechęconego pierwszego cesarza Qin w 209 p.n.e. zainspirowała wiele buntów w całym Chinach. Pojawiło się dwóch mężczyzn - jednym był arystokrata i genialny generał o imieniu Xiang Yu (Hsiang Yu), który wygrywał każdą bitwę, ale przegrał walkę z powodu swojej arogancji i okrucieństwa; drugim był Liu Bang, którego hojność i człowieczeństwo zapewniły mu tron. Liu jest pamiętany przez jego pośmiertny tytuł, Gaodi (Kao-ti), co oznacza „wysoki cesarz” lub Gaozu (Kao-tsu), co oznacza „wysoki protoplasta”. Gaozu (ok. 202-195 p.n.e.) miał dwa ogromne bezpośrednie zadania. Jednym z nich było rozprawienie się z Xiongnu (Hsiung-nu), zaciekłymi koczownikami z północy, których najazdy zagrażały bezpieczeństwu dynastii Han i którzy udzielali schronienia uciekinierom z nowej i niestabilnej dynastii. Pokonany przez lepszą kawalerię Xiongnu w 201 p.n.e. Gaozu zawarł z nimi pokój w traktacie Heqin (Ho-ch'in), uspokajając Xiongnu, regularnie dając im żywność, jedwab i srebro, a także okresowo księżniczkę jako oblubienicę wodza Xiongnu. Traktat został odnowiony na ponad sześć dekad. Drugi problem Gaozu był domowy. Ludzie byli wyczerpani wojną i zrujnowani wysokimi podatkami Qin. Obniżył podatek gruntowy do jednej piętnastej plonów (później zredukowany do jednej trzydziestej) i wprowadził oszczędną politykę wydatków, która doprowadziła do ożywienia i dobrobytu. Zmodyfikował organizację imperium, które odziedziczył po Qin, zachowując komandorie i hrabstwa na mniej więcej połowie terytorium, podczas gdy na pozostałej połowie stworzył księstwa i królestwa feudalne, aby wynagrodzić swoich sojuszników i w uznaniu potęgi niektórych dawnych rodów feudalnych. Laissez-faire polityka Gaozu i jego następców (była wśród nich jego żona cesarzowa Lu, która rządziła jako regentka od 195 do jej śmierci w 180 p.n.e.) trwała 60 lat.

IMPERATOR WU

Han Wudi (Han Wu-ti), Cesarz Wojenny, wstąpił na tron w 141 p.n.e. w wieku 16 lat i panował do 87 p.n.e. Śmiały i stanowczy, nie chciał już dłużej udobruchać Xiongnu, a jego lud się zgodził. Historycy opisują jego panowanie jako uosobienie modelu agresywności Yang (męskiego), w przeciwieństwie do Yin (kobiety), czyli spokojnego modelu jego poprzedników. W kraju cesarz Wu pracował nad zmniejszeniem ziem i osłabieniem władzy książąt i panów, skutecznie doprowadzając ich do impotencji. Zmierzył się także z potęgą bogatych kupców, którzy zgromadzili ogromne majątki ziemskie kosztem niezależnych rolników, unikali płacenia podatków i naliczali lichwiarskie odsetki od pożyczek. Uchwalił prawa, które nakładały wysokie podatki na kupców, zabraniały im posiadania ziemi i znacjonalizowały przemysł solny, alkoholowy i żelazny. Założył także „wiecznie normalny spichlerz”, za pomocą którego państwo regulowało podaż i ceny zboża, kładąc kres spekulacji kupców podstawowymi towarami. Wewnętrzne reformy Wudiego miały częściowo wzmocnić jego rękę w konfrontacji z Xiongnu. Wysłał wysłannika, Zhang Qian (Chang Ch'ien), aby szukał sojuszników w Yuezhi (Yueh-chih), również ofiarach Xiongnu. Po niesamowitych przygodach Zhang odkrył, że Yuezhi osiedlili się we współczesnym Afganistanie. Mimo że odrzucili oferowany sojusz, podróż Zhang otworzyła Wudiemu oczy na możliwości handlu z Azją Środkową i nie tylko. Wojna Wudiego z Xiongnu rozpoczęła

się w 133 p.n.e. i trwała z przerwami przez dynastię Han, aż klęska zmusiła część podzielonego ludu Xiongnu do poddania się, a innych do ucieczki na zachód. Chińskie armie prowadziły kampanie i podbijały ziemie, które są współczesną Mongolią Wewnętrzną, Xinjiang (Sinkiang), jednocześnie ustanawiając protektoraty wśród państw oazowych w całej Azji Środkowej. Wielki Mur Chiński został przedłużony. W tym samym czasie armie Wudiego podbiły i zaanektowały Koreę Północną oraz państwo Nanyue (Nan-yueh), które rozciągało się od współczesnych prowincji Guangdong (Kwangtung) i Guangxi (Kwanghsi) w południowych Chinach po północny Wietnam. Potęga chińska ustanowiła Pax Sinica we wschodniej części kontynentu euroazjatyckiego w tym samym czasie, w którym Cesarstwo Rzymskie narzuciło Pax Romana w zachodniej Azji i większości Europy. W rezultacie kwitł handel międzynarodowy, a karawany wielbłądów przewoziły luksusowe towary szlakami zwanymi przez współczesnych historyków Jedwabnym Szlakiem i statki, które łączyły Chiny z Azją Południowo-Wschodnią, Indiami i rzymskim Bliskim Wschodem. Oprócz handlu Jedwabny Szlak był ważny dla wprowadzenia buddyzmu z Indii do Chin.

KONFUCJANIZM I DAOIZM

Gaozu zakazał legalizmu jako zasady rządzącej swoim imperium, ale nie wyznawał żadnej ideologii politycznej. Uczni konfucjańscy gromadzili się, by mu służyć, a on zatrudniał ich, by nauczali jego synów i opracowywali państwowe ceremonie i rytuały, które uhonorowały rząd. Konfucjanie zdominowali także edukację. To właśnie Wudi zatwierdził konfucjanizm jako oficjalną ideologię dynastii i usunął ze służby państwowej wyznawców innych filozofii. Pod wpływem wielkiego konfucjańskiego uczonego, Dong Chungshu (Tung Chung-shu; ok. 179-104 p.n.e.), którego interpretacja konfucjanizmu stała się państwową ortodoksją, założył państwowy uniwersytet, którego program nauczania opierał się na konfucjanizmie i wprowadził egzaminy dla aspirujących urzędników, oparte na klasykach konfucjańskich. Do połowy II wieku n.e. uniwersytet liczył ponad 30 000 studentów. Konfucjanizm miał pozostać chińską ideologią państwową aż do XX wieku, a ze względu na dominację polityczną i kulturową Chin miał być także przewodnią filozofią polityczną Korei, Wietnamu i Japonii. Władcy i ludzie Han byli eklektyczni w swoich wierzeniach i praktykach, które obejmowały taoizm filozoficzny (taoizm) oraz taoizm religijny lub popularny, który łączył lokalne kultury religijne i kult przodków. Mniej więcej na początku naszej ery buddyzm wkroczył do północnych Chin Jedwabnym Szlakiem, a do południowych Chin drogą morską. Początkowo była to egzotyczna obca religia praktykowana przez nie-Chińczyków. Buddyzm i popularny taoizm zapożyczały od siebie słownictwo, rytuały religijne i praktyki.

LITERATURA

W literaturze dynastia Han wyróżniła się wielkimi dziełami historycznymi. Dwie rodziny wydały wybitnych historyków, których podziwiano i naśladowano przez następne 2000 lat. Pierwszą była rodzina Sima (Ssu-ma), która stworzyła zespół ojciec-syn Sima Dan (Ssu-ma T'an) i jego bardziej znany syn Sima Qian (Ssu-ma Ch'ien), który posiadał tytuł wielkiego astrologa na dworze Wudi. Wspólnie napisali monumentalną historię świata chińskiego aż do ich czasów, zatytułowaną Shiji (Shih-chi), czyli Zapisy historyka. Ta 130-rozdziałowa księga jest podziwiana za swoją organizację i styl i stała się wzorem dla późniejszych historii dynastycznych. Druga rodzina nosiła przydomek Ban (Pan) i składała się z ojca Ban Biao (Pan Piao), który zaczął pisać klasykę zatytułowaną Hanshu (Han-shu), czyli Księgę Han, uzupełnioną przez jego syna Ban Gu (Pan Ku) i córkę Ban Zhao (Pan Ch'ao). Jego drugi syn, Ban Chao (Pan Ch'ao), był znanym generałem i dyplomata. Te dwie prace historyczne wyznaczają znak rozpoznawczy historiografii, która jest jednym z największych wkładów chińskiej cywilizacji. Wynalezienie papieru we wschodnim Han miałyby ważne konsekwencje dla rozwoju działalności intelektualnej.

ŻYCIE W CHINACH HAN

Chiny Han miały dużą populację w starożytności. Spis ludności w 1 n.e. miał zarejestrowaną populację 56 milionów ludzi. Większość mieszkała w północnych Chinach, a większość była rolnikami żyjącymi w rodzinach liczących od pięciu do sześciu osób. Małżeństwa były monogamiczne, z wyjątkiem bogatych i wpływowych mężczyzn, którzy mogli mieć konkubiny. Wszyscy pełnosprawni mężczyźni służyli przez rok w wojsku w wieku 23 lat, następnie w rezerwie do 56 roku życia. Byli również zobowiązani do pańszczyzny przy robotach publicznych przez jeden rok, miesiąc w roku. Wszyscy dorośli płacili również poddaż. Rząd brał czynny udział w rozwoju rolnictwa, sponsorując duże projekty irygacyjne, osiedlając ludzi na nowo otwartych polach uprawnych oraz promując wykorzystanie żelaznych narzędzi rolniczych i nowe uprawy. Mężczyźni uprawiali ziemię, podczas gdy kobiety hodowały jedwabniki i przędły jedwabne tkaniny. Rząd sponsorował także przemysł państwowy produkujący tekstylia z soli, żelaza i jedwabiu oraz finansował duże karawany handlowe; zachęcał także do prywatnej przedsiębiorczości, z których niektóre zatrudniały tysiące pracowników. Moneta z brązu zastąpiła handel wymienny. Podczas gdy silni wcześniejsi władcy zarówno w epoce zachodnich, jak i wschodnich Hanów promowali niezależnych drobnych rolników, ich słabi następcy pozwalali na lichwę i wyzysk bogatych, co prowadziło do rozwoju dużych majątków ziemskich i eksmisji drobnych rolników. Nierówności społeczne i ekonomiczne doprowadziły do buntów chłopskich, które przyczyniły się do upadku zarówno zachodnich, jak i wschodnich dynastii Han. Kobiety nie otrzymywały formalnego wykształcenia, nie zdawały egzaminów ani nie rozpoczynały służby rządowej; jednak żony, matki i babce cesarzy często odgrywały potężną rolę w rządzeniu. Zaczęto się od cesarzowej Lu, żony Gaozu, która jako regentka całkowicie zdominowała swojego syna i wnuków i rozważała założenie własnej dynastii. Nawet potężny Wudi nie mógł kontrolować swoich małżonek i ich rodzin. Cesarzowe wdowy w drugiej części zarówno zachodniego, jak i wschodniego Han często umieszczały na tronie nieletnich, aby mogli rządzić. Uzurpator Wang Mang był ostatnim z wielu członków rodziny Wang, który przejął władzę poprzez swoją krewną, cesarzową Wang. Aby uciec od matek i żon, niektórzy cesarze awansowali do władzy swoich ulubionych eunuchów. Nadużycie władzy przez eunuchów było kolejnym czynnikiem, który przyczynił się do upadku dynastii Han w 220 roku n.e.

Dżinizm

Dżinizm jest jedną z największych religii świata. Został zapoczątkowany w Indiach w epoce osiowej przez reformatora religijnego Nataputta Vardhamana Mahavira. Podobnie jak Budda Gautama, któremu był rówieśnikiem, pochodził ze szlacheckiej rodziny wojowników, a także odrzucał Wedy i formalizm religii wedyjskiej. W pismach buddyjskich jest on często wymieniany pod imieniem Nigantha Nataputta (nagi asceta z klanu Jnatrikas). Nataputta Vardhamana był synem Siddharthy, wodza klanu wojowników Jnatrików. Jego matka, Trishala, była siostrą Chetaki, wodza plemienia Licchavis. Vardhamana był hodowany w arystokratycznym luksusie; jednak w młodości chciał dołączyć do grupy ascetycznych mnichów, którzy mieszkali w parku na obrzeżach miasta. Mnisi byli wyznawcami Parśwy, który kilkaset lat wcześniej żył jako ascetyczny kaznodzieja. Z powodu synowskich obowiązków Vardhamana podjął ascetyczne życie dopiero po śmierci swoich rodziców. Vardhamana został zanieiony w drogiej lektyce do parku, w którym mieszkała grupa mnichów. Kiedy przybył, miał na sobie złote ozdoby i ozdoby. Zrzucił je, wyrwał włosy i złożył ślubowanie życia w całkowitym oderwaniu od świata. Podążając za niezwykle surową praktyką ascetyczną, Vardhamana odrzucił wszelkie schronienie przed żywiołami. Starał się unikać snu, chodził nieczysty i rozebrany oraz unikał ludzkiego społeczeństwa. Kilkakrotnie był maltretowany przez wściekłych wieśniaków, którzy interpretowali jego milczenie jako bezczelność. Po 12 latach rygorystycznej praktyki ascetycznej (tapas) Vardhamana doświadczył wyzwolenia z karmy. Źródła dżinizmu podają, że w głębokiej medytacji osiągnął nirwanę i stał się duszą pełną (pełną i pełną, najlepszą wiedzą i intuicją zwaną kevala). W ten sposób został Jiną (Zdobywcą), Mahavirą (Wielkim Bohaterem) i 24 Tirthankarą (Poszukiwaczem Fordów). Tymi tytułami nazywają go od tamtej pory jego zwolennicy. Po wyzwalającym doświadczeniu Mahaviry rozpoczął 30-

letnią karierę nauczycielską, głosząc drogę ascetycznego oderwania jako drogę zbawienia. Zorganizował grupę zdyscyplinowanych, nagich mnichów i wysłał ich, aby nauczali drogi wyzwolenia. Zmarł w wyniku samozagłodzenia w wieku 72 lat (ok. 468 p.n.e.) w Pava, wiosce niedaleko Patny, dokąd dżiniści co roku przybywają na pielgrzymki lub podczas festiwalu. Dżiniści wierzą, że Mahavira jest teraz w stanie błogości (isatpragbhara). W pierwszym wieku po śmierci Mahaviry dżiniści rozwijali się powoli. Ich głównymi rywalami byli Ajivikas. Ich rozwój rozpoczął się w okresie imperium Maurów. Pierwszy cesarz Maurya, Chandragupta (ok. 317-293 p.n.e.) wspierał dżinistów i ostatecznie został mnichem dżinizmu. Mniej więcej w tym czasie doszło do schizmy w ruchach Jain. Od śmierci Mahaviry przewodzili im „papieże” zwani Ganadharas (zwolennicy wspólnot). Jedenasty ganadhara, mnich zwany Bhadrabahu, przewidując głód w północnych Indiach, poprowadził grupę wyznawców do południowych Indii. Wielu mnichów odmówiło pójścia za nim na południe. Ci, którzy pozostali w tyle, byli prowadzeni przez nauczyciela o imieniu Sthulabhada. Kiedy skończył się głód, mnisi, którzy powrócili z południa, odkryli, że dżiniści, którzy pozostali na północy, przyjęli szereg wątpliwych praktyk, z których najbardziej heterodoksyjną było noszenie białych szat. Aby skomplikować sprawę, jedyną wciąż żyjącą osobą, która doskonale znała niepisane święte teksty dżinizmu, był Bhadrabahu. Aby zająć się kontrowersyjnymi praktykami religijnymi, Sthulabhada zwołał radę mnichów; jednak Bhadrabahu nie był obecny. W końcu przeniósł się do Nepalu z powodu przerażenia i wstrętu do „zepsucia”, które weszło do społeczności Jain. W końcu kanon Jain został spisany z wadliwej pamięci Sthulabhady i innych wiodących mnichów jako Anga (kończyny). Społeczność Jain podzieliła się następnie na dwie sekty. Shvetambarowie byli „odzianymi na biało” mnichami, którzy nosili białe szaty. Digambarowie byli „odzianymi w niebo”, czyli nagimi mnichami. Pomimo tych zewnętrznych różnic doktryna Jain pozostała w zasadzie taka sama dla obu grup. Sekta Digambaras zwykle występuje w ciepłych południowych Indiach. Ich praktyka nagości Jain głosi zerwanie z ludzką niewolą wobec świata. Kanon pism Jain różni się między Shvetambaras i Digambaras. Oprócz pism kanonicznych istnieje pokaźna ilość literatury dewocyjnej lub natchnionej. Pisma te nie są traktowane jako pisma święte, ale są cenione ze względu na pobożne tematy. W średniowieczu wyznawcy dżinizmu stworzyli ogromny zbiór niekanonicznej świętej literatury, znanej jako Purany (Legendy), które były wzorowane na formach hinduskich. Purany opowiadają długie historie o 24 tirthankarach i innych dżinistach, którzy prowadzili pełne zasługi życie. Ponadto uczeni Jain stworzyli prace z matematyki, poetyki, polityki i innych przedmiotów. Korpus dzieł cenionych przez dżinistów został wyprodukowany w kilku indyjskich językach narodowych oprócz sanskrytu. Po przybyciu Brytyjczyków niektóre prace Jain zostały wyprodukowane w języku angielskim. Sekta dżinizmu Sthanakvais powstała w XVIII wieku. Sthanakvai sprzeciwiają się wszelkim świątyniom i rytuałom. Twierdzą, że wielbienie można odprawiać wszędzie, po prostu za pomocą wewnętrznej medytacji. Rdzeniem doktryny Jain jest nauczanie, że każda żywa istota jest wieczną duszą (jiva), która została uwięziona przez materię w ciele fizycznym poprzez zaangażowanie w doczesne czynności. Zbawienie można znaleźć poprzez uwolnienie duszy od materii, aby mogła powrócić do pierwotnego, nieskazitelnego stanu. Dżiniści wierzą, że każda jiva reinkarnuje się w wielu ciałach, zanim zostanie ostatecznie uwolniona. Po uwolnieniu istnieje wiecznie w stanie doskonałej wiedzy i błogości. Doktryna ahimsy (niestosowania przemocy lub szacunku dla życia) uczy dżinistów, że każde życie jest święte. Aby uniknąć krzywdzenia jakiegokolwiek żywej istoty, nawet najmniejszego owada, dżiniści unikają prac rolniczych i związanych z nimi czynności. Ahimsa uczy dżinistów surowych wegetarian. Doktryna Jain o ahimsie wywarła wpływ na wielu ludzi, w tym na Mohandasa Gandhiego. Będą również filtrować wodę pitną przez kawałek materiału, aby uniknąć połknięcia żywych stworzeń. Śmierć głodowa jest ostateczną praktyką dżinizmu jako sposobem na przekroczenie bród ku błogości. Uczeni zauważyli, że poglądy dżinistów na duszę są bliskie wczesnej szkole filozofii hinduskiej Sankhya. Dżiniści nie wierzą w najwyższego Boga, w bogów ani w boginie, wierzą raczej w boskość mieszkającą w każdej duszy. Wierzą jednak, że istnieje życie po ucieczce od karmy. Oznacza to, że wydają się praktykować ateistyczną religię, ale w rzeczywistości czczą

Najwyższego Ducha w wyzwolonych duszach. Po wyzwoleniu z cyklu odrodzeń karmicznych dusza wchodzi w stan błogości w lokapuruszy.

Dynastia Xia (Hsia).

Według chińskiej historii nauczanej do początku XX wieku, bohaterowie kulturowi, tacy jak Boski Rolnik i Pogromca Wołów, uczyli ludzi sztuki cywilizacji. Trzej cesarze (Yao, Shun i Yu), również mityczni, podążali za bohaterami kultury, którzy byli czczeni ponieważ abdykowali na rzecz najbardziej godnego człowieka, zamiast pozwolić, by ich mniej wykwalifikowanych synów objął po nich tron. Trzeci z mędrców władców, zwany Wielkim Yu, rozwiązał problemy z powodzią, które nawiedziły rządy Yao i Shun, pogłębiając koryta rzek i kierując wodę do morza. W rezultacie Shun mianował Yu królem (2205-2198 p.n.e.). Ludzie byli tak wdzięczni, że odrzucili wybór następcy Yu i posadzili na tronie jego syna Qi (Chi). Tak rozpoczęła się pierwsza chińska dynastia Xia, która zakończyła się w 1766 r. p.n.e. wraz z obaleniem ostatniego tyrana, króla Jie (Chieh). Po Xia nastąpiła dynastia Shang (lub Yin) (1766-1122 p.n.e.), po której nastąpiła dynastia Zhou (Chou) (1122-1256 p.n.e.).

Fundamenty cywilizacji chińskiej.

Studenci metody naukowej w Chinach na początku XX wieku założyli „wątpiącą szkołę starożytności”, która odrzuciła tradycyjne datowanie w nauczaniu historii Chin i nazwała dynastie Xia i Shang fikcyjnymi lub mitycznymi. Archeologia naukowa w Chinach rozpoczęła się w latach dwudziestych XX wieku; uwierzył Shang jako w pełni historyczny ze względu na istnienie pisma datowanego na erę Shang, które zostało rozszyfrowane. Wykopaliska archeologiczne w Chinach od lat 20. XX wieku pokazują, jak północne i północno-wschodnie Chiny, od doliny Żółtej Rzeki po wybrzeże, weszły w epokę neolitu około 8000 p.n.e. Tysiące miejsc pokazuje regionalne różnice w rozwoju ceramiki, jadeitu, kamienia, narzędzi z kości słoniowej oraz naczyń używanych zarówno do celów użytkowych, jak i religijnych i rytualnych. Wykazują również rosnące z biegiem czasu wyrafinowanie, o czym świadczy postęp technologiczny i różnicowanie statusu od jakości i ilości przedmiotów pochowanych ze zmarłymi. Pokazują również ekspansję geograficzną, która rozciągała się od wyżyn na północnym zachodzie do południowej Mandżurii na północnym wschodzie, na południe do doliny rzeki Jangcy i wzdłuż wybrzeża. Interakcje między nimi przejawiają się w podobieństwach w stylach wytwarzanych przez nich przedmiotów. W trzecim tysiącleciu p.n.e. w dzisiejszej prowincji Shantung (Shandong) w północno-wschodnich Chinach kultura neolityczna zaczęła wkraczać na próg epoki historycznej. Nazywa się to kulturą Longshan (Lungshan). Inne stanowiska w Longshan znajdują się w prowincjach Henan (Honan) i Shanxi (Shansi), również na północy Chiny. Datowane są na ok. 3000 do ok. 2000 p.n.e. Odkopano ośrodki miejskie z murami ochronnymi, wyszukany grobowcami i budynkami wielkości pałacu, a niektóre skupiska osad rozciągają się na kilkaset mil kwadratowych. Narzędzia nadal były wykonane z kamienia, kości i muszli; ceramikę wykonano na kole i wypalono w wysokiej temperaturze; i po raz pierwszy wykonano przedmioty z metali stopowych. Jak wyrazili to starożytni chińscy historycy, Chiny weszły w erę 10 000 państw; chociaż 10 000 to przesada, z pewnością istniały setki, a nawet tysiące takich osiedli, a między państwami musiały zachodzić interakcje i rywalizacja. Cywilizacje stają się historyczne wraz z istnieniem rozszyfrowanych pisemnych zapisów. Tradycyjna historiografia chińska jest najdłuższą nieprzerwaną tradycją historiograficzną na świecie. Zgodnie z tą tradycją pierwsza chińska dynastia, Xia, datuje się na lata 2205-1766 p.n.e. Jako Sima Qian (Ssu-ma Ch'ien), wielki historyk i autor Shiji (Shih-chi) lub Records of the History (obszerna historia chińskiego świata od początku do jego życia w I wieku p.n.e.) napisał, że rozpoczął ją Yu Wielki, a zakończył wraz z obaleniem tyrana króla Jie przez założyciela kolejnej dynastii Shang. Sima Qian wymienił 13 kolejnych władców podczas dynastii i miał niewiele informacji o żadnym z nich, z wyjątkiem pierwszego i ostatniego króla. Wymienił 30 królów z dynastii Shang. Nie odkryto żadnych współczesnych pisemnych dokumentów, chociaż znaleziono odłamki ceramiki z zapisem tej daty do Xia, ale nie zostały one

rozszyfrowane. Z drugiej strony, przetrwały i zostały rozszyfrowane ogromne ilości pisma Shang, które zostały wyryte na kościach wróźebnych (skorupach żółwia lub kościach łopatkki dużych zwierząt). Udowodniono, że pismo Shang jest przodkiem współczesnego pisma chińskiego. Informacje dostarczone przez kości wyroczni dowiodły, że Sima Qian miał rację co do imion królów Shang i ich wzajemnych relacji. W ten sam sposób dowiedli, że ci, którzy wątpili w istnienie Shangów, mylili się. Wykopaliska prowadzone od lat 70. XX wieku pozwoliły ustalić główne miejsce miejskie w Erlitou (Er-li-t'ou) w Henan z epoki Xia (ok. 2000 pne); być może była stolicą Xia (Sima Qian stwierdził, że Xia kilkakrotnie przenosiła stolice). Według Sima Qian, król Yu wezwał kiedyś swoich współczesnych władców 10 000 stanów na spotkanie w Tushan, rodzinnym stanie jego żony. Następnie podał szczegóły dotyczące stolic, genealogii i innych szczegółów Xia, a nie innych stanów. Być może wskazuje to, że pod koniec III tysiąclecia p.n.e. Xia wyłoniła się na przywódcę wśród chińskich państw, podczas gdy inne, w tym jego następcy, dynastie Shang i Zhou, zyskały na znaczeniu dopiero później. Ponieważ Sima Qian miał rację co do sukcesji królów Shang, być może w przyszłości dodatkowe informacje archeologiczne również potwierdzą poprawność chronologii Xia.

Dynastia Zhou (Chou).

Zhou, wraz z poprzednią dynastią Xia (Hsia) i dynastią Shang, nazywani są w historii Chin Trzema Dynastiami. Odpowiadają one za dwa tysiąclecia, które są erą kształtowania się cywilizacji chińskiej. Wszystkie trzy dynastie są produktami neolitycznej cywilizacji północnych Chin, z których każda zamieszkuje inny, ale pokrywający się region doliny Żółtej Rzeki. Co więcej, są sobie rówieśnikami, z których każdy osiąga dominację przez kilka stuleci, a następnie cofa się do statusu podrzędnego. Na przykład postdynastyczny Xia stał się stanem zwanym Qi (Ch'i), podczas gdy postdynastyczny Shang przetrwał jako stan zwany Song (Sung). Ponieważ Zhou (Chou) żyło bardzo długo, dzieli się na kilka krótszych epok, poczynając od zachodniego Zhou (1122-771 p.n.e.), a następnie wschodniego Zhou (770-256 p.n.e.). Wschodnie Zhou dzieli się dalej na erę Wiosny i Jesieni (722-481 p.n.e.), a następnie erę Walczących Królestw (463-222 p.n.e.). W przeciwieństwie do Xia i Shang, z Zhou przetrwało mnóstwo współczesnych zapisów pisanych. Wczesne zapisy Zhou obejmują Shu Jing (Shu Ching), czyli Księgę Historii (lub Księgę Dokumentów), która zawiera proklamacje, edykty i oświadczenia dotyczące wczesnej fazy dynastii oraz Shi Jing (Shih Ching), czyli Księgę Poezji, z wieloma wierszami, które zajmowały z wczesną erą Zhou. Uzupełniają je tysiące naczyń z brązu znalezionych w wykopaliskach archeologicznych, odlanych z inskrypcjami o długości do 500 słów, opisującymi ważne wydarzenia, takie jak bitwy i tworzenie lenna. Liczba zachowanych dzieł pisemnych mnożyła się wraz z upływem czasu. Informacje, które dostarczają, są uzupełnione innymi materialnymi dowodami z tysięcy wykopalisk w Zhou.

KRÓLÓW WEN I WU

Predynastyczni ludzie Zhou byli ludźmi z pogranicza żyjącymi na Równinie Zhou, gdzie rzeka Wei łączyła się z Rzeką Żółtą we współczesnej prowincji Sha'anxi (Shensi). Działali jako bastion przeciwko „barbarzyńcom” zza granic, a ich przywódca otrzymał od królów Shang tytuł Władcy Zachodu. Król Wen (Kulturowany) był pierwszym wielkim przywódcą Zhou, znanym ze swojej życzliwości i budowania państwa, które mogło rzucić wyzwanie Shangom. Syn Wena, król Wu (wojskowy), poszedł za nim w 1133 p.n.e. Wu utworzył koalicję z ośmioma innymi stanami niezadowolonymi z Shang. W 1122 p.n.e. Siły Wu zdecydowanie pokonały króla Shang Shou w bitwie pod Muye (Mu-yeh), który następnie popełnił samobójstwo. Wu zmarł wkrótce po zniszczeniu Shangów i pozostawił zadanie konsolidacji nowej dynastii swemu bratu, księciu Zhou (Chou), który przez siedem lat był regentem młodego syna Wu.

KSIĄŻĘ ZHOU

Książę Zhou walczył, by pokonać resztki sił Shang i rozszerzył królestwo na wschodnie wybrzeże, tworząc państwo większe niż dzisiejsza Francja. Rządził królestwem z dwóch stolic, pierwotnej stolicy Zhou w Hao, niedaleko współczesnego Xi'an (Sian) i nowej, zwanej Luoyang (Loyang), położonej dalej w dolinie Żółtej Rzeki, aby rządzić dawnymi ziemiami Shang i dalej. Nadał ziemię krewnym i sojusznikom oraz nadał im wielkie tytuły. Lordowie budowali otoczone murami miasta i zarządzili okolicznymi ziemiami, ale byli odpowiedzialni przed królem i mogli przekazywać swoje tytuły i ziemię swoim synom za królewskim pozwoleniem. Każdy lord przysięgał wierność królowi podczas rytuałów przeprowadzanych w świątyniach przodków królewskiego domu Zhou. Większość ludzi była rolnikami o statusie podobnym do europejskiego średniowiecznego chłopca pańszczyźnianego, który przechodził z rąk do ziemi. Idealnie osiem rodzin uprawiało indywidualne działki wokół dworu i wspólnie uprawiało dziewiątą działkę dla pana. System rolniczy nazwano systemem studni. Te układy polityczne i gospodarcze przypominały układy europejskiego feudalizmu w średniowieczu; stąd system Zhou jest również nazywany feudalnym. Patrząc wstecz, król Wen, założyciel dynastii, król Wu, zdobywca, i książę Zhou, konsolidator, są czczeni jako mędrzy władcy, którzy ustanowili złoty wiek.

ZACHODNIE ZHOU

Przez trzy stulecia królowie Zhou na ogół utrzymywali pokój wewnętrzny i rozszerzali granice aż do 771 roku p.n.e. kiedy plemiona spoza Chin najechały stolicę Hao i zabiły króla Yu. Podobno wiele razy fałszywie wzywał panów feudalnych do maszerowania wojsk do stolicy, ponieważ widok zmasowanych żołnierzy podobał się jego ulubionej damie. Potem, kiedy nastąpił prawdziwy kryzys, niezadowoleni lordowie odmówili przybycia. Ci, którzy przeżyli dwór Zhou, opuścili Hao na rzecz drugiej stolicy, Luoyang.

WSCHODNIE ZHOU

We wschodnim Zhou (770–256 p.n.e.) nastąpił stopniowy upadek potęgi królów, których domena została zredukowana do ziemi wokół Luoyang. Król był konsultowany pobieżnie, wówczas tylko w sprawach genealogicznych. Powstały potężne państwa regionalne, walczące między sobą, stopniowo pochłaniające mniejsze. Monarchowie Zhou zasiadali na tronie do 256 roku p.n.e. ponieważ były zbyt małe, by je policzyć. 500 lat wschodniego Zhou zostało podzielone na erę wiosenną i jesienną na podstawie książki Konfucjusza pod tym samym tytułem, która opisuje historię jego państwa, Lu (rządzonego przez potomków księcia Zhou), od 722 do 481 p.n.e. W 681 p.n.e., w odpowiedzi na groźby Zhu (Ch'u), nowego państwa na południu, pozostałe państwa połączyły się, tworząc sojusz, a ponieważ król Zhou był bezsilny, aby utrzymać pokój, wybrali jednego pana hegemonia, lub ba (pa) po chińsku. Przez następne 200 lat panujący książęta kilku stanów byli kolejno wybierani na hegemonia, zwołując w odstępach konferencje między stanami i formułując politykę, prowadząc wojny lub utrzymując niepewny pokój. Było to tymczasowe rozwiązanie mające na celu utrzymanie pewnego porządku w chińskim świecie bez władzy i przywództwa królów Zhou, z którymi konsultowano się pro forma i ratyfikowano już podjęte decyzje. Główną cechą ery wiosny i jesieni były międzypaństwowe sparingi dyplomatyczne i ogólnie wojny na małą skalę toczone przez rycerzy prowadzących rydwany. Wielu rywalizujących przywódców było spokrewnionych, a pokonany władca został raczej zawstydzony niż zabity. Wielka bitwa stoczona między Jin (Chin) a Qi (Ch'i) w 589 p.n.e. wzięło udział 800 rydwanów i 12 000 ludzi, ale większość bitew była mniejsza. Pod koniec ery 110 stanów zostało zredukowanych do 22.

PAŃSTWA WALCZĄCE

Następująca po niej era Walczących Królestw (463–222 p.n.e.) została również nazwana na cześć książki The Annals of the Walczących Królestw. Wojny stały się bardzo niszczycielskie i były prowadzone przez duże, zdyscyplinowane armie piechoty, mniej rydwanów (które nie były przydatne w

zróznicowanym terenie) i więcej kawalerii. Żelazna broń zastąpiła brązową, a potężna kusza weszła do powszechnego użytku. Podczas gdy świat chiński do 335 r. p.n.e. miał tylko jednego króla, od tego czasu władcy większych państw również zaczęli nazywać siebie królami; w 256 p.n.e. jedno państwo, Qin (Ch'in), obaliło ostatniego króla Zhou i zaanektowało jego domenę. Ciągłe walki między siedmioma głównymi państwami, które się wyłoniły, opierały się na przyjętym założeniu, że całe Chiny zostaną zjednoczone pod jednym władcą. Ostatecznym zwycięzcą został Qin w północno-zachodnich Chinach. Walka z nie-chińskimi koczownikami zahartowała jego ludność, położenie na pograniczu uchroniło go przed wcześniejszymi fazami wyniszczających wojen między innymi państwami, a podbój równin Syczuanu (Szechwan) zapewnił mu ogromne nowe zasoby. W końcu jego ideologia państwowa, zwana legalizmem, umożliwiła Qin zbudowanie silnej gospodarki, dużej armii i wydajnej biurokracji, co umożliwiło mu rozpoczęcie ostatecznego pomyślnego dążenia do zjednoczenia, osiągniętego w 221 p.n.e.

POSTĘP TECHNOLOGICZNY I FILOZOFICZNY

W okresie wschodniego Zhou zaszło wiele zmian społecznych i ekonomicznych. Wczesne rolnictwo chłopów pańszczyźnianych było stopniowo zastępowane przez rolnictwo własne. Qin przeprowadził, kładąc kres feudalizmowi, zakładając, że wolni rolnicy płacący podatki będą ciężiej pracować i walczyć. Do V wieku p.n.e. żelazne narzędzia zastąpiły kamienne i drewniane w karczowaniu i rolnictwie, zwiększając areał za pomocą pługów ciągniętych przez zwierzęta z żelaznymi końcówkami, które zastąpiły drewniane kije do kopania. Zapożyczając techniki stosowane w produkcji brązu, chińscy kowale wykonywali żeliwne narzędzia i broń 1000 lat wcześniej niż ich odpowiednicy w Europie. Państwa walczące o dominację zachęcały do zaawansowanych technik rolniczych, które obejmowały nawadnianie, nawożenie i płodozmian. Polowanie i wypas straciło na znaczeniu, ponieważ więcej ziemi było wykorzystywane pod uprawy. Kwitła produkcja i handel; mnożyły się duże, wielofunkcyjne miasta i pojawiały się rosnące klasy rzemieślnicze i kupieckie. W okresie Walczących Królestw stolica Qi szczyła się populacją 70 000 gospodarstw domowych. Muszle kauri, bele jedwabiu i psy były używane jako środki wymiany we wcześniejszej gospodarce opartej głównie na handlu wymiennym, a monety odlewane z metalu stały się powszechne w połowie V wieku. Wydaje się, że podbój Zhou zapoczątkował okres mobilności społecznej - ustanowienie nowego porządku Zhou zaowocowało stabilnością, gdy pozycje i zawody stały się dziedziczne. W czasach Walczących Królestw społeczeństwo przerosło stary porządek; kupcy nie pasowali do feudalnej hierarchii. Co ważniejsze, konkurencyjna scena polityczna zachęcała władców do zatrudniania i awansowania mężczyzn na podstawie zasług, a nie urodzenia. Zdolni ludzie zaczęli sprzedawać swoje talenty wszędzie tam, gdzie mogli znaleźć zatrudnienie. Częste wojny przyczyniły się również do mobilności społecznej. Mężczyźni i kobiety ze strony przegranej stracili przynajmniej swój status; w wielu przypadkach panowie i damy z pokonanych państw stali się niewolnikami i sługami swoich zdobywców. Najniższy wśród arystokratów, shi (shih), pierwotnie zawodowi wojownicy, zdobyli wykształcenie i służyli jako biurokraci władców. Niektórzy z nich zostali nauczycielami i filozofami. Zostali nauczycielami Stui Szkół Filozoficznych, a ich idee, pisma i debaty stworzyły klasyczne filozofie cywilizacji chińskiej.

Dynastii Toba (T'o-pa).

Toba, czyli Północni Wei, byli koczownikami różnie opisywanymi jako należący do pochodzenia tungustyckiego lub tureckiego. W Epoce Podziału po upadku dynastii Han w 220 roku n.e. i po najeździe nomadów, którzy wyparli dynastię Jin (Chin) do południowych Chin, w północnych Chinach zapanował zamęt. W 386 roku Toba ustanowili dynastię zwaną Północnym Wei, która kontrolowała większość północnych i północno-zachodnich Chin aż do 534 roku. Pierwsza stolica Północnego Wei znajdowała się w pobliżu współczesnego Datong (Tatung), przygranicznego miasta w pobliżu Wielkiego Muru Chin, ważny, ponieważ strzegł granicy między rolniczymi Chinami a stepami. Tam zbudowali miasto

wzorowane na stolicach dynastii Han Chang'an (Ch'angan) i Luoyang (Loyang). Toba przeszli na buddyzm i okazali swoje oddanie, zlecając wyrzeźbienie ogromnych świątyń jaskiniowych w skalistej skarpie w pobliżu ich stolicy zwanej Yungang (Yunkang), która pozostaje pomnikiem sztuki buddyjskiej. W 494 roku północna stolica dynastii Wei została przeniesiona do Luoyang, miasta rezonującego z historią Chin. Poza Luoyang zaczęto budować kolejny pomnik buddyzmu zwany Jaskiniami Longmen (Lungmen). Posunięcie to pokazało sinizację arystokracji Toba i jej identyfikację z cywilizacją chińską. W 494 roku rząd Północnego Wei zdelegalizował język, imiona i ubrania Toba oraz nakazał ludowi Toba przyjęcie chińskich imion i ubrań oraz używanie wyłącznie chińskiego. Przewodziła rodzina cesarska, przyjmując nazwisko Yuan. Podając się za prawowitego spadkobiercę starożytnych chińskich dynastii, rząd zakazał również rytuałów plemiennych i zezwolił jedynie na obrzędy konfucjańskie i buddyjskie. Aktywnie zachęcano do zawierania małżeństw mieszanych między plemienną arystokracją a chińskimi klasami wyższymi. Północni Wei zachowywali się również w stosunku do innych ludów koczowniczych poza swoimi granicami w taki sam sposób, jak tradycyjne chińskie dynastie, jeśli nie walczyły z nimi, przyjmując daninę i obdarowując prezentami, w tym w razie potrzeby księżniczkami. Polityka ta doprowadziła do poważnego rozłamu wśród Toba. Twardzi żołnierze Toba, którzy nadal żyli według swoich starożytnych zwyczajów i strzegli północnych i zachodnich granic, zbuntowali się w 528 roku. Nastąpiło dziesięć lat wojny domowej, podczas której Luoyang został splądrowany, a wielu zsinizowanych arystokratów zostało zmasakrowanych, w tym cesarzowa wdowa i dziecko cesarza. W 534 pojawiło się dwóch siłaczy, którzy podzielili terytorium: jedna część nazywała się Western Wei, ze stolicą w Chang'an; zachował tradycje plemienne i dziedzictwo Toba. Drugi nazywał się Eastern Wei, ze stolicą w Ye (Yeh) w Henan (Honan), gdzie Toba i Chińczycy rządili we współpracy. Obie były krótkotrwałe i zostały zastąpione przez dwie równie nieskuteczne dynastie pochodzenia koczowniczego. W 581 r. szlachcic o mieszanym pochodzeniu chińsko-koczowniczym o imieniu Yang Qian (Yang Chien) ogłosił założenie dynastii Sui pod jego przywództwem. Zjednoczył północ i południe i zakończył Erę Podziału. Wśród północnych dynastii Północny Wei istniał najdłużej i kontrolował najwięcej terytoriów. Swoją sukces, a także ostateczne zniszczenie zawdzięczała polityce sinizacji.

Drugi sofista

Filozoficzna szkoła sofizmu, która po raz pierwszy rozkwitła w V wieku p.n.e. Ateny przeżyły odrodzenie w II wieku n.e. i przez krótki okres osiągnęły pewną intelektualną modę. Choć polityczne centrum świata zachodniego przeniosło się z Grecji do Rzymu, nowa stolica nie odczuwała potrzeby forsowania swojego statusu centrum świata intelektualnego. Zamiast tego wielu Rzymian z radością zaakceptowało import nowych idei i systemów religijnych, niezależnie od tego, z której części ich rozkwitającego imperium miały powstać. W tej generalnie liberalnej atmosferze greckie, a zwłaszcza ateńskie systemy myślowe zajmowały szczególne miejsce. Grecki miał być prawdopodobnie językiem intelektualnej dyskusji wśród wykształconej elity miejskiej, a znajomość dzieł z przeszłości była istotną częścią wyrafinowania i mężów stanu. Odrodzenie zainteresowania nauką grecką zapoczątkował cesarz Hadrian w II wieku n.e., co zainspirowało rozwój grupy zawodowych nauczycieli, którzy zostali okrzyknięci sofistami i stali się członkami szkoły attyckiej — to znaczy pochodzących z Attyki lub Aten. W przeciwieństwie do pierwotnych sofistów, późniejsi nauczyciele skupiali się całkowicie na technikach retoryki i umiejętności argumentowania, aby wygrać spór. Ich metody nie miały elementu etycznego ani poszukiwania prawdy i dlatego były podatne na krytykę sofizmu, że stosowanie ich przez osobę dobrej wiary jest niemoralne i niewłaściwe. Ci, których pisma zostały zachowane i którzy byli związani z tym ruchem, to historycy Dio Cassius i Herodian, Maximus, Aelius Aristides i Polemon z Aten. Polemon kierował odnoszącą sukcesy szkołą retoryki w Smyrnie i był wysoko ceniony przez cesarzy Trajana, Hadriana i Antoninusa Piusa. Według legendy Polemon został żywcem pogrzebany w wieku 56 lat, aby uniknąć nędzy przewlekłej dny moczanowej. Ponieważ większość zachowanych dzieł z tej grupy

dotyczy głównie kwestii merytorycznych, a nie praktyki sofistyki jako celowej techniki, nie ma konkretnego zbioru prac upamiętniających ruch drugiej sofistyki.

Dynastia Shang

Shang to pierwsza prawdziwie historyczna chińska dynastia (ok. 1766-1122 p.n.e.). Jest również nazywany Yin, od jego ostatniej stolicy, w której rządziło ostatnich 12 królów ok. 1395-1122 p.n.e. Tradycyjne relacje o Shang budziły wątpliwości, aż do odkrycia kości wyroczni z inskrypcjami, odkrytych w pobliżu nowoczesnego miasta Anyang w dzisiejszej prowincji Henan (Honan) w 1900 r. Systematyczne wykopaliska w Anyang, poczynając od 1928 r., ujawniły rozległe miasto i ponad 100 000 kości wyroczni; pismo na niektórych z nich jest najstarszym odszyfrowanym pismem, z którego wyewoluował później pisany chiński. Liczne wykopaliska od tego czasu wskazują, że w połowie trzeciego tysiąclecia p.n.e. powiązana kultura rozprzestrzeniła się na dużym obszarze w Chinach. Jednak rdzeń cywilizacji Shang leżał w północnych Chinach od zachodniego krańca doliny Żółtej Rzeki do wybrzeża w prowincji Shandong (Shantung), z głównym regionem we współczesnym Henan. Tang (T'ang) Sukces założył dynastię, obalając ostatniego króla-tyrana z dynastii Xia (Hsia), imieniem Jie (Chieh, ok. 1766 p.n.e.). Zgodnie z tradycją Tang założył swoją stolicę w Ao lub Xiao (Hsiao). Nazwa dynastyczna Shang pochodzi od nazwy jej świętego miasta, niedaleko Shangjiu (Shang-ch'iu) we wschodnim Henan. Ruiny pod obecnym miastem, zwanym Zhengzhou (Chengchow), odpowiadają wczesnemu Shang w czasie. Królowie Shang pięć razy przenosili swoją stolicę, ostatnią stolicą był Yin, od którego pochodzi nazwa ostatniej fazy dynastii. Chociaż w Zhengzhou odkryto mur miejski z ery Shang, co byłoby zgodne z tym, że miejsce to było stolicą, dotychczasowy brak ówczesnych zapisów pisanych lub królewskich grobowców uniemożliwia definitywną identyfikację tego i innych miejsc jako różnych stolic dynastycznych. Fakt, że późniejsze pozostałości Shangera w Zhengzhou były gorszej jakości niż wcześniejsza warstwa, sugeruje przeniesienie stolicy w inne miejsca. Nie jest jasne, dlaczego stolica przeniosła się pięć razy, wyczerpanie kopalni cyny w pobliżu każdej stolicy mogło być motywem, ponieważ Shang była kulturą epoki brązu. Brąz był potęgą w starożytnych Chinach, a cyna jest kluczowym stopem brązu.

STOLICA SHANG W ANYANG

Dojrzała cywilizacja Shang odkryta w Anyang pokazuje, że Yin zostało podzielone na kilka sekcji o łącznej powierzchni ponad 16 mil kwadratowych. Zespół pałacu królewskiego miał potężną platformę z ubitej ziemi nad systemem odwadniającym, na której ustawiono regularnie rozmieszczone kamienne lub brązowe podstawy, które niegdyś podtrzymywały drewniane filary. Pałace i budynki rytualne miały kiedyś mury o konstrukcji szachulcowej. Mniejsze domy w pobliżu prawdopodobnie służyły do przechowywania lub zakwaterowania innych osób. Były też odlewnie brązu, warsztaty kamieniarskie i jadeitowe, piece garncarskie i pomieszczenia mieszkalne dla robotników. Cmentarz królewski składał się z 11 dużych grobów, każdy dla 11 królów, którzy rządzili z Yin, z wyłączeniem ostatniego, który zginął w swoim płonącym mieście i nie otrzymał królewskiego pochówku; otacza je ponad 1000 mniejszych grobów. Duże groby są kwadratowe lub podłużne i miały rampy prowadzące do komory grobowej 30 stóp pod ziemią. Chociaż wszystkie zostały splądrowane, widać, że były bogato wyposażone w przedmioty, które miały służyć właścicielowi w następnym życiu. Oprócz przedmiotów, właścicielowi grobu w zaświatach towarzyszyły także psy, konie, rydwany i ludzkie ofiary składane w ofierze. Archeolodzy szacują, że wykopanie każdego z dużych grobów zajęło 7000 dni roboczych. W 1976 roku odkopano nienaruszony grobowiec Lady Fu, żony potężnego króla Wudinga (Wu-ting). Zawierał ponad 1600 cennych przedmiotów z jadeitu, kości, kości słoniowej, brązu i innych materiałów oraz ofiary ofiarne. Budynki kiedyś stały na szczycie podziemnych grobów, w których odbywały się rytuały za zmarłych, ale już dawno wyginęły. Poza rdzeniem miasta w Yin i innych miejscach znajdowały się częściowo podziemne domy rolników. Wokół Anyang nie było murów miejskich, ale mur z ubitej ziemi

o wysokości 30 stóp, szerokości 65–100 stóp i długości 4,5 mil chronił Ao. Archeolodzy oszacowali, że wykonanie zadania zajęło 10 000 robotników, z których każdy pracował przez 330 dni w roku, 12 lat. Sugeruje to, że rząd Shangów był bogaty w zasoby ludzkie i materialne.

KOŚCI WYROCZNI

Używanie skorup żółwia i kości łopatki bydła do wróżenia było charakterystyczne dla Chin. Były używane w neolicie, dynastii Xia (Hsia) i wczesnym Shang, ale dopiero w fazie Yin dynastii Shang pismo znaleziono na kościach wyroczni. Królowie Shang bardzo często konsultowali się z wysokim bogiem, zwanym Shangdi (Shang-ti), i ich przodkami w celu uzyskania porady na wiele tematów, w tym dotyczących pogody, warunków upraw, wojny i pokoju, zdrowia władców, ciąży ich żon i polowań. Zwykła formuła określała datę, imię wróżbity, imię króla i pytanie, wszystko zapisane na kości. Następnie podgrzany pręt z brązu wsuwano we wgłębienie wywiercone w kości, powodując pęknięcia, w których zawarta była również zapisana odpowiedź, a często rzeczywisty wynik. Używane kości wyroczni miały na górze wywiercone otwory, przez które przewleczono sznurki, aby je ze sobą związać. Wiązki z nimi musiały być składowane, stąd ich zachowanie. Inskrypcje na kościach wyroczni są najstarszym odszyfrowanym pismem chińskim. Były już wyrafinowane i dlatego musiały przejść długi proces ewolucyjny. Zawierają symbole, które są piktogramami, ideogramami i logografami, wszystkie charakterystyczne dla późniejszego pisanego języka chińskiego. Inskrypcje na kościach wyroczni zawierają imiona wszystkich 30 władców dynastii, co dowodzi poprawności tradycyjnych relacji. Dają dane o zjawiskach naturalnych, takich jak zaćmienia i komety, które pomagają w datowaniu wydarzeń. Zawierają również nazwiska wielu urzędników, ale bez szczegółów ich funkcji. Inskrypcje na kościach wyroczni wyjaśniają, że krajem Shang rządził król, a tron przechodził między mężczyznami z królewskiego klanu, który różnił się od jednego brata do drugiego oraz między ojcem a synem. Królowie mieli wiele żon, niektóre jak Lady Hao, żona króla Wudinga, była bardzo potężna, dowodziła wojskami i zarządzała własnymi posiadłościami. Królewskie żony pochodziły z innych klanów niż królewski. Królowi pomagali urzędnicy noszący różne tytuły, prawdopodobnie byli to arystokraci, ale nie znamy ich funkcji. Wiele kości wyroczni mówi o tym, jak król toczył wojny z 1000 do 5000 żołnierzy przeciwko sąsiednim „barbarzyńcom”. Przywódcy jechali na wojnę rydwanami ciągniętymi przez dwa lub cztery konie, uzbrojonych w broń z brązu, prowadzących piechurów. Główną bronią były brązowe sztylety, miecze, łuki bloczkowe i strzały z brązowymi grotami. Kiedy nie walczyli, królowie Shang i szlachta polowali dla sportu i prawdopodobnie dla mięsa; wiele wyroczni zajmowało się polowaniem i grubą zwierzyną.

WYROBY METALOWE I RZEMIOSŁO

Podczas gdy brązu używano do produkcji broni i okuć rydwanów, najczęściej używano brązu do wyrobu naczyń rytualnych używanych do składania ofiar bogom i przodkom. Najwcześniejsze chińskie wyroby metalowe pochodzą z około 2000 roku p.n.e., a wiele wczesnych form ma swój prototyp w ceramice. Pod koniec Shang prace kowali z brązu osiągnęły najwyższą formę sztuki i postępu technologicznego. Naczynia o złożonej formie, ozdobione skomplikowanymi wzorami geometrycznymi i maskami zwierząt o wadze do 1500 funtów zostały wykonane metodą odlewów. Różniły się one od metody traconego wosku stosowanej przez kowalstwo na starożytnym Zachodzie. Na wielu naczyniach z brązu odlano również krótkie inskrypcje, na których widnieje imię osobiste lub imię klanu właściciela i które wyraźnie oznaczały przedmioty do użytku rytualnego. Wyprodukowano ponad 30 naczyń o różnych kształtach i różnych rozmiarach do przechowywania, gotowania, serwowania i spożywania żywności i alkoholu podczas ceremonii ku czci bogów i przodków. Te fragmenty, które przetrwały, zostały pogrzebane razem ze zmarłymi. Jadesy były używane jako przedmioty luksusowe, takie jak ozdoby, a także używane w rytuałach. Rzemieślnicy z Shang celowali również w wytwarzaniu ceramiki wypalanej na wysokim ogniu, zbliżonej do kamionki, w używaniu soku z drzewa szelakowego do wyrobu wyrobów

z laki oraz w wytwarzaniu jedwabnych tkanin. Żaden jedwab Shang nie przetrwał, ale istnieją odciski jedwabnej tkaniny w brązach, które kiedyś były w nie owinięte.

ROLNICTWO

Rolnictwo kontynuowano zgodnie z wytycznymi rozwiniętymi od epoki neolitu, przy użyciu tych samych kamiennych i drewnianych narzędzi, ponieważ brąz był zbyt cenny do zwykłego użytku. Głównymi zbożami w północnych Chinach były różne formy prosa, a następnie pszenica. Zwierzęta dostarczały białka, skór, kości i poroża. Psy, świnie, bydło, bawoły wodne, owce i konie były udomowione i wykorzystywane na mięso, jako zwierzęta pociągowe i do rytualnych ofiar. Hodowano wiele różnych rodzajów ptactwa, ryby na pożywienie i żółwie na muszle używane do wróżenia. Polowania na dzikie zwierzęta zapewniały sport i żywność. Podczas rytuałów i uczt pijano kilka rodzajów sfermentowanych napojów alkoholowych; były zrobione z prosa. Archeolodzy odkryli miejsce, które prawdopodobnie służyło do produkcji alkoholu. Liczne przedmioty z brązu służące do serwowania i picia alkoholu świadczą o częstotliwości jego używania. Ojcowie założyciele następcy dynastii Zhou (Chou) oskarżyli ostatniego króla Shang o wiele zbrodni i występków, między innymi o nadmierne picie i ostrzegali swój lud przed pijaństwem.

WNIOSEK

Podsumowując, dynastia Shang wywodziła się bezpośrednio z neolitycznych kultur północnych Chin i skupiała się wokół dzisiejszej prowincji Henan. Jedność koncepcji sztuki Shang oraz unikalny i niezależnie wywodzący się system pisma określają lud i cywilizację Shang jako odrębne. W swojej w pełni dojrzałej fazie, zwanej Yin, przewodził wielu państwom, które nosiły warianty tej samej kultury i były mniej potężne i wyrafinowane niż Yin. Shang był złożonym i wysoce zorganizowanym społeczeństwem, na którego czele stał król, wspierany przez urzędników, rzemieślników i rolników. Nie jest pewne, kim były ofiary składane, czy byli to zniewoleni jeńcy wojenni, czy też pomocnicy, którzy towarzyszyli swoim przełożonym w śmierci. Gospodarka rolna nie wydawała się wystarczająco wyrafinowana, aby wymagać pracy niewolników.

Dynastia Abbasydów

Abbasydzi pokonali Umajjadów, zdobywając kalifat i przywództwo nad światem muzułmańskim w 750 r. Abbasydzi oparli swoją legitymację jako władców na swoim pochodzeniu z dalszej rodziny proroka Mahometa, a nie jak niektórzy szyici bezpośrednio poprzez linię Alego i jego synów. Abbasydzi próbowali zjednoczyć muzułmanów pod sztandarem rodziny Proroka. Wielu zwolenników Abbasydów pochodziło z Khurasanu we wschodnim Iranie. Po arabskim podboju imperium Sasanidów duża liczba arabskich osadników przeniosła się do Khurasanu i zintegrowała się z miejscową ludnością. W rezultacie wielu Abbasydów mówiło po persku, ale było pochodzenia arabskiego.

NOWA STOLICA - BAGDAD

Pierwszy kalif Abbasydów, Abu al-Abbas (749–754), przyjął tytuł al-Saffah. Jego brat i następca, Abu Jafar, przyjął imię al-Mansur (Oddany Zwycięski) i przeniósł kalifat do swojej nowej stolicy, Bagdadu, nad rzeką Tygrys. Pod rządami Abbasydów centrum władzy świata muzułmańskiego przesunęło się na wschód wraz ze wzrostem wpływów perskich, a następnie tureckich. Wpływy perskie były szczególnie widoczne w nowych zwyczajach społecznych i stylu życia dworu, ale język arabski pozostał językiem rządów i religii. Tak więc, podczas gdy nie-Arabowie stali się bardziej prominentni w rządzie, arabizacja imperium, zwłaszcza językowego, wzrosła. Nowa stolica Mansura, zbudowana w latach 762–766, pierwotnie była okrągłą fortecą, która stała się centrum cywilizacji arabsko-islamskiej w okresie nazywanym złotym wiekiem islamu (763–809). Bagdad prosperował dzięki łatwemu dostępowi do

głównych szlaków handlowych, transportu rzeczno i towarów rolnych (zwłaszcza zbóż i daktyli) z Żyznego Półksiężycza. Wydajność rolnictwa została zwiększona dzięki wydajnemu systemowi kanałów w Iraku. Handel kwitł dzięki handlowi wzdłuż dobrze znanych szlaków z Indii do Hiszpanii i szlaków transsaharyjskich. Handel ułatwił system bankowo-księgowy z akredytywami. Zachęcano do produkcji tekstyliów, papiernictwa, metaloplastyki, ceramiki, broni, mydła i inkrustowanych wyrobów drewnianych. Powstał także rozbudowany system pocztowy i sieć szpiegów rządowych.

HARUN AL-RASZID I ZENIT ABBASYDÓW

Szczyt potęgi Abbasydów przypadł na kalifat Haruna al-Rashida (786–809). Harun al-Rashid, jego żona Zubaida i matka Khaizuran byli potężnymi osobistościami politycznymi. Zubaida i Khaizuran były bogatymi i wpływowymi kobietami i obie kontrolowały rozległe majątki. Odegrały także kluczową rolę w ustaleniu sukcesji kalifatu. Podobnie jak Umajadzi, Abbasydzi nigdy nie rozwiązali problemu sukcesji, a ich rząd został osłabiony, a ostatecznie częściowo zniszczony z powodu rywalizacji o sukcesję. Pod rządami Haruna al-Rashida rodzina Barmakidów sprawowała znaczną władzę polityczną jako wezyrowie (ministrowie władcy). Barmakidzi pochodzili z Khurasanu i zaczęli służyć na dworze jako nauczyciele Haruna al-Rashida. Barmakidzi pełnili funkcję kompetentnych i wpływowych urzędników aż do ich upadku w roku 803, kiedy to wielu biurokratów i urzędników dworskich osiągnęło stanowiska o znacznym autorytecie. Przyciągnęło bogactwo dworu Abbasydów zagraniczni wysłannicy i goście, którzy zachwycali się wystawnym stylem życia urzędników dworskich i wspaniałością Bagdadu. Timurlane zniszczył większość najwspanialszych pomników Abbasydów w stolicy, a Bagdad tak naprawdę nigdy nie podniósł się po zadanych przez niego zniszczeniach. Pod rządami Abbasydów prowincje początkowo cieszyły się znaczną autonomią; wprowadzono jednak bardziej scentralizowany system finansów i sądownictwa. W Khurasanie mianowano lokalnych gubernatorów, a żołnierze z Khurasanu stanowili dużą część nadwornej straży przybocznej i armii. Pomimo swojej potęgi i bogactwa Abbasydom dwukrotnie nie udało się zdobyć Konstantynopola. Abbasydzi musieli także zmagać się z ciągłymi walkami między tymi, którzy chcieli rządu opartego na religii, a tymi, którzy opowiadali się za rządem świeckim.

WOJNA DOMOWA O AKCESJĘ I KONIEC ABBASYDÓW

Śmierć Haruna al-Rashida wywołała wojnę domową związaną z przystąpieniem, która trwała od 809 do 833 roku. Podczas wojny Bagdad był obleżony przez rok, a o niego walczyli zwykli ludzie, a nie elita miasta. Ich wyczyny zostały upamiętnione w zbiorze poezji, który przetrwał do dnia dzisiejszego. Napastnicy ostatecznie odnieśli zwycięstwo i nowy kalif Mutasim (833–842) przeniósł stolicę do Samary na północ od Bagdadu w 833 r. W IX wieku armia Abbasydów zaczęła coraz bardziej polegać na żołnierzach tureckich, z których część była niewolnikami podczas gdy inni byli wolnymi ludźmi. Stopniowo wykształciła się kasta wojskowa oddzielona od reszty populacji. W Khurasanie Tahirydzi nie założyli niezależnej dynastii, ale przesunęli prowincję w stronę odrębnego rządu irańskiego. Gdy różni członkowie rodziny Abbasydów walczyli między sobą o kalifat, władcy Egiptu (Tulunidzi), gubernatorzy prowincji i przywódcy plemienni wykorzystali rosnący nieład, a czasem anarchię w rządzie centralnym w Samarze, aby rozszerzyć władzę następcy tronu. Bunt Zanj wokół Basry w południowym Iraku w 869 roku był głównym zagrożeniem dla władzy Abbasydów. Zanj byli afrykańskimi niewolnikami wykorzystywani jako pracownicy plantacji w południowym Iraku, co jest jedynym przykładem niewolniczej pracy na dużą skalę w świecie islamskim. Inni niewolnicy przyłączyli się do buntu kierowanego przez Alego ibn Muhammada. Ali ibn Muhammad zginął w walkach w 883 r., a zdolnemu dowódcy wojskowemu Abbasydów, Abu Ahmadowi al-Muwaffaqowi, którego brat służył jako kalif, w końcu udało się stłumić bunt. Za kalifa al-Muqtadira (908–932) stolica wróciła do Bagdadu, gdzie pozostała aż do upadku dynastii Abbasydów. W X wieku każdy aspirant kalifatu potrzebował pomocy wojska, aby objąć tron. Armia stała się arbitrami władzy, a kalifowie byli jedynie szczyrami. Seria

nieudolnych władców doprowadziła do powszechnych buntów i spadku dochodów, podczas gdy koszty utrzymania coraz bardziej tureckiej armii pozostały wysokie. Zanim dynastia ostatecznie upadła, była ona praktycznie bankrutem. W 945 roku szyicki Pers Ahmad ibn Buya zajął Bagdad i założył dynastię Buyidów, która była federacją jednostek politycznych rządzonych przez różnych członków rodziny. Pozostała część rodziny Abbasydów, nosząca tytuł kalifa, przeniosła się do Kairu, gdzie została przyjęta jako wygnaniec nieposiadający żadnej władzy nad życiem religijnym ani politycznym.

Dynastia Karolingów

Dynastia Karolingów była rodziną szlachty z plemienia Franków, która w latach 751–987 objęła władzę nad większą częścią Europy Zachodniej. Najwybitniejszym członkiem dynastii był Karol Wielki. Rodzina ta pierwotnie pełniła funkcję dziedzicznych burmistrzów pałacu Austrazji, północno-wschodniej części królestwa Franków, obejmującej dzisiejszą wschodnią Francję, zachodnie Niemcy, Belgię i Holandię, pod panowaniem dynastii Merowingów. Pepin (lub Pippin) I z Landen (580–640) objął stanowisko burmistrza pałacu za panowania króla Merowingów, Chlotara II (584–629). Stanowisko burmistrza pałacu, zwanego po łacinie maior domus, zaczęło sprawować władzę decyzyjną, podczas gdy król pełnił funkcję panującego zwierzchnika. Córka Pepina I wyszła za mąż za syna św. Arnulfa, biskupa Metz (582–640), jednocząc dwie najwybitniejsze frankońskie rodziny szlacheckie. Ich syn, Pepin II z Heristal (ok. 635–714), kontynuował dominację rodu, podbijając w 687 r. Neustrię, zachodnią część królestwa Franków obejmującą większość dzisiejszej północnej Francji. Został burmistrem pałacu w Austrazji, Neustrii i Burgundii. Imiona używane do identyfikacji rodziny (Pippinid lub Arnulfing) wywodzą się od jednego z dziadków Pepina II. Znana później jako rodzina Karolingów, rodzina Pippinidów uczyniła stanowisko burmistrza pałacu dziedziczną. Najsynniejszym karolińskim burmistrem pałacu był Charles Martel (686–791) – znany różnorodnie jako Carolus Martellus po łacinie lub Karol „Młot” – który pełnił funkcję burmistrza pałacu trzech królestw frankońskich. W 732 roku wygrał bitwę pod Tours, która powstrzymała nacierającą armię muzułmańską przed najazdem Europy Zachodniej. Zgodnie z frankońskim zwyczajem, po śmierci Karola Młota jego pozycja została podzielona pomiędzy jego dwóch synów, Pepina III (714–768), zwanego „Łaski” w Neustrii i Carlomana (710–754) w Austrazji. Pepin III zapewnił papieskie i szlacheckie poparcie dla przejścia władzy. Pepin III, jednocząc Austrazję i Neustrię w jedno królestwo, uzurpował sobie Koronę Merowingów, aby zostać królem panującym w 751 roku. Został założycielem dynastii Karolingów jako król Pepin I. Papież namaścił Pepina I, nadając mu także tytuł Patrycjusz rzymski. Pepin I stworzył także Państwo Kościelne z podbitych terytoriów w środkowych Włoszech, oddając je w administrację papieżowi. Po śmierci Pepina I jego królestwo zostało równo podzielone między jego dwóch synów, Karlomana (755–771) i Karola Wielkiego (ok. 742–814). Po śmierci Karlomana w 771 r. jedynym władcą został Karol Wielki. Karol Wielki (znany jako Carolus Magnus po łacinie, Karol Wielki i Karl der Grosse po niemiecku) rozszerzył imperium Franków na południe, podbijając większość południowych Niemiec, w tym Bawarię i Saksonię oraz północne i środkowe Włochy, aby ponownie zjednoczyć większość dawnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Imperium Karola Wielkiego objęło dzisiejszą Francję, Niemcy, Austrię, Holandię, Belgię, Luksemburg oraz część Włoch i Hiszpanii. Kontynuował sojusz z papieżem w Rzymie, promując reformę religijną i rozwój kulturalny. W rezultacie papież Leon III (zm. 816) koronował Karola Wielkiego na cesarza rzymskiego 25 grudnia 800 r. Koronacja umocniła sojusz między cesarzami Karolingów a papieżem, który udzielił błogosławieństwa podbojom Franków, co doprowadziło do szerzenia się chrześcijaństwa. W 806 roku Karol Wielki stworzył plan podziału swojego imperium pomiędzy swoich synów. Jednak po śmierci Karola Wielkiego w 814 r. na tron wstąpił jego jedyny żyjący syn, Ludwik I (778–840), zwany „Pobożnym”. Zarówno Karol Wielki, jak i Ludwik I pracowali nad scentralizowaniem władzy w całym imperium. Na administratorów mianowali szlachtę, co doprowadziło do rozwoju społeczeństwa feudalnego pod rządami cesarza. Po śmierci Ludwika I jego trzej synowie, Lotar (795–855), Ludwik „Niemiecki” (804–876) i Karol „Łysy” (823–877) walczyli o kontrolę nad imperium frankońskim. W 843

r. traktat w Verdun podzielił imperium na trzy części (Francję Zachodnią, Francję Środkową i Francję Wschodnią) pomiędzy każdego z synów Ludwika I. Pod panowaniem Karolingów w Cesarstwie Franków doszło do podziałów kulturowych i językowych. Wschodni Frankowie zachowali swoje germańskie dialekty, podczas gdy zachodni Frankowie mówili językiem, który rozwinął się w starofrancuski, będący połączeniem dialektów galijsko-łacińskich i germańskich. Podział imperium frankońskiego miał charakter nie tylko polityczny, ale także kulturowy i językowy. Po śmierci Lotara I w 855 r. Środkowa Francja została podzielona między jego synów, a między różnymi frakcjami Karolingów ponownie narosły napięcia. Karolingowie utrzymali kontrolę nad Środkową Francją, która stała się królestwami Lotaryngii i Prowansji oraz Lombardii, z których najstarsze zachowało pusty tytuł cesarza aż do 899 r. Pomimo późniejszych rywalizacji i najazdów Karolingowie zachowali kontrolę nad wschodnią częścią imperium frankońskiego aż do 899 r. 911. Wschodnia Francja była załącznikiem późniejszego Świętego Cesarstwa Rzymskiego, czasami nazywanego Pierwszą Rzeszą (Pierwszym Cesarstwem). Z biegiem czasu centralizacja polityczna we Wschodniej Francji rozpadła się na regionalne księstwa, które funkcjonowały jako drobne królestwa. Taka fragmentacja trwała nadal, a lokalni władcy promowali własne interesy i autonomię w całym królestwie. Po śmierci Ludwika „Dziecka” (893–911), ostatniego władcy Karolingów, szlachta ostatecznie wybrała na następcę księcia Saksonii Henryka Ptasznika (876–936). Dynastia ta, czasami nazywana Ottonami, od nazwiska syna Henryka I, Ottona I (912–973), koronowanego na pierwszego Świętego Cesarza Rzymskiego w 962 r., przedstawiała się jako nieprzerwani następcy Karolingów. Władza księstw wzrosła, gdy święci cesarze rzymscy objęli swoje stanowiska nie poprzez więzy krwi, ale raczej w drodze wyborów spośród władców najważniejszych królestw w obrębie imperium. W rezultacie rządili raczej konfederacją suwerennych terytoriów niż imperium feudalnym. Francja Zachodnia (znana pod różnymi nazwami Francja Occidentalis i Królestwo Franków Zachodnich), zachodnia część dawnego imperium Franków, była zdominowana przez kilku feudalnych panów, którzy wybrali na króla hrabiego Paryża, Hugh Capeta (938–996). Francji w 987 r. po śmierci ostatniego władcy Karolingów. Został założycielem francuskiego domu królewskiego Kapetyngów (987–1328), w skład którego wchodziły późniejsze gałęzie: Valois (1328–1589), Burbonowie (1589–1792, 1814, 1815–30) i Burbonowie-Orlean (1830–48).

Damasceński, Jan

(ok. 650 – ok. 749 n.e.) teolog

Jan Damasceński jest jednym z wielkich ojców Kościoła na bizantyjskim Wschodzie. Jego wkład obejmuje kilka wpływowych, a nawet podstawowych dzieł teologicznych, literaturę apologetyczną i hymnografię, wszystkie w języku greckim. Jan był synem zamożnej rodziny kupieckiej, która służyła na dworze kalifa Umajjadów w Damaszku. Otrzymał wykształcenie w języku greckim i arabskim, ale zrezygnował ze stanowiska w rządzie i udał się do klasztoru św. Sabasa na pustyni Judzkiej. Ostatecznie przyjął święcenia kapłańskie. Jan brał czynny udział w kontrowersji ikonoklastów toczonej przez cesarza bizantyjskiego Leona Izauryjczyka (717–741 n.e.). Jan stanowczo bronił starożytnej chrześcijańskiej praktyki oddawania czci świętym obrazom i w swoich Trzech przemówieniach przedstawił uzasadnioną obronę tej praktyki. Jego działalność wspierała późniejszych obrońców kultu ikon po II Soborze Powszechnym w Nicei (787 n.e.). Ponieważ Jan znajdował się poza terytorium Bizancjum, mógł dalej pisać przeciwko ikonoklastom i obrazoburczym cesarzom bizantyjskim bez obawy przed odwetem. Jego monumentalnym dziełem jest Źródło Wiedzy, zbiór wiedzy chrześcijańskiej podzielonej na trzy części. Pierwsza księga, Dialektyka, jest w istocie definicją terminologii filozoficznej. Druga to zbiór herezji oparty na Panarionie Epifanusa, biskupa Salaminy na Cyprze (ok. 315–403 n.e.). Ostatnia część i główna synteza dzieła nosi tytuł O wierze prawosławnej (De fi de orthodoxa) i stanowi podsumowanie stanowisk doktrynalnych na szeroki wachlarz tematów teologicznych, mające pomóc chrześcijanom chalcedońskim odpowiedzieć na roszczenia islamu i

innych kościołów chrześcijańskich. Teologia tych odpowiedzi jest podsumowaniem wcześniejszych teologów greckich. Najważniejszymi postaciami w tym podsumowaniu są Grzegorz z Nazjanzu, Atanazy z Aleksandrii i łaciński teolog Leon Wielki z Rzymu. Ponieważ teologia Jezusa (Chrystusa) ludzkiej i boskiej natury Nazaretu była obszarem największych sporów między chrześcijanami, Jan porusza wiele problemów doktrynalnych w tej dziedzinie. Przetłumaczono książkę O wierze prawosławnej na język słowiański w IX wieku n.e. i na arabski na początku X wieku n.e. Tłumaczenia na język łaciński powstały w XII i XIII wieku n.e., a Tomasz z Akwinu dość często cytował O wierze prawosławnej w Sumie teologicznej. Jan skomponował najwcześniejszą chrześcijańską literaturę apologetyczną w języku greckim, skierowaną do islamu, choć nie jest pewne, do jakiej formy Koranu miał dostęp. Wpływ Jana od razu dał się odczuć teologowi syryjskiemu Teodorowi Abu Qurra' (fl. 780–820 n.e.), kolejnemu mnichowi św. Sabasa, który napisał obrony przed kultem obrazów i literaturą apologetyczną adresowaną do islamu po arabsku, greckim i syryjskim, choć przetrwały jedynie jego pisma arabskie i greckie. Jan wniósł znaczący wkład w rozwój bizantyjskich urzędów liturgicznych. Przypisuje się mu system hymnografii dziennej i cotygodniowej oparty na 12 tonach w liturgii bizantyjskiej zwany Octoechos. Ponadto komponował hymnografie na dni świętych i na inne okazje; znaczna część tego materiału jest nadal śpiewana w ramach liturgii bizantyjskiej.

Danelaw

Danelaw obejmował obszary północno-wschodniej Anglii, gdzie duńskie zwyczaje miały silny wpływ polityczny i kulturowy przez większą część wczesnego średniowiecza. Obszar obejmował Yorkshire (południowa Northumbria), Anglię Wschodnią i Pięć gmin, nazwanych tak od głównych ośrodków osadniczych: Lincoln, Stamford, Nottingham, Leicester i Derby. Wszystkie te terytoria były pod wpływem kultury skandynawskiej od najeźdźców Wikingów pod koniec IX wieku, którzy następnie zostali osadnikami i zmusili przywódców politycznych królestw anglosaskich do odwrotu na południe i zachód. W ok. W 865 r. do Anglii przybyła armia licząca od 500 do 1000 Wikingów i rozpoczęła systematyczny atak na wyspę. Ich przywódcami byli trzej bracia, Ivar Bez Kości, Ubbi i Halfdan, którzy rzekomo przybyli, aby pomścić śmierć swojego ojca, Ragnara. Zabezpieczyli konie we Wschodniej Anglii i udali się do Yorku, stwierdzając, że konflikty wewnętrzne między lokalnymi przywódcami anglosaskimi ułatwiły podbój w Northumbrii. Następnie najeźdźcy zaatakowali na zachód do Mercji i do 869 roku pokonali Anglię Wschodnią. W następnym roku Halfdan zaatakował królestwo Wessex, zdobywając Reading i tocząc z nim dziewięć zaciekle bitew. Anglosasi wygrali tylko jedną bitwę, a ten szturm zdewastował szeregi ich szlachty. Pomimo ich jednoznacznego sukcesu, kiedy Wessex zaproponował traktat, Wikingowie chętnie się zgodzili i ponownie skupili swoje wysiłki na północ, w kierunku królestwa Mercji. Przez całe lata siedemdziesiąte XIX wieku armia duńska kontynuowała podbój Anglii, dzieląc i ponownie dzieląc nabyte ziemie. Podzielili Mercję z marionetkowym królem anglosaskim Ceowulfem, który sprawował kontrolę nad terytorium w ich imieniu od 874 do 877, kiedy kończyli swoje podboje. Jednak do 876 roku Halfdan i jego ludzie zajęli i podzielili Northumbrię, osiedlili się na roli i założyli stałą osadę. W efekcie Duńczycy politycznie usunęli Yorkshire, Nottinghamshire, Lincolnshire, Derby i Leicestershire z reszty Anglii. Historycy uważają, że osadnictwo duńskie przebiegało dwufazowo i prawdopodobnie nie wyparło zamieszkujących te tereny Anglików. Pierwsza fala duńskich osadników przybyła jako najeźdźcy, a ich liczba z czasem rosła. Druga fala nadeszła jako emigranci z Danii, którzy osiedlili się na terenach chronionych przez siły zbrojne pierwszej fali, a następnie popchnęli kolonizację na nowe tereny. Wczesną zimą 878 r. przywódca Wikingów imieniem Guthrum przypuścił atak na królestwo Wessex, zaskakując je niemal całkowicie i zmuszając jego króla, Alfreda Wielkiego (871–899), do wycofania się na wyspę Athelney. Wikingowie przystąpili do podboju ziem Wessex, podczas gdy Alfred zebrał wsparcie i zbudował posiłki na południowym zachodzie, przygotowując się do kontrataku. Później tego samego roku Alfred pokonał Duńczyków pod Eddington i wypędził ich z powrotem do Chippenham. Ostatecznie Alfred i Guthrum rozstrzygnęli spory i zawarli

traktat dotyczący tego, co stało się Danelawem, główną granicą podziału między angielską Anglią a angielsko-duńską ziemią angielską. Obszar ten stał się czymś w rodzaju „zamorskiej Danii”, którą Duńczycy zorganizowali i administrowali, i która różniła się od reszty Anglii pod względem pochodzenia etnicznego, kultury, prawa, języka i zwyczajów społecznych. Choć formalny podział trwał zaledwie około pięciu lat, przez XI w. na tym obszarze panowało duńskie prawo i zwyczaje, a władcy w dalszym ciągu uznawali szczególny i odrębny charakter duńskiej Anglii. Termin Danelaw pojawił się po raz pierwszy w czasach Kanuta (1016–1035) w celu rozróżnienia odmiennego systemu prawnego tego obszaru, błędne jest jednak klasyfikowanie Danelaw jako terytorium jednorodnego. Różnice w zwyczajach, prawie i przynależności politycznej różniły się w zależności od gęstości populacji nordyckiej, ale wewnętrzne podziały tego obszaru nigdy nie przeważały nad jego odrębnością od angielskiej Anglii. Na tym obszarze przenikał język skandynawski, co widać najczęściej po częstych nazwach miejscowości kończących się na *by* lub *thorp*. Różnice kulturowe pojawiają się także w zakresie własności gruntów. Zamiast dzielić swoją ziemię na jednostki zwane *setkami*, używane do administrowania angielskimi hrabstwami, osadnicy z Yorkshire i Pięciu Boroughs podzielili swoją ziemię na jednostki zwane *wapantakes*. Termin ten, nigdy nie używany w Skandynawii, ma związek z „braniem broni”, czyli wikingskim zwyczajem wymachiwania bronią w celu wyrażenia aprobaty dla decyzji rady i jest charakterystyczny tylko dla Danelaw. Podobnie podzielili grunty rolne na pola *orne*, zamiast używać jednostki anglosaskiej zwanej *skórą*. Kodeksy prawne Danelawa również wykazywały duże wpływy skandynawskie, nie tylko pod względem terminologii, ale także koncepcji różniących się od kodeksów anglosaskiej Anglii. Na przykład w Danelaw grzywny wergildowe były zależne od rangi człowieka, a nie rangi jego pana, a prawa karyły naruszenie pokoju królewskiego surowiej niż na terytoriach angielskich. Sądy i zgromadzenia prawne również odzwierciedlały skandynawskie korzenie. Aby zbadać przestępstwa, 12 *thegnów* w każdym *wapentake* utworzyło ławę przysięgłych, a przy podejmowaniu decyzji przeważała opinia większości. Ostatecznie rozstrzygnęli los oskarżonych w drodze ciężkiej próby, podobnie jak na obszarach anglosaskich, ale koncepcja ławy przysięgłych składającej się z miejscowych osób, której zadaniem byłoby zbadanie przestępstwa, nie była koncepcją anglosaską. Historycy zwracają uwagę na pozytywny wpływ kultury skandynawskiej na wyspę, począwszy od intensyfikacji rolnictwa, która uczyniła Lincolnshire, Norfolk i Suffolk jednymi z najlepiej prosperujących hrabstw tamtego okresu, po polityczny sukces króla Kanuta, po regularny handel, który rozwinął się przez Morze Północne. Choć formalna granica Danelaw trwała zaledwie kilka lat, wpływ Duńczyków na kulturę, gospodarkę i politykę Anglii

Dante Alighieri

(1265–1321) autor florencki

Dante Alighieri urodził się w 1265 roku we Florencji w rodzinie szlacheckiej. Jego ojciec utrzymywał się z wynajmu nieruchomości i pożyczania pieniędzy. Jego matka, Bella degli Abati, zmarła, gdy miał siedem lat, a ojciec zmarł również, gdy był młody, przed 1283 rokiem. Dante odnalazł postacie ojca w swoim mentorze Bruno Latini i Guido Cavalcanti, którzy ukształtowali wczesną twórczość Dantego. rozwój kulturowy. Dante zaręczył się ze swoją żoną Gemmą Donati w wieku 12 lat, chociaż zakochał się w innej dziewczynie o imieniu Beatrice Portinari. Ożenił się z Gemmą Donati w 1285 r., ale Beatrice stała się jego muzą nawet po jej śmierci w 1290 r. w wieku 24 lat. Jego dzieło z początku 1292 r., *La Vita Nuova*, było hołdem dla jego miłości do Beatrice. Za jego życia upadły dwie potężne ponadnarodowe instytucje, które były znaczącymi cechami średniowiecznego świata, Kościół katolicki i imperium. Te dwa podmioty stanęły przed wyzwaniem w rozwijających się ośrodkach miejskich, a także w autonomicznym państwie narodowym. Dante dostrzegł wagę tych dwóch wydarzeń i poświęcił swoje dzieła zrozumieniu niejednoznacznych powiązań między tymi dwoma wielkimi mocarstwami, poprzez wykorzystanie metafor lub przykładów historycznych w postaci alegorii i innych środków

literackich. W swoim piśmie Dante chciał przekazać idee filozoficzne i teologiczne jak największej liczbie osób, w przeciwieństwie do większości współczesnych pism świętych, w których prawda jest tajemniczo zaszyfrowana. Komedia została napisana po włosku, a nie po łacinie, gdyż Dante zamierzał wywyżżyć użycie tego języka narodowego w literaturze. Komedia z powodzeniem udowodniła zdolność języka włoskiego w rękach utalentowanego poety-teologa, gdyż język ten potrafił wyrazić swoje złożone idee. Magnum opus Dantego było pierwotnie znane jako Komedia (Commedia), mimo że zawierało także elementy tragedii i satyry. W tym chrześcijańskim eposie Dante zgłębia głębię ludzkich działań i emocji. Wiersz ma trójczłonową strukturę, co podkreśla wagę liczby 3, związanej z teologiczną koncepcją Trójcy. Zaczął pisać epos w 1307 lub 1308 roku. W wydaniu weneckim z 1555 roku dzieło to stało się znane jako Boska Komedia, jak się go dziś powszechnie określa. Wiąże się to z postrzeganiem przez Dantego swojego dzieła jako „świętego poematu”. Wiersz, liczący ponad 14 000 wersetów, opowiada o fikcyjnej podróży pielgrzyma z piekła do czyśćca do raju w roku 1300. Pielgrzym schodzi do piekła w Wielki Piątek, by opuścić je w Niedzielę Wielkanocną i dotrzeć do czyśćca. Trzy dni później przechodzi przez Ziemi Raj, zanim wzniesie się do granic wszechświata, aby być świadkiem eterycznych Boskich wizji.

Dhimmi

Na terytoriach rządzonych przez islam Dhimmi to mniejszości religijne, czyli Ludzie Księgi (ahl al-kitab), które są chronione przez prawo islamskie. Do Ludzi Księgi należeli Żydzi, Chrześcijanie (wszystkich wyznań), a czasami Zoroastrijscy. Ponieważ politeiści, Hindusom zwykle nie przyznawano statusu mniejszości chronionej. Zgodnie z prawem islamskim i zwyczajami dorośli mężczyźni o zdrowych zmysłach, posiadający status chroniony, oprócz zwyczajowego podatku gruntowego płacili pogłównę, ale byli zwolnieni ze służby wojskowej. W społeczeństwach muzułmańskich niewierzący nie byli zmuszani do nawrócenia i mieli swobodę praktyk religijnych, a także szeroką autonomię społeczną, obejmującą edukację swoich dzieci; nie byli jednak uważani za równych swoim muzułmańskim odpowiednikom. Czasami narzucano zastrzeżenia dotyczące wysokości dzwonnicy w kościołach i ubioru, szczególnie za rządów nietolerancyjnych lub dogmatycznych władców. Niewierzącym nie wolno było także uprawiać prozelityzmu. Traktowanie i status niewierzących w królestwach muzułmańskich różniło się w zależności od czasu i miejsca, ale zwykle było bardziej otwarte i tolerancyjne niż gdziekolwiek w średniowiecznej Europie.

Donatello

(ok. 1382–1466) Rzeźbiarz renesansowy

Donato di Niccolode Bettto Bardi (Donatello) to jeden z największych i najstynniejszych włoskich rzeźbiarzy XV wieku, na którego twórczość duży wpływ miał wczesny renesans europejski. Urodził się we Florencji (lub w jej okolicach) pomiędzy 1382 a 1387 rokiem w rodzinie florenckiego zgrzeblacza wełny Niccolò di Betto Bardi. Uczył się w warsztacie Lorenza Ghibertiego, rzeźbiarza z brązu, który w 1402 roku wygrał konkurs na wykonanie drzwi do baptysterium florenckiego. Pierwsze dzieła Donatello, marmurowy Dawid i św. Jan Ewangelista na fasadę katedry, ukazują wpływ Ghibertiego i stylu gotyckiego. Do artystycznego rozwoju młodego rzeźbiarza w dużym stopniu przyczyniła się przyjaźń z Filippo Brunelleschi, rzeźbiarzem i architektem, który później przebywał u Donatello podczas jego studiów w Rzymie. Większość dorosłego życia spędził we Florencji, gdzie pracował pod patronatem najpierw Cosimo, potem Piero de' Medici, jednak w latach 1444–55 mieszkał w Padwie, zlecając pracę nad brązowym posągami słynnego weneckiego kondotiera, popularnie zwany Gattamelatą, który zmarł wkrótce wcześniej. Styl Donatello można określić jako realizm klasyczny: miał on silną skłonność do przedstawiania życia takim, jakie jest, a próbując powiązać sztukę średniowieczną z klasyczną starożytnością, bardzo interesował się osobliwościami ludzkiego ciała i wyrazu twarzy.

(Bliższe studiowanie starożytnych modeli ostatecznie nauczyło Donatello powstrzymywania się od zbyt wyrazistego radykalnego realizmu.) Twórczość Donatello można podzielić na dwa podstyle: styl czysto realistyczny i styl neoklasyczny, z wielkimi nawiązaniem do ideałów grecko-rzymskich. Pomnik Marii Magdaleny, wykonany dla bazyliki florenckiej w 1434 r., przedstawia starą, szkieletową, włochatą kobietę, a króla Dawida Donatello, zwanego Zuccone, czyli dynią (1427–1435) (ze względu na jego dużą, odważną głowę), można zaliczyć do posągu Donatello realistyczny styl. Prace te skłaniają się ku odrzuceniu tradycji ikonografii. Przeciwnie, Triumf Bachusa w Museo Borgello we Florencji, Dawid z brązu (ok. 1469) i półpopiersie Seleny na wazonie z brązu (Kensington Museum, Londyn) naśladują sztukę starożytną. Najlepsze jednak dzieła Donatello to te, w których realizował on własne idee, co pod wieloma względami korespondowało z poszukiwaniami i innowacjami włoskich humanistów – uważną eksploracją ludzkiego ciała i psychiki, wzajemnych powiązań między ludźmi, interakcją człowieka z przyrodą i wyższymi sferami. Prawdziwe zainteresowanie Donatello psychologią i jego pragnienie wydobycia na światło dzienne wnętrza rzeczy są widoczne w posągu Jana Chrzciciela, wystawionym w Santa Maria Gloriosa dei Frari (Wenecja), który stworzył w Padwie; ta niezwykła postać wyraźnie pokazuje nowe spojrzenie na rzeczywistość psychologiczną jako stale nękaną emocjonalnymi niepokojami. Donatello przypisuje się także wynalezienie techniki schiacciato („spłaszczony”), nowego rodzaju płaskorzeźby, zastosowanej na jego marmurowym panelu Św. Jerzy zabijający smoka (1416–17) i innych dziełach. Technika polegała na bardziej płytkim rzeźbieniu niż zwykle, co stworzyło ostry kontrast między ciałami a otaczającym krajobrazem, czyniąc płaskorzeźbę bardziej zależną od percepcji wzrokowej. Wielka fascynacja Donatello ludzkimi emocjami trwała przez większość jego twórczości, jednak nasiliła się po kryzysie artystycznym, którego doświadczył podczas ostatnich lat pobytu w Padwie. Od wspaniałego Dawida z brązu (najwyraźniej inspirowanego figurami etruskimi) po tańczące dzieci na płaskorzeźbie Duomo di Prato (1434) – dzieła Donatello są żywe, energiczne i pełne wdzięku. Jego prace są niezwykle ze względu na swoją indywidualność i umiejętność nawiązywania dialogu między kompozycją a widzem. Donatello podobno traktował ludzkie namiętności nieco obsesyjnie, najczęściej ukazując je w odrażającej formie, jak np. na płaskorzeźbie Złożenie Chrystusa do grobu wykonanej z malowanego tynku dla kościoła św. Antoniego w Padwie. Tę samą wyrazistość można dostrzec w ostatnim dziele Donatello, które jego uczeń Bertoldo ukończył już po śmierci mistrza – dwóch wielkich ambonach z brązu przedstawiających Mękę Chrystusa, dzieło o ogromnej złożoności. Wielki rzeźbiarz renesansowy zmarł w 1466 roku, ponownie zatrudniony przez swoich dawnych patronów, Medyceuszy, i został pochowany z wielkimi honorami w kościele św. Wawrzyńca, przykryty tymi samymi brązowymi ambonami.

Dwarawati

Monskie królestwo Dvaravati (zwane także Syjamem) rozkwitło na terenach dzisiejszej Tajlandii od VI wieku n.e. do około XI wieku. Królestwo obejmowało obszar polityczny Nakhon Pathom (na zachód od dzisiejszego Bangkoku), U-Thong i Khu Bua. Dwarawati rozciągał się na zewnątrz od dolnej doliny rzeki Chao Phraya, do zachodniej części Tenasserim Yoma, a następnie na południe do Przesmyku Kra. Królestwo składało się także z miast położonych bezpośrednio poza tymi granicami, które płaciły daninę królestwu, niekoniecznie uważając się pod jego bezpośrednią władzą. Dvaravati nie wywarło silnego wpływu politycznego na inne ustalone królestwa lub państwa Mon, takie jak Birma czy Mon w północnej Tajlandii. Było to spowodowane jego izolowanym położeniem geograficznym (otoczonym regionami górskimi). Za epicentrum uważa się Dvaravati rozprzestrzeniania się kultury indyjskiej w regionie. Stolicą królestwa Dvaravati było Nakhon Pathom, miasto, które archeolodzy i historycy uważają za założone około 3 roku p.n.e. Około 607 chińskich pielgrzymów pisało o królestwie zwanym To-lo-poti, które praktykowało buddyzm. Powszechnie uważa się, że pisali o Dvaravati. Chociaż nazwa Dvaravati ma korzenie w sanskrycie, świat zachodni zaczął tak określać królestwo dopiero w 1964 roku, kiedy antropolodzy i archeolodzy znaleźli monety na obszarze, na którym widniały słowa śridvaravati.

Obecność monet wskazuje na handel, a królestwo Dvaravati słynęło ze swojej kultury handlowej z Indiami i wyrafinowanej infrastruktury gospodarczej. Królestwo Dvaravati aktywnie praktykowało buddyzm, aczkolwiek był to mieszanina rdzennej kultury monskiej i indyjskiej. Buddyjscy pielgrzymi należący do cesarza Ashoki rozpowszechnili ją w Azji Południowo-Wschodniej. Królestwo było wówczas także ośrodkiem kultu buddyjskiego w Azji Południowo-Wschodniej. W Dvaravati odkryto liczne artefakty buddyjskie, których styl i wpływy wynikają z trendów panujących w imperium Guptów (elementy hinduskie), tradycji Theravedy i buddyzmu mahajany. W Nakhon Pathom znaleziono różne przedmioty, które wskazują na ofiary rytualne jako część struktury wierzeń. Na okres panowania Dvaravati duży wpływ miały zasady wedyjskie i indyjskie w ramach buddyzmu. Utrzymywał silne więzi kulturowe i religijne z Indiami, co znalazło odzwierciedlenie w architekturze, sztuce i języku. Mówiono w języku palijskim i sanskryckim, a także w rodzimym języku mon. Rozkwitła sztuka, podobnie jak zajęcia intelektualne, takie jak literatura i poezja. Dvaravati było wysoce zorganizowanym i politycznym społeczeństwem, wzorującym się na stylu organizacji Guptów, w którym pomniejsi książęta zarządzali zewnętrznymi prowincjami, a król bezpośrednio przewodniczył jego miejscowości. Dvaravati wykorzystał rady i regiony administracyjne do zarządzania dużym obszarem. Fosy odkryte w wyniku badań archeologicznych wskazują na wyrafinowany system rolnictwa i jako taki rozwój rolnictwa pozwolił królestwu na względną samowystarczalność. Dvaravati była w stanie utrzymać swoją populację przez wieki. Królestwo Dvaravati było starsze od Khmerów o co najmniej 100 lat; jednak ostatecznie zostało przyćmione i wchłonięte przez religię i kulturę Khmerów i Tajlandii. Dvaravati miało burzliwą historię począwszy od X wieku, kiedy zostało podbite przez Birmańczyków, a następnie zdobyte przez Khmerów w XI wieku, którzy dominowali na tym obszarze aż do XIII wieku, kiedy zostało przejęte przez królestwo Tajlandii .

Dynastia Fatymidów

Dynastia Fatymidów (nazwana na cześć córki proroka Mahometa, Fatimy, od której Fatymidzi twierdzą, że pochodzą) była dynastią szyicką założoną przez Abd Allaha. Chociaż Abd Allah był Isma'ili, nie twierdził, że pochodzi od Imama Isma'ila, ale od rodziny Proroka. Kiedy jego przekonania doprowadziły do prześladowań w Syrii, gdzie większość stanowili muzułmanie sunniccy, Abd Allah uciekł do Afryki Północnej, gdzie założył twierdzę w Tunezji. Ogłosił się Mahdim i był znany jako Abd Allah al-Mahdi; założył swoją stolicę w mieście Mahidiya na tunezyjskim wybrzeżu. Jego zwolennicy zmiażdżyli lokalnych władców i gałęzie szyizmu, które zyskały poparcie wśród Berberów. Fatymidzi byli szczególnie przeciwni Kharijatom, których egalitarne zasady były przeciwieństwem ich sztywnej hierarchii religijnej. Po trzech nieudanych próbach zajęcia Egiptu w bogatej Dolinie Nilu słynny generał Fatymidów Jawhar al-Rumi, były grecki niewolnik, podbił Egipt w 969 r. Pod rządami prawnuka Abd Allaha al-Mu'izza (953–976) Fatymidzi zbudowali Kair na obrzeżach starej arabskiej stolicy Fustat jako nowe miasto religijne i administracyjne. Fatymid Kair był otoczonym murami miastem pałaców, meczetów i koszar wojskowych. Fatymidzi rozszerzyli swoje panowanie na Palestynę i Syrię, ale nie byli w stanie obalić kalifatu w Bagdadzie. U szczytu swojej potęgi Fatymidzi kontrolowali terytorium od Orontes w Syrii po Afrykę Północną. Asasyni, odgałęzienie Isma'ili Fatymidów, założyli twierdze w Syrii i Persji, starając się podważyć i, jeśli to możliwe, zniszczyć wiarę i władców sunnitów. Chociaż gdzie indziej byli gorliwymi misjonarzami swojej szczególnej odmiany islamu, w Egipcie Fatymidzi byli stosunkowo łagodni, a większość populacji pozostała wierna ortodoksyjnym praktykom sunnickim. Koptowie zachowali stanowiska administratorów większości spraw finansowych państwa, tak jak to miało miejsce od czasów dynastii Umajjadów. Kalif al-Hakim (996–1021) był godnym uwagi wyjątkiem od tolerancji Fatymidów w Egipcie. Pod jego rządami chrześcijanie i Żydzi byli prześladowani, a wiele kościołów i synagog zostało zniszczonych. Jego zwolennicy stali się znani jako Druzowie. Po zamordowaniu al-Hakima w 1021 r. jego zwolennicy twierdzili, że został ukryty przez Boga, a nie zabity, podobnie jak 12

imam, i uciekł z Egiptu, aby zapewnić sobie względne bezpieczeństwo w odległych obszarach górskich Libanu. Marynarka Fatymidów odegrała kluczową rolę w potęgze i bogactwie dynastii, kontrolując szlaki w środkowej części Morza Śródziemnego i przez Morze Czerwone. Fatymidzi zwiększyli także handel transsaharyjski. Fatymidzi handlowali dobrami luksusowymi i produktami rolnymi z zachodem i wschodem aż do Indii. Władcy Fatymidów założyli Uniwersytet Al-Azhar, który zaśląnął w całym świecie muzułmańskim, a także liczne budynki użyteczności publicznej i centra handlowe. Dwie gałęzie Fatymidów, Almorawidzi i Almohadowie (unicjarzy) pod wodzą Ibn Tumerta, założyły oddzielne dynastie w Maroku. Aby wzmocnić swoje siły zbrojne, Fatymidzi sprowadzili niewolników i wolnych żołnierzy tureckich, ale rosnąca zależność od sił zewnętrznych stopniowo osłabiała dynastię. Tak więc Saladyn (Salah ad din, Yusuf) nie miał trudności z obaleniem Fatymidów i przywróceniem terytoriów pod panowanie muzułmanów sunnickich w 1171 roku.

Dynastia Habsburgów (wczesna)

Chociaż dynastia Habsburgów zyskała szczególną popularność po wyborze Rudolfa Habsburga na króla Rzymian w 1273 roku, jej historia sięga X wieku. Cesarz Otton I (936–973) miał poddanego o imieniu Guntram Bogaty (ok. 930–990), który był dziadkiem Radbota z Klettgau (ok. 985–1035). Ten ostatni zbudował zamek Habichtsburg, czyli Zamek Jastrzębi, w szwajcarskim kantonie Argowia. Jeden syn, Werner I (ok. 1030–1096), został nazwany hrabią Habsburgów, a jego drugi syn, Otto I, został hrabią Sundgau. Syn Wenera Otton II (ok. 1040–1111) jako pierwszy użył tytułu Habsburg. Bogata dynastia Habsburgów nabyła rozległe terytoria w niemieckojęzycznych częściach współczesnej Szwajcarii, południowo-wschodnich Niemczech, Alzacji i Austrii. Ekspansja ta stała się widoczna zwłaszcza za czasów Albrechta III Bogatego (zm. 1199). Po jego śmierci ród Habsburgów odziedziczył Albrecht IV (ok. 1239), ojciec Rudolfa, przyszłego króla Rudolfa I.

RUDOLF I

Rudolf urodził się 1 maja 1218 roku ze związku Albrechta IV Habsburga i Jadwigi Kyburg. Jego ojcem chrzestnym był cesarz Fryderyk II Hohenstaufen (1212–1250). Kiedy Albrecht zmarł w 1239 r., Rudolf odziedziczył swoje dobra w Alzacji i sześć lat później (1245) poślubił Gertrudę, córkę hrabiego Hohenberg. Gertruda wniosła duży posąg, który rozszerzył posiadłości Habsburgów. Rudolf utrzymywał doskonałe stosunki z cesarzem Fryderykiem II i jego synem Konradem IV (1250–1254), co pozwoliło mu otrzymać szereg nadań cesarskich na powiększenie swoich majątków. Ekspansja ta trwała nadal w okresie bezkrólewia (1254–1273), zwłaszcza po śmierci wuja Rudolfa, Hartmanna VI z Kyburga (1264). Jego pozycja, bogactwo i wpływy uczyniły go godnym kandydatem do korony królewskiej i 29 września 1273 roku zgromadzenie książąt niemieckich, Kurfürsten, wybrało go na króla Rzymian. Choć nigdy nie został koronowany na cesarza przez papieża w Rzymie, papież Grzegorz X uznał jego wybór pod warunkiem, że Rudolf zrzeknie się wszelkich roszczeń terytorialnych w Rzymie, na Sycylii i w Państwie Kościelnym we Włoszech. Alfonso X z Kastylii poszedł w ślady Grzegorza, wybranego na króla Rzymian w 1257 r. Choć koronacja Rudolfa nie wywołała negatywnych emocji poza jego królestwem, pierwszy pretendent do jego rządów przyszedł z wewnątrz. To Otokarowi II, królowi Czech, nie udało się pozyskać większości elektorów Kurfürsten do koronacji na króla Rzymian. Odmówił uznania elekcji Rudolfa i oddania swoich majątków w Austrii, Krainie, Styrii i Karyntii, które zostały odebrane koronie cesarskiej w czasie bezkrólewia. Prowincje zostały odzyskane po klęsce Otokara w 1276 r. Otokar wznowił działania wojenne przeciwko Rudolfowi, sprzymierzając się z polskimi wodzami. Jego próby rzucenia wyzwania Rudolfowi zostały stłumione w 1278 roku, kiedy zginął w bitwie pod Dürnkrut i Jedenspeigen. Rudolf spędził dużo czasu na przywracaniu spokoju w domu. Dwóch swoich synów, Rudolfa II (1271–1290) i Albrechta I (1255–1308), nadał tytuł hrabiów Austrii i Styrii. Wraz ze śmiercią Rudolfa II w 1290 r. Albrecht stał się jedynym męskim następcą tronu.

ADOLF Z NASSAU, ALBRECHT I FRYDERYK I

Podczas swojego krótkiego panowania (1291–1298) Adolf nie osiągnął nic znaczącego, a w późniejszych latach jego rządów część niemieckich magnatów zbuntowała się przeciwko niemu i wybrała Albrechta na swojego nowego króla. Albrecht pomaszerował ze swoją armią przeciwko Adolfowi, który nie uznał elekcji, i pokonał go w bitwie pod Göllnheim (2 lipca 1298). Tron został przywrócony Habsburgom, ale tylko na krótki czas. Małżeństwo Albrechta z Elżbietą, córką i dziedziczką hrabiego Gorizii i Tyrolu, powiększyło majątki Habsburgów. Podczas swego panowania (1298–1308) Albrecht podjął próbę zajęcia terytoriów w Niderlandach, a także na granicy burgundzkiej. Te próby rozszerzenia jego kontroli na zachód wywołały kłótnię z Filipem IV, królem Francji. Po zamordowaniu Albrechta (1 maja 1308) na nowego króla Rzymian (1308–1313) wybrany został Henryk VII Luksemburski, natomiast spadkobiercy Albrechta zostali pozbawieni korony. Jego najstarszy żyjący syn, Fryderyk I (1286–1330), próbował odzyskać tytuł królewski kosztem wojen z cesarzami Henrykiem VII (1308–1313) i Ludwikiem IV (1314–1328). W 1322 roku Ludwik zmiażdżył armię Fryderyka w bitwie pod Mühldorfem, podczas której ten ostatni został wzięty do niewoli. Został zwolniony w 1325 roku i został współwładcą Ludwika. Rok później wycofał się ze wspólnego panowania cesarstwa i powrócił, by rządzić Austrią właściwą, aż do swojej śmierci w 1330 r. W czasie zmagania z cesarzami Fryderyk był silnie wspierany przez swojego młodszego brata Leopolda (1296–1326), który władca Dalszej Austrii. Ten ostatni nalegał, aby Fryderyk został koronowany na króla Rzymian i walczył u jego boku w Mühldorfie.

KONSOLIDACJA AUSTRII I WIEDNIA

W 1330 r. jego następcami zostali dwaj synowie Fryderyka I, Albrecht II Mądry (1298–1358) i Otto Wesoły. Albrecht, choć nie był monarchą, zyskał znaczne wpływy w skali międzynarodowej. Został poproszony przez papieża Benedykta XII i Filipa VI, króla Francji, o mediację w ich konflikcie z cesarzem. Nigdy nie zmienił lojalności i pozostał z Ludwikiem aż do jego śmierci w 1346 r. W sprawach wewnętrznych Albrecht dużą wagę przykładał do prawa, kodyfikując zasady dziedziczenia ziem Habsburgów w Austrii oraz wydając konstytucje dla Styrii i Krainy. Syn Fryderyka Rudolf IV Założyciel (1339–1365) ożenił się z Katarzyną Czeską, córką cesarza Karola IV (1346–1378). Rudolf poświęcił wiele uwagi rozwojowi swojego rodzinnego miasta Wiednia, gdzie powstało biskupstwo i katedra św. Szczepana. W 1365 roku powstał Uniwersytet Wiedeński, w odpowiedzi na założenie Uniwersytetu Karola w Pradze (1348). W 1363 roku odziedziczył Tyrol od bezdzietnej hrabiny Małgorzaty Tyrolskiej i przyłączył hrabstwo do domeny Habsburgów. Przypisuje się mu także ustanowienie stabilnej waluty, grosza wiedeńskiego i wynalezienie tytułarnego arcyksięcia Austrii. Syn Rudolfa, Albrecht III (1349–95) kontynuował rozbudowę Uniwersytetu Wiedeńskiego. W 1379 r. władzę nad ziemiami Habsburgów podzielili Albrecht i jego jedyny żyjący brat Leopold III (1351–1386). Ten pierwszy zachował Austrię, drugi otrzymał Dalszą Austrię, Tyrol, Karyntię i Styrię. Zdobył także Fryburg (1386), Feldkirch (1375) i Triest (1382). Po śmierci jego syna, Wilhelma Ambitnego (1370–1406), majątki linii Leopoldów Habsburgów zostały podzielone pomiędzy młodszego brata Wilhelma Ernesta Żelaznego (1377–1424), który odziedziczył Styrię, Karyntię i Krainę oraz Syn Wilhelma, Fryderyk IV (1382–1439), następca tronu w Tyrolu i dalszej Austrii. Albrecht V (1397–1439), przyszły król Albrecht II (1438–1439), został następcą księstwa Habsburgów po śmierci syna Albrechta III, Albrechta IV (1377–1404). Młodość spędził w towarzystwie cesarza Zygmunta, który był także królem Węgier i Czech i walczył u jego boku z husytami w Czechach. W 1422 roku poślubił córkę Zygmunta Elżbietę, wywodzącą się ze szlacheckich linii węgierskich i słowiańskich. Po śmierci Zygmunta w 1437 roku odziedziczył on królestwo Węgier i Czech, choć nad tymi ostatnimi nie udało mu się przejąć kontroli. W marcu 1438 roku został wybrany na króla Rzymian, zwracając Habsburgom koronę niemiecką. Po koronacji Albrecht ostatnie dwa lata życia spędził na walce z Czechami i Polakami, a także na obronie Węgier przed Turkami Osmańskimi.

KONKORDAT WIEDEŃSKI

Fryderyk V austriacki, syn Ernesta Żelaznego, zastąpił Albrechta jako Fryderyk III (1440–1493). Nie powiódł się w walce, ale był wybitnym dyplomatą. Podpisał konkordat wiedeński w 1446 r., który ustalił i określił stosunki między imperium a papieżem. W 1452 roku został koronowany na cesarza przez papieża w Rzymie. W tym samym roku poślubił Eleonorę Portugalską, odziedziczając znaczny posąg. W 1475 zaaranżował małżeństwo Marii, córki Karola Bolda z Burgundii, z jego synem Maksymilianem. Pomimo tych wszystkich osiągnięć jego rywale nie raz rzucali wyzwanie potędze Fryderyka. W latach 1458–1463 Fryderyk toczył zacięłą walkę ze swoim bratem Albrechtem VI o Austrię. Walczył także ze swoim bratankiem Władysławem Posthumusem o Czechy i Węgry. Główne zagrożenie nadeszło jednak po śmierci Władysława, wraz z wstąpieniem na tron węgierski Macieja Korwina (1458–1490). Ten potężny król przejął różne posiadłości Habsburgów w Austrii, na Morawach i na Śląsku. W 1485 r. Korwin zdobył Wiedeń i przebywał w nim aż do swojej śmierci w 1490 r. Dopiero jego śmierć uratowała panowanie Fryderyka, a być może także cesarskie panowanie Habsburgów. Syn Fryderyka Maksymilian (1493–1519) został następcą ojca, kontrolując rozległe terytoria. Odziedziczył Wolne Hrabstwo Burgundii od swojego teścia Karola Łysego wraz z niektórymi częściami Niderlandów. W 1490 r. nabył Tyrol i część Austrii od swego przyrodniego wuja Zygmunta, syna austriackiego Fryderyka IV. Panowanie Maksymiliana nad Wolnym Hrabstwem Burgundii wywołało napięcia z Koroną Francuską, które doprowadziły do wojen włoskich (1494–1559). W 1499 roku armia Maksymiliana została dotkliwie pobita przez Konfederację Szwajcarską, co doprowadziło do uznania przez Cesarstwo niepodległości Szwajcarii. Jego wnuk, Karol V, król hiszpański, został następcą Maksymiliana. Za jego panowania (1519–1556) ród Habsburgów osiągnął najwyższą władzę i wpływy w Europie, sprawując władzę w Europie Środkowej, Niemczech, Niderlandach, części Burgundii i Hiszpanii z jej rozległymi koloniami amerykańskimi. Po jego śmierci dobra Habsburgów zostały podzielone pomiędzy jego spadkobierców. Dynastia Habsburgów rządziła Hiszpanią aż do śmierci Karola II w 1700 r., podczas gdy ród austriacki wygasł dopiero w 1918 r., kiedy ostatni cesarz Karol, złożył rezygnację i Austrię ogłoszono republiką.

Dynastia Jin (Chin).

Lud, który rządził dynastią Jin, nazywał się Jurchen; ich język należał do rodziny tungustyckiej spokrewnionej z mandżurską i jako pierwsi wśród ludu tungustyckiego utworzyli główne państwo dynastyczne. Ich pierwotną ojczyzną była dzisiejsza prowincja Jilin (Kirin) w północnej Mandżurii, gdzie polowali, łowili ryby, hodowali bydło, a także prowadzili gospodarstwo rolne, żyjąc w półpodziemnych chatkach z bali. Jurchen byli podzieleni na plemiona, które dzieliły się na klany. Wczesne przekazy nazywają ich zaciekłymi wojownikami, pijakami i wyznawcami szamanizmu. Podobnie jak w przypadku wielu innych ludów plemiennych w Azji Wschodniej, mężczyzna poślubił wdowę po swoim ojcu (inne niż jego własna matka), a także wdowę po swoich braciach. Po X wieku część Jurchenów przeniósł się do południowej Mandżurii i została wasalami dynastii Song (Sung) i dynastii Liao. Ci Jurchen zaczęli uczyć się od bardziej zaawansowanej kultury Khitan (Liao) i Chińczyków i nazywano ich „cywilizowanymi Jurchen” w przeciwieństwie do ich północnych krewnych, których nazywano „dzikimi Jurchen”.

TRAKTAT JURCHENÓW Z DYNASTIĄ PIEŚNI

Na początku XII wieku Jurchen doszedł do władzy pod rządami Wanyana Agudy (Wan-yen A-ku-ta), 1068–1123. Napadł na posterunki graniczne Liao i pokonał siły Liao wysłane przeciwko niemu. Ośmielony ogłosił utworzenie w 1115 roku państwa dynastycznego zwanego Jin, co oznacza złoto, od rzeki o tej nazwie. Następnie wysłał wysłanników, aby negocjowali traktat z rządem Song, jego nominalnym zwierzchnikiem, aby wspólnie zaatakować Liao, ich wspólnego wroga, aż do jego

zniszczenia, a następnie podzielić łupy. Na warunkach Song otrzyma 16 prefektur w północno-wschodnich Chinach, których nie udało im się wygrać w poprzednich wojnach z Liao, i będzie płacić Jinowi rocznie 200 000 uncji srebra i 300 000 belek jedwabiu, które płacił Liao. Wojna rozpoczęła się od ataku armii Song od południa, a Jurchen od północnego wschodu. Podczas gdy armie Song nie radziły sobie dobrze w walce z Liao na froncie południowym, siły Jin posuwały się nieubłaganie, zdobywając stolice Liao i pojmując ostatniego cesarza Liao w 1125 roku, kończąc tę dynastię. Jin przekazał Songowi 16 prefektur, w tym stolicę Liao w dzisiejszym Pekinie. Ale ich sojusz wkrótce się rozpadł. Siły Jin posuwały się na terytorium Song, aż dotarły do jego stolicy, Kaifeng (K'ai-feng). Następnie nieudolny i nieprzygotowany cesarz Huizong (Huitsung) abdykował, pozostawiając samego syna Qinzonga (Ch'intsung). Po długim oblężeniu i braku żywności i zapasów Qinzong skapitulował i w 1125 r. zgodził się na surowe warunki Jina. Kiedy rząd Song nie był w stanie spełnić żądań zapłaty, Jin wznowił atak w 1126 r., aż do bezwarunkowej kapitulacji Kaifeng. Po dokładnym splądrowaniu miasta siły Jin przewiozły Huizonga, Qinzonga i 3000 członków ich rodziny i dworu jako więźniów do północnej Mandżurii. Klęska zakończyła pierwszą część dynastii Song, zwaną z mocą wsteczną Song Północną, natomiast okres 1127–1279 nazywa się Song Południową. Jeden z młodszych synów Huizonga uciekł, zebrał wojska Song i kontynuował walkę, ostatecznie zakładając swoją stolicę w Hangzhou (Hangchou) na wybrzeżu na południe od rzeki Jangcy (Jangcy). Kawaleria Jin miała trudności w walce w rejonie Jangcy ze względu na rzeki, kanały i jeziora. Lojaliści Song, w szczególności generał Yue Fei (Yueh Fei), byli w stanie przeprowadzić ofensywę do doliny Żółtej Rzeki. W końcu Jin i Song podpisali traktat pokojowy w 1142 r., który doprowadził do współistnienia, na mocy którego Song przekazał Jinowi cały obszar dorzecza Rzeki Żółtej, z rzeką Huai jako granicą. Song przyjął również status wasala Jin (cesarz Song był zmuszony zwracać się do cesarza Jin mianem wujka) i zgodził się na roczną płatność Jinowi w wysokości 200 000 uncji srebra i 200 000 belek jedwabiu. W ciągu następnego stulecia płatności zmieniano dwukrotnie w wyniku dwóch krótkich wojen między obydwojma państwami, różniących się w zależności od wyniku każdego konfliktu.

KULTURA I INSTYTUCJE

Chociaż nie dożył zwycięstwa Jina nad Liao i Songiem, Aguda był odpowiedzialny za przemianę społeczeństwa Jurchen, co doprowadziło do jego sukcesu. Jurchen nie mieli pisma pisanego i używali pisma Khitan (Liao), dopóki Aguda nie zamówił systemu pisma Jurchen stworzonego w 1120 r. Nazywało się ono Wielkim Pismem Jurchen i było oparte na systemie Khitan. W 1038 r. wprowadzono małe pismo Jurchen. Żadne z nich nie zyskało szerokiego zastosowania, zachowało się niewiele przykładów i nie zachowały się żadne kompletne księgi żadnego z nich, a nie wszystkie słowa zostały odszyfrowane. Początkowo literat Jurchen nadal używał systemu pisma Khitan; później woleli posługiwać się językiem chińskim i nie zapisywali swoich tradycji ustnych ani nie pisali literatury we własnym języku. Korespondencja dyplomatyczna Jin z Południowym Song i wszystkimi innymi stanami była pisana w całości po chińsku i wydaje się, że żaden urzędnik Song nie nauczył się Jurchen. W szczytowym okresie imperium Jin w 1207 r. liczyło 8,5 miliona gospodarstw domowych i 53 miliony ludzi. Południowe imperium Song miało porównywalną populację, co czyniło je wówczas dwoma najludniejszymi państwami na świecie. Nie istnieją dokładne dane dotyczące tożsamości etnicznej mieszkańców imperium Jin, ale eksperci zgadzają się, że Jurchen stanowił mniej niż 10 procent ogółu. Jako Liao, Jin miał podwójną administrację, z rządem skierowanym na północ, który miał rządzić ludem Jurchen zgodnie z prawami plemiennymi, i skierowanym na południe, aby zarządzać chińskimi poddanymi zgodnie ze zmodyfikowanymi prawami Tang (T'ang), które odziedziczył od Liao. Podobnie jak Liao, Jin rządził z kilku stolic, najwyższej stolicy w swojej ojczyźnie w północnej Mandżurii, wschodniej stolicy w Luoyang, zachodniej stolicy w Datong (Tatung), centralnej stolicy we współczesnym Pekinie i zachodniej stolicy w Kaifeng. W strategicznych miejscach północnych Chin utworzono kolonie wojskowe Jurchen, a Jurchen zachęcano do migracji ze swojej ojczyzny do

północnych Chin. Polityka ta ograniczyła zasoby Jurchen w ich ojczyźnie i choć stanowili oni grupę uprzywilejowaną, często jako właściciele ziemscy, przyspieszyła ich asymilację z kulturą chińską. Jurchen mieszkający wśród Chińczyków szybko stał się dwujęzyczny, a później wyłącznie chiński. Klan Wanyang rządził Imperium Jin, a w imperium prymat cieszył się lud Jurchen. Wojsko było zdominowane przez kawalerię i składało się prawie wyłącznie z Jurchen. Piechotę tworzyli chińscy poborowi i ochotnicy, ale wyższymi oficerami byli Jurchen. Jin potrzebował dużej liczby urzędników do administrowania ludnym imperium. Większość niższych szczebli administracji cywilnej składała się z Chińczyków, ale niewielu Chińczyków zostało przyjętych na wyższe szczeble rządu cywilnego. Tam, gdzie było dwóch urzędników tej samej rangi, Jurchen zawsze cieszył się większymi przywilejami niż Chińczycy. Nawet system egzaminacyjny odziedziczony z czasów Song został zmodyfikowany poprzez równoległy system akademii i egzaminów. Ta dla uczonych z Jurchen była prowadzona w języku i piśmie Jurchen i była łatwiejsza niż ta dla uczonych chińskich. Co więcej, wyższy odsetek kandydatów z Jurchen zdał egzamin niż kandydatów z Chin. Synowie urzędników Jurchena także mogli otrzymać nominację bez zdania egzaminów. Tak jak oficjalną ideologią Chin Song był konfucjanizm, tak też była to oficjalna ideologia Jin i również opierała się na interpretacjach urzędnika-naukowca Północnej Song Wang Anshi (Wang An-shih); a potomek Konfucjusza w linii prostej otrzymał stopień ksiączęcy w Jin. Państwo Jin faktycznie z dumą uważało się za ważnego spadkobiercę chińskich osiągnięć i kulturowej wielkości Northern Song. Jurchen, zostali buddystami i przyjęli buddyzm w stylu chińskim. Władcy Jin od czasu Agudy przyjęli chińskie tytuły panowania i ceremonie cesarskie. Jednakże oficjalna polityka etniczna Jina zmieniała się kilkakrotnie w czasie trwania dynastii. Początkowo Jin próbował narzucić chińskim poddanym ubrania i fryzury Jurchen. Zasady te były niewykonalne i nastąpiła sytuacja odwrotna. Nawet u szczytu dynastii, za panowania cesarza Shizonga (Shih-tsung, r. 1161–89), Jurchenom nie wolno było nosić ubrań w stylu chińskim. Nakazał im także zrezygnować z chińskich imion, które przyjęli. Nakazał także Jurchenowi, także członkom własnej rodziny, powrót do zwyczajów plemiennych, w tym polowań, i przemawianie w Jurchen. Wzruszył się do łez, gdy jeden z jego wnuków wypowiedział kilka zdań w języku jurchen, bo większość już wtedy zapomniała, jak się to mówi. W 1191 r. jego następca wydał rozkaz zabraniający chińskim poddanym nazywania Jurchena wachlarzem, co jest obraźliwe i ma konotację „barbarzyńca”. Te i inne próby nakłonienia Jurchen do zachowania ich kultury okazały się daremne i zasymilowali się z chińskim stylem życia. Jedynie ci, którzy pozostali w swojej ojczyźnie w Mandżurii, zachowali język i sposób życia Jurchen i zaczęto ich nazywać „dzikimi Jurchen”. Rozwijające się imperium mongolskie pod rządami Czyngis-chana rozpoczęło wojnę przeciwko Jinowi w 1212 roku, początkowo w formie wypraw grabieżczych, a następnie zmusiło Jina do opuszczenia ziemi i przeniesienia się do Kaifeng jako pozostałej stolicy. Został całkowicie zniszczony w 1234 roku po śmierci Czyngisa przez jego najmłodszego syna, Tului-chana. Jin już podupadał, jego gospodarka została osłabiona przez wylew Żółtej Rzeki, a jego kontrola została osłabiona przez bunty i wewnętrzne sprzeczności. Mimo to stawiał opór przez 20 lat, aż w końcu został zrównany z ziemią, a jego terytoria zniszczone.

Dynastia Koryo

Królestwo Koryo (lub Goryeo) w Korei zostało nazwane na cześć dynastii, która rządziła od upadku dynastii Silla w 935 roku n.e. aż do obalenia jej przez dynastię Yi w 1392 roku. Angielska nazwa Korea pochodzi od słowa Koryo. Królestwo Koryo było imperium do czasu, gdy zostało zmuszone do przyjęcia statusu królestwa w kontaktach z dynastią Yuan (1279–1368) w Chinach. Początki królestwa Koryo sięgają osłabienia Silli podczas wojny domowej na początku X wieku. Główne bunty przeciwko władcom Silla były prowadzone przez Kung Ye, Ki Hwon, Yang Kil i Kyon Hwon, przy czym Kung Ye utworzył królestwo Hugoguryo (Późniejsze Królestwo Koguryo), a Kyon Hwon założył Hubaekje (Późniejsze Królestwo Paekche). Było to pierwsze z nich, Późniejsze Królestwo Koguryo, które wyłoniło się jako królestwo Koryo. Kiedy Kung Ye poprowadził swój bunt przeciwko Silli, wyrwał spod ich

nominalnej kontroli znaczną część Korei Środkowej i w 901 r. założył swoją stolicę w Kaesong (Songak). Wkrótce potem pojawił się inny buntownik, Wang Kon (lub Wanggeon lub Wang Kien), aby pomóc rebelii. Pochodził z rodziny kupieckiej i czerpał wsparcie ze strony szlachty, która z przerażeniem obserwowała stagnację Silla. Kung Ye rozpoznał cechy przywódcze Wang Kona i mianował go premierem nowego rządu z siedzibą w Kaesong. Jednak w 918 Wang Kon obalił Kung Ye i stanął na czele buntu. Wang Kon najwyraźniej zdawał sobie sprawę, że chociaż Silla byli słabi, początkowo nie miał siły militarnej zdolnej do ich pokonania. W rezultacie dopiero w 934 roku Wang Kon zdecydował się zaatakować Późniejsze Królestwo Paekche pod Hongson (Unju). Zwycięstwo Wang Kona było szybkie, ponieważ w 935 r. Kwon Hwon poddał się mu. Późniejszy król Paekche wyznaczył swojego czwartego syna na swojego następcę, co zirykowało jego najstarszego syna, Sin-goma, który wypędził go z królestwa. Wang Kon z łatwością pokonał armię Singoma, a Późniejsze Królestwo Paekche stało się częścią powstającego królestwa Koryo. W grudniu 936 roku król Silla, Kyongsun, zdając sobie sprawę, że jego siły nie będą w stanie pokonać Wang Kona w bitwie, również poddał się a Wang Kon został królem Półwyspu Koreańskiego, rządząc z Kaesong. Wang Ko, lepiej znany pod pośmiertnym tytułem Króla Taejo, postanowił okazać wspianiałomyślność i dał exkingowi Kyongsunowi najwyższe stanowisko w swoim nowym rządzie, poślubiając córkę jednego z władców Silla, co pomogło legitymizować jego rządy w świadomości wielu szlachciców. Ponadto pozostawił większość szlachty odpowiedzialną za swoje ziemie. Kiedy zmarł, po zaledwie siedmiu latach panowania, jego syn został królem Hyejongiem (943–945), a sukcesja była niekwestionowana. Dla wielu ludzi ich związek z dworem opierał się na hierarchii buddyjskiej, która kontrolowała większość obszarów wiejskich. Pierwszym zewnętrznym wyzwaniem, przed jakim stanęła nowa dynastia Koryo, była seria najazdów ludów Khitan na północ i zachód od Korei. Kontrolowali wiele ziem na północ od łażyka Yalu i twierdzili, że są potomkami pierwotnych przywódców Korei. Koryo początkowo próbowali zawrzeć porozumienie z Khitanami, ale szybko zdali sobie sprawę, że plemię to tak naprawdę nie chciało niczego innego, jak tylko kontroli nad większością Półwyspu Koreańskiego. W Chinach nowa dynastia Song (Sung) umacniała się u władzy i szukała sojuszu z Koryo. Zdając sobie sprawę, że wkrótce będą mieli wrogów po obu stronach, Khitanie zaatakowali w latach 983, 985 i 989 w serii najazdów przez rzekę Yalu. Postanowili zaatakować Półwysep Koreański, zanim Chińczycy zdążą zawrzeć sojusz z Koryo, a w październiku 993 r. duża armia Khitan, szacowana przez niektórych historyków na 800 000, dowodzona przez Hsiao Sun-ninga, zaatakowała Koryo. Król Koryo, Songjong, objął dowództwo nad swoimi żołnierzami w Pjongjangu i powstrzymał natarcie Khitan. Uznając, że Khitan nie będzie w stanie wygrać długiej i przewlekłej wojny na terytorium wroga, Khitan wynegocjował porozumienie pokojowe i wycofał się. Podobny problem pojawił się w 1115 roku z plemieniem Jurchen (mandżurskim) w Mandżurii. Przywódca Jurchen okupował południową Mandżurię i ogłosił się cesarzem Chin. Zaatakowali Khitańskie królestwo Liao i przy pomocy Sung udało im się zniszczyć zagrożenie ze strony Khitańczyków plądrujących Liao w 1125 r. Jurchen następnie zaatakowali Song, którzy zostali zmuszeni do wycofania się do południowych Chin. Ponieważ Koreańczycy nie byli pewni, kto wygra tę wojnę i obawiali się, że Jurczeni staną się zbyt silni i zdecydują się na aneksję Korei, królowie Koryo byli bardziej ostrożni, aby nie angażować się w wojnę w Chinach. W 1126 roku doszło do poważnego sporu o skupienie królestwa. Jedna grupa chciała zatrzymać stolicę w Kaesong i zachować status quo. Druga, kierowana przez Myo Cheonga, chciała przeniesienia stolicy z powrotem do Pjongjangu, co umożliwiłoby Korei ekspansję na północ. W 1135 roku bunt Myo Cheonga upadł. Jednak 35 lat później Jeong Jung-bu i Yi Ui-bang przeprowadzili zamach stanu przeciwko królowi Injongowi, który został wygnany, a Myongjong został kolejnym królem, panującym do 1197 r. Przez większą część tego czasu był marionetką służącą interesy rywalizujących generałów, takich jak Kyong Taesung (1177–1184). W 1197 r. Inny generał Choi Chungheon obalił Myongjonga i zastąpił króla Sinjongiem (1197–1204). Następnie obalił Sinjonga i umieścił na tronie Huijonga. Jednak Choi Chungheon obalił Huijonga w 1211 r., a nowy król, Kangjong, rządził przez dwa lata. Choi uznał, że następny król, Kojong, jest bardziej

posłuszny i przeżył Choi, panując do 1259 r. W 1202 r. Czyngis-chan został wybrany na przywódcę Mongołów i zaatakował najpierw Jurczków, a następnie Chińczyków. Mongołowie ścigali część uciekających uchodźców z Khitanu do Pjongjangu i w 1279 r., po podbiciu Chin, założyli dynastię Yuan (lub Mongołów), przenosząc stolicę Chin do Pekinu. Królowie Koryo postanowili nie kwestionować potęgi Mongołów i starali się zachować pozory niepodległości, ale jednocześnie złożyli daninę Mongołom, wysyłając królewskich zakładników do Pekinu, a niektórzy królowie musieli poślubić mongolskie kobiety. Trzej późniejsi królowie Koryo, Chungnyol, Chungson i Chungsuk, spędzali większość czasu na dworze mongolskim, pozostawiając niewiele czasu na zarządzanie własnym królestwem. Było to dyplomatyczne zachowanie równowagi, ale zapewniło, że Mongołowie, ze swoją dobrze znaną żądzą krwi i skłonnością do zemsty, nie splądrują Korei w taki sposób, w jaki niszczyli inne obszary. Kiedy jednak mongolski cesarz Chin Kubilaj-chan chciał zaatakować Japonię w 1274 i ponownie w 1281, Koreańczycy musieli zapewnić wielu żołnierzy i wykorzystać swoją siłę roboczą do zbudowania floty mongolskiej. Pierwszy atak przeprowadzono z Happon (Masan) na południowym wybrzeżu Korei. Flota składająca się z 900 statków przewożących 40 000 żołnierzy popłynęła do Cuszimy, a następnie na Kiusiu, gdzie walczyła z Japończykami w zatoce Hakata. Drugie siły inwazyjne, w których skład wchodziło także wielu Koreańczyków, składały się z dwóch flot, z których jedna opuściła Koreę — łącznie 4400 statków i 142 000 żołnierzy. Dziesiątki tysięcy Koreańczyków zostało zabitych przez Japończyków podczas tych daremnych ataków lub zginęło, gdy statki biorące udział w obu atakach zostały uderzone przez dziwaczne tajfuny. Ponieważ tak wielu żołnierzy pochodziło z Korei, strata zadała poważny cios koreańskiej gospodarce i dynastii Koryo, która z nazwy wspierała atak. Wielu późniejszych władców dynastii Koryo było młodych, a sześciu z ostatnich dziewięciu było nastolatkami lub młodszymi, gdy zostali królami. Król Chunghye (1330–32, 1339–44) i król U (1374–88) spędzili większość swojego panowania na polowaniu na dzikie zwierzęta, brania udziału w pijackich imprezach lub romansach z niezliczonymi kobietami. Król Kongmin (1351–1374) był jedynym z ostatnich królów Koryo, który zapewnił krajowi jakąkolwiek stabilność. Jednak po śmierci żony większość swojego panowania spędził na obsesji znalezienia pomyselnego miejsca dla niej pochówku i miejsca, w którym mógłby zostać pochowany. W końcu osiadł w miejscu około dziewięciu mil na zachód od Kaesong, gdzie na stromym wzgórzu zbudował dwa pasujące kurhany, jeden dla siebie, a drugi dla swojej żony. Mówi się, że kilku astrologów zginęło za wywołanie niezadowolenia Kongmina w jego poszukiwaniach pomyselnego miejsca, w tym ci, którzy faktycznie znaleźli wybrane miejsce — zabici przez pomyłkę przez strażników królewskich po tym, jak Kongmin spędził na zboczu góry tak długo, że myśleli, że znów tam był. zabrany do miejsca, które mu się nie podobało. Groby Kongmina i jego żony zostały splądrowane przez Japończyków podczas inwazji na Koreę w 1592 r., ale od tego czasu zostały odrestaurowane. Chociaż Mongołowie zdominowali królestwo Koryo, kiedy ich władza w Chinach spadła, był to nerwowy czas dla władców Koryo. W 1382 roku rozpoczęła się chińska dynastia Ming, a resztki Mongołów i innych plemion, które ich wspierały, uciekły na północ, a niektórzy udali się do Mandżurii, a za nimi podążały armie Ming. Przygotowując armię do powstrzymania wszelkich ruchów przez granicę koreańską, władcy Koryo oddali duże siły zbrojne pod dowództwo generała Yi Song-gye. Zamiast zabezpieczyć granicę, Yi Song-gye ruszył na Kaesong i przejął dla siebie królestwo, zapoczątkowując dynastię Yi.

Dynastia Le Annam

W tym samym czasie, gdy chińska dynastia Ming wysłała swoje ogromne floty przez Ocean Indyjski do Afryki, zorganizowała także inwazję na Annam, dziś część Demokratycznej Republiki Wietnamu. Nagły najazd Ming spowodował upadek rodzimej wietnamskiej dynastii Ho. Atak Ming został przyspieszony przez zamach stanu Le Qui Ly na tron dynastii Ho w 1400 r. Zreorganizował on królestwo i przystąpił do budowy szczególnie silnego systemu militarnego, co uważał cesarz Ming Jianwen (Chien-wen, r. 1399–1402) nie widział w interesie chińskiego bezpieczeństwa. Okupacja Annam trwała do 1407 r.,

kiedy cesarz Yongle (Yung-lo, r. 1403–1424) sprowadził wojska chińskie, być może dlatego, że kosztem pochłonęły jego gigantyczny projekt budowy dużej floty oceanicznej. Impulsem do wycofania się Chińczyków było powstanie Le Loi, który rozpoczął zaciętą walkę oporu przeciwko chińskiej okupacji, której Yongle nie chciał, aby jego cesarski skarbiec pochłonął. Nazywając siebie Księciem Pacyfikacji, Le Loi założył w 1428 r. dynastię Le. W tym czasie Le Loi przyjął królewski tytuł Le Thai To. Zmienił nazwę kraju na Dai Viet i rozpoczął proces odbudowy swojego kraju po okupacji Ming. Po usunięciu chińskiego zagrożenia zdemobilizował większość swojej armii, aby uwolnić pieniądze na odbudowę infrastruktury kraju, która została praktycznie zniszczona przez Ming. Jednak wzorując się na Chinach, ustanawiał nową administrację dla Wietnamu. W Chinach rządziła klasa uczonych, rekrutowanych po niezwykle trudnych egzaminach. W ten sposób cesarz rządził cesarskimi Chinami poprzez skuteczną służbę cywilną. Aby zreorganizować Annam, Le Loi założył College of National Sons, aby szkolić administrację cywilną dla swojego królestwa. Wejście na uczelnię było praktycznie wolne od wpływu urodzenia, otwierając w ten sposób karierę w służbie rządowej dużej liczbie osób, którym w przeciwnym razie odmówiono by wstępu. Po śmierci Le Loi (Le Thai To) w 1443 roku w kraju nastąpił okres chaosu, dopóki jego syn, Le Thanh Tong, nie był w stanie potwierdzić swoich roszczeń do tronu ojca. Rządził od 1460 do 1497. Le Thanh Tong zbudowano na fundamentach administracyjnych założonych przez jego ojca. Jednocześnie przeprowadził rozbudowę swojego królestwa. Na południu najechał królestwo Champa. Jednak Le Thanh To był ostrożny, jeśli chodzi o antagonizowanie Chin i skrupulatnie płacił daninę dworowi w Ming. W tym samym czasie na swojej zachodniej granicy odpierał najazdy ludu Laosu, od którego wzięta się nazwa współczesnego Laosu. Podczas podboju Czampy było jasne, że zamierza kolonizować, a nie tylko napadać. Le Thanh założył w regionie kolonie wojskowe złożone z weteranów Annam, aby przyłączyć go do swojego królestwa. Co więcej, otwarcie Czampy posłużyło jako „nowa granica” dla ludu Annamów z Dai Viet, dając wielu chłopom możliwość uprawiania tam ziemi, której nie mieli w swojej pierwotnej ojczyźnie. Po śmierci Le Thanh w 1497 r. dynastia Le weszła w okres fatalnego upadku. W 1527 roku Mac Dang Dong, jeden z mandarynów administracyjnych, objął tron po dziesięciu latach skutecznego władcy. Rodziny Nguyen i Trinh, lojalne wobec dynastii Le, zbuntowały się przeciwko Mac Dang Dongowi. Królestwo starej dynastii Le zostało zniszczone od wewnątrz.

Dynastia Liao

Dynastia Liao (916–1125) została założona i rządzona przez lud zwany Khitan (Ch’i-tan), pierwotnie łowców-zbieraczy zamieszkujących południową Mandżurię wzdłuż doliny rzeki Liao, którzy stopniowo uczyli się rolnictwa i pasterstwa. Khitanie byli wasalami chińskiej dynastii Tang (T’ang) (618–907) pozostającymi w niestabilnym związku. Ze względu na położenie na granicy chińskiego imperium byli także związani z innymi grupami nomadów, w szczególności z Turkami. W IX wieku około 50 plemion Khitan połączyło się pod panowaniem dominującego klanu Yelu (Yeh-lu), przekształcając je w państwo dynastyczne. Religią Khitan był szamanizm, którego wiele cech zachowało się nawet po przyjęciu buddyzmu w IX wieku. Uczeni wciąż debatują na temat przynależności językowej języka khitańskiego, którą prawdopodobnie wywodzi się z kilku źródeł: mongolskiego, tureckiego i tunguskiego. Ponieważ aż do X wieku nie było pisanego języka Khitan, wczesne wzmianki o nich pochodziły wyłącznie ze źródeł chińskich, sięgających IV wieku. Pismo pisane wynaleziono po raz pierwszy w 920 r., zwane Wielkim Pismo Khitan, zaadaptowane z języka chińskiego, ale nie było wzajemnie zrozumiałe i w większości zostało rozszyfrowane. Mniejsze pismo khitańskie zaadaptowane z pisma ujgurskiego zostało wynalezione w 924 r. Teksty wyryte w kamieniu w obu pismach istnieją obok tekstów chińskich; dlatego niektóre słowa zostały rozszyfrowane. Po upadku i wymarciu dynastii nie używano pisanego khitanu.

ROZSZERZENIE KHITAN

Khitanie wykorzystali szansę, jaką dała rozpadająca się dynastia Tang, aby rozpocząć ekspansję. W 901 roku potężny wódz Khitan poprowadził armię swojego ludu i rozpoczął podbój północno-wschodnich Chin, zajmując 16 prefektur w obecnej prowincji Hebei (Hopei), w tym miasto, które później nazwano Pekinem. W 907 r. wódz plemienia Yelu o imieniu Abaoji (A-po-chi) przyjął tytuł cesarza i ogłosił swoje państwo Wielkim Liao. Stworzył podwójne imperium, częściowo osiadłe i częściowo koczownicze. Część osiadłą nazwano „skierowaną na południe”; była biurokratyczna, na jej czele stał kanclerz z południa, a jej personelem byli Chińczycy Han, którzy mu się poddali. Rządził osiadłym narodem Chińczyków Han pod rządami Liao, w oparciu o zmodyfikowaną i ostrzejszą wersję praw Tang. Zadaniem kancelarii południowej było pobieranie podatków od poddanych chińskich i nadzorowanie ich produkcji przedmiotów wymaganych przez dwór khitański. System egzaminacyjny w stylu Tang wprowadzono nawet później, ale Chińczyków traktowano jako kastę słuźalczą. Chińczyków werbowano do służby w piechocie wspierającej kawalerię Khitan oraz do korpusu pracy. Lud plemienny Khitan miał zachować swoje tradycje plemienne i koczownicze pod rządami „skierowanej na północ” administracji, na której czele stał kanclerz z północy. Rządzili nimi według praw plemiennych. Ten dualny system rządów funkcjonował przez 200 lat. Abaoji zbudował na swoich ziemiach miasta otoczone murami. Zbudował także pięć stolic otoczonych murami. Najwyższa stolica znajdowała się w środkowej Mandżurii, skąd według swojej legendy wywodzi się lud Khitan. Stolicę Wschodnią zbudowano także w środkowej Mandżurii, gdzie znajduje się nowoczesny Liaoyang. Centralna stolica znajdowała się 160 km na południe od Najwyższej Stolicy, a jej funkcją było administrowanie nowo podbitym plemieniem; Zachodnią stolicą było stare chińskie miasto Datong (Ta-tung) położone wzdłuż Wielkiego Muru Chińskiego, we współczesnej prowincji Shanxi (Shansi). Południową stolicą było przemianowane chińskie miasto Yan (jen) we współczesnym Pekinie. Mimo że miasta dostosowały się do chińskich koncepcji planowania przestrzennego, duże obszary pozostały puste, aby pomieścić jurty (namioty) Khitan.

SINIZACJA KHITANU

Dwór Liao przenosił się ze stolicy do stolicy, przypominając ich koczowniczy tryb życia. Pomimo oporu wobec sinizacji, Khitanie przyjęli wiele chińskich zwyczajów i zaczęli cieszyć się licznymi luksusami oferowanymi przez ich chińskich poddanych. Z drugiej strony nadal obowiązywały takie zwyczaje Khitańskie, jak lewirat (prawo mężczyzny do brania wdów po bracie za żony) i składanie w ofierze wielu ludzkich ofiar w przypadku śmierci ważnego człowieka. Nawet wpływową, główną żonę Abaoji, która była także matką jego spadkobierców, poproszono o zabicie się, aby móc ją pochować razem z nim. Odmówiła, twierdząc, że jej młodzi dorośli synowie nadal potrzebują jej przewodnictwa, ale odcięła sobie jedną rękę, aby zostać pochowaną razem z mężem. Khitan nie przyjął też w pełni chińskich zasad sukcesji na drodze primogenitury (gdzie na tronie zastąpił go najstarszy syn żony władcy), lecz nadal wybierał jednego spośród synów zmarłego w drodze konsensusu i akłamacji, w wyniku czego mordercze zmagania o sukcesję następowało po śmierci każdego władcy, powodując niestabilność polityczną. Podczas gdy niewielu Chińczyków nauczyło się języka khitańskiego, elita wśród Khitan wkrótce stała się biegła w pisanim języku chińskim. Chiński był międzynarodowym językiem dyplomatycznym wśród państw Azji Wschodniej, a wszystkie traktaty i korespondencja dyplomatyczna były w języku chińskim. Nawet Kancelaria Północna przedstawiła niewiele dokumentów w Khitan, jeśli w ogóle, i nie ma żadnych projektów korespondencji w Khitan of Liao z Song (Sung). Wykształcony Khitan mógł wiele zyskać na nauce chińskiego ze względu na obfitość dzieł pisanych powstałych w tym języku. Kiedy w X wieku większość Khitan została buddystami, nauka języka chińskiego zapewniła im również dostęp do nauk buddyzmu. Z czasem elita Khitan zaczęła nazywać tych spośród własnego ludu, którzy ściśle trzymali się swoich nomadycznych tradycji, mianem „dzikiego Khitan”. W X wieku państwo Liao stawiało czoła dwóm wrogom wśród swoich osiadłych sąsiadów. Jedną z nich była Korea, gdzie w 918 roku na zjednoczonym półwyspie powstała długotrwała dynastia zwana dynastią Koryo. Miało to

trwać do 1392 roku. Liao najechał Koryo w latach 90. i 90. XIX wieku i zmusił królów Koryo do zostania wasalami Liao, zgodnie z powszechnie akceptowaną chińską tradycją stosunków międzypaństwowych z sąsiadami

RELACJE LIAO I PIEŚNI (ŚPIEWANEJ).

Głównym sąsiadem i przeciwnikiem Liao była dynastia Song (Sung) w Chinach (960–1279). Początkowe pokojowe stosunki między Song i Liao zakończyły się w 979 r., kiedy cesarz Song Taizong (T'ang-tsung) podjął próbę odzyskania 16 prefektur na obszarze Pekinu, które Liao podbił wcześniej. Został pobity, a później po raz drugi. W 1004 roku obie strony ostatecznie zawarły traktat pokojowy, zwany Traktatem z Sangyuan. Ustaliła ich granice, aby odzwierciedlić kontrolę Liao nad 16 prefekturami, przewidywała otwarcie kilku rynków dla handlu między obydwojema państwami i ogłosiła, że oba państwa są sobie równe i ich władcy jako „bracia” władcy; obaj obiecali, że nie będą budować fortyfikacji wzdłuż swojej granicy. Co znamienne, Song zgodził się co roku przekazywać Liao 100 000 uncji srebra i 200 000 belek jedwabiu. Zapisy muzyczne nazwały to „darem” mającym na celu zachowanie twarzy i argumentowały, że koszt jest tańszy niż wojna. Jednakże Liao nazwali obowiązkowy prezent w jedną stronę „hołdem”. Nowy traktat między nimi z roku 1042 zwiększył obowiązkowy dar Song o 100 000 jednostek w każdej kategorii, co w oficjalnych relacjach Song było uzasadnione „okazywaniem łagodnej życzliwości odległym ludom w celu zdobycia ich serc”. Stuletnia stabilność między Song i Liao po traktacie z Sangyuan zapewniła stabilność i dobrobyt obu państwom. Do 1031 roku władzę Liao zapewniali także silni władcy o długim panowaniu. Następnie na tron wstąpili władcy o mniejszych zdolnościach, niektórzy młodzi. Brak pewnego zbioru zasad dotyczących sukcesji spowodował walki o władzę w rządzącym klanie Yelu i wśród jego sprzymierzonych klanów, co osłabiło monarchię. Stan Liao został dodatkowo osłabiony przez nierozwiązane napięcia spowodowane przez frakcje, które popierały lub sprzeciwiały się inicjalizacji. Liao musiało także stawić czoła nomadycznym grupom plemiennym wzdłuż swojej granicy. Na północ od ojczyzny Khitanów żył prymitywny lud zwany Jurchen, który rozpoczął swoje wejście do historii jako uciskani wasale Khitan. Następnie pojawił się potężny wódz Jurchen o imieniu Wanyen Aguda (Wan-yen A-ku-ta) (1068–1124), który zjednoczył swoich zaciekłych wojowników we wschodniej Mandżurii i rozpoczął najazdy na placówki Liao. W 1114 pokonał wysłaną przeciwko niemu armię Liao. Ośmielony, w następnym roku ogłosił się cesarzem dynastii Jin (Chin). Jurchen od dawna wysyłał hołd Songowi, podróżując drogą morską na kontrolowane przez Song wybrzeże, aby ominąć terytorium Liao. Ponieważ zarówno Song, jak i Jurchen od dawna żywili urazę do Liao, zawarli wspólny traktat, aby zaatakować Liao i całkowicie go zniszczyć, a następnie podzielić się łupami. Głównie ze względu na waleczne zdolności wojowników Jurchen i przy niewielkiej pomocy ze strony Song, dynastia Liao zakończyła się w 1125 roku.

Dynastia Merowingów

Dynastia Merowingów pojawiła się wraz z upadkiem Cesarstwa Rzymskiego. Nazwa Merowingów wywodzi się od imienia Meroviusa, założyciela dynastii Merowingów, który był potężnym przywódcą grupy Franków, znanej Rzymianom jako Salowie od 448 do 457 roku. Ze względu na upodobanie do noszenia długich włosów królowie Merowingów byli znani jako długowłosi królowie. Dynastia Merowingów rządziła częścią dzisiejszej Francji i Niemiec od V do VIII wieku, a dokładniej od ok. 448 do 751. Często uważa się ich za pierwszych królów rasy frankońskiej (lub francuskiej). Królowie Merowingów mieli reputację budowniczych największego z wczesnośredniowiecznych państw-następców. Początki Francji po raz pierwszy dostrzeżono w V wieku, kiedy dynastia Merowingów sprawowała władzę nad królestwem Franków. Przygotowały także grunt pod późniejszy sukces Karola Wielkiego w budowaniu jego imperium. Frankowie stanowili mniejszość w królestwie Merowingów, które rozrosło się, gdy król Clovis I podbił sąsiednie regiony. Był odpowiedzialny za zjednoczenie większości Galii położonej na północ od Loary w 486 roku. Przez wiele lat na wielu frontach toczyły się

wojny przeciwko Wizygotom, Sasom i Alamanom. W bitwie pod Vouille w 507 r. Wizygoci zostali pokonani pod Tuluzą. Burgundia została zdobyta w 534 r., a alpejski region Alamanni został dodany do ich królestwa w 536 r., po wielu kampaniach. W wyniku tej szybkiej ekspansji za panowania dynastii Merowingów, Frankowie otoczyli poddanych galijsko-rzymskich i germańskich. Zgodnie z prawem Franków, gdy zmarł ojciec, jego ziemia została podzielona między synów. Ponieważ całe królestwo uważano za ziemię królewską, Clovis I podzielił swoje królestwo pomiędzy swoich czterech synów. Po jego śmierci w jego królestwie rządziło czterech królów, ale pozostali zjednoczeni. Jednak późniejsze rozbiory i ponowne podziały komplikowały sprawę, ponieważ rywalizacja o ziemię często kończyła się krwawymi wojnami w kwestiach sukcesji politycznej, zwłaszcza pod koniec panowania Merowingów od 561 do 613. Królowie Merowingów byli na pozór chrześcijańscy po tym, jak Clovis I przeszedł na katolicyzm, w następstwie konwersji jego żony w 497 r., lecz ich praktyki skrzyły w stronę pogaństwa. Uważano, że członkowie rodziny królewskiej mają boskie moce połączone z silnym poczuciem charyzmy i magicznym urokiem. Najważniejszą konsekwencją tego przełomowego nawrócenia było to, że wkrótce plemiona frankońskie poszły w ich ślady i przyjęły chrześcijaństwo. Przejście na katolicyzm doprowadziło do zawarcia sojuszu między królestwem Franków a Kościołem rzymskokatolickim. Św. Bonifacemu (675–754), wybitnemu misjonarzowi angielskiemu, przypisuje się nawrócenie Niemców na chrześcijaństwo. Wraz z upadkiem dynastii Merowingów w VIII wieku zarządzający Austrazją, który faktycznie służył w imieniu króla Merowingów, zyskał dla siebie większą władzę. Majordomus Charles Martel, dziadek przyszłego cesarza Karola Wielkiego, poprowadził armię frankońską do zwycięstwa nad muzułmańskimi najeźdźcami w 732 roku w bitwie pod Tours. Chociaż Karol Młot sam nigdy nie przyjął tytułu królewskiego, jego syn Pepin Krótki został pierwszym królem z dynastii Karolingów, która zastąpiła dynastię Merowingów.

Dynastia Ming

Dynastię Ming, która panowała w latach 1368–1644, można podzielić na dwie części. Pierwsza część, między 1368 a ok. 1450 był okresem wielkich osiągnięć, wzrostu, stabilności i dobrobytu; druga część, od ok. 1450–1644 charakteryzowały się słabymi i niestabilnymi władcami, korupcją i nadużyciami władzy, których kulminacją były bunty i obalenia. Dynastia Ming zajmuje ważne miejsce w historii Chin ze względu na jej długowieczność i panowanie nad zjednoczonymi Chinami, a także dlatego, że była ostatnią chińską dynastią imperialną, która nie została założona i rządzona przez ludy pochodzenia koczowniczego.

MING TAIZU (T'AI-TSU)

Chiny popadły w ruinę w połowie XIII wieku pod rządami mongolskiej dynastii Yuan (1279–1368). Ucierpiały z powodu załamania gospodarczego, zniszczonego przez złe zarządzanie finansami, galopującą inflację, klęski żywiołowe, głód i zarazę. Powstały liczne ruchy rebeliantów, które miały obalić dynastię Yuan, wśród nich jeden dowodzony przez zubożałego chłopca imieniem Zhu Yuanzhang (Chu Yuan-chang). Zhu skupił się na konsolidacji swojej władzy w dolinie rzeki Jangcy (Jangcy) w południowych Chinach, zakładając stolicę w Nanjing (Nanking), mieście o bogatym znaczeniu historycznym, skąd najechał północ, wysyłając do ucieczki ostatniego cesarza Yuan do Mongolii w 1368 r. Był to drugi raz w historii Chin, gdy na tron wstąpił zwykły człowiek (pierwszym był Liu Bang, który założył dynastię Han w 202 r. p.n.e.). Wybrał dynastyczne imię Ming, co oznacza „genialny”. Panował przez 30 lat (1368–1398), wybrał dla siebie tytuł panowania Hongwu (Hung-wu), co oznacza „szczodry wojownik” i jest również znany pod pośmiertnym tytułem Taizu, co oznacza „Wielki Progenitor”. On i jego bezpośredni następcy pracowali nad przywróceniem chińskiego dobrobytu i prestiżu po upokorzeniu i wyzysku rządów mongolskich. Polityka cesarza Hongwu odcisnęła piętno na dynastii. Przywrócił gospodarkę, uwalniając ludzi zniewolonych przez Mongołów i przesiedlając ich na spustoszone ziemie, zwłaszcza w północnych Chinach. Udzielał chłopom ulg podatkowych, naprawiał

prace irygacyjne, odbudowywał spichlerze i przyjął politykę podatkową faworyzującą biednych. Nadał lokalnym władzom duże uprawnienia w zakresie utrzymywania prawa i porządku, organizując je w system baojia (paochia): 10 rodzin utworzyło jia pod przewodnictwem przywódcy i było za siebie odpowiedzialnych, a 10 jia utworzyło bao, w którym 100 rodzin było odpowiedzialnych za nawzajem. Ten system organizacji lokalnej przetrwał w Chinach do czasów współczesnych.

EDUKACJA KONFUCJAŃSKA

Hongwu nakazał założenie szkół w całym imperium, oparł program nauczania na naukach konfucjańskich i przywrócił system egzaminacyjny w celu rekrutacji urzędników. Jego syn, cesarz Yongle (Yung-lo), poszedł w tym kierunku i nakazał to czołowym uczonym opracuj oficjalną wersję klasyków konfucjańskich i komentarzy, aby pomóc studentom w nauce. W 1415 r. ukazało się Wielkie Kompendium Pięciu Klasyków i Czterech Ksiąg, a w 1417 r. – Wielkie Kompendium Filozofii Natury Ludzkiej. Dzieła te odzwierciedlały oficjalnie przyjętą filozofię neokonfucjańską w interpretacji filozofa Songa Zhu Xi (Chu Hsi) i stały się podręcznikami w szkołach w Chinach, Korei i Japonii. Innym ważnym wkładem w naukę był Yongle Dadian (Yung-lo ta-tien), czyli Wielkie Repozytorium Literackie panowania Yongle. Zawierał 22 277 woluminów, a sam indeks liczył 60 woluminów. Zbyt duży, aby można go było wydrukować, zachował się w zbiorach rękopisów w bibliotekach cesarskich. Takie wspaniałe prace sponsorowane przez rząd odzwierciedlały ogromne zainteresowanie nauką w całym kraju, co uczyniło okres Ming wspaniałym okresem w historii ludzkości. Dobra koniunktura gospodarcza umożliwiła szerszą i rosnącą umiejętność czytania i pisanie, z czego skorzystał także przemysł poligraficzny. 276 Dynastia Ming

OBRONA PRZED MONGOLAMI

Cesarz Hongwu ustanowił wysoce scentralizowany system administracyjny, który łączył cechy poprzedniej dynastii Tang (T'ang), dynastii Song, a także dynastii Yuan. Zniósł jednak stanowisko głównego ministra, tak że całą władzę sprawował autokratyczny władca. Uznając, że nadużycie władzy przez eunuchów przyczyniło się do upadku wcześniejszych dynastii, zakazał eunuchom ingerencji w rządy. Utworzył milionową stałą armię zawodową, która była dziedziczna. Każdemu garnizonowi dał ziemię należącą do rządu, wymagając od żołnierzy uprawiania tej ziemi w wolnym czasie, aby nie byli obciążeniem dla skarbu. W praktyce to się nie sprawdziło i skarb państwa musiał regularnie przekazywać wojsku środki. Jednostki armii zmieniały się, strzegąc regionu stołecznego, Wielkiego Muru oraz strategicznych miejsc w całym imperium i były szkolone przez specjalnych oficerów taktycznych. Podział władzy pomiędzy dowódcami garnizonów i dowódcami taktycznymi uniemożliwiał rozwój watażków i buntów armii w okresie dynastii. Odzwierciedlając głęboką niechęć większości Chińczyków do Mongołów, zakazał Chińczykom mongolskiego ubioru i zwyczajów oraz nakazał Mongołom pozostającym w Chinach przyjęcie chińskich imion i asymilację. Cesarz Hongwu, jego synowie i generałowie prowadzili kampanie, które wypędziły resztki Mongołów w rejon jeziora Bajkał w dzisiejszej Rosji. Odzyskali także wszystkie ziemie chińskie, w tym współczesną Mandżurię, Mongolię Wewnętrzną, Junnan, Syczuan (Szechwan) i Xinjiang (Sinkiang) oraz przyjęli wasalstwo Korei, Wietnamu i państw Azji Środkowej.

CESARZ YONGLE (YUNG-LO)

Hongwu pozostawił tron swojemu młodemu wnukowi, który został jednak usunięty przez swojego wuja, księcia Yan (Yen), czwartego syna Hongwu. Po wojnie domowej, która trwała w latach 1399-1402 i zakończyła się spaleniem pałacu w Nanjing, przypuszczano, że młody cesarz i jego rodzina zginęli. Zwycięskim księciem Yan został cesarz Yongle (Yung-lo), r. 1402–24. Yongle jest również znany pod swoim pośmiertnym tytułem Chengzu (Ch'eng-tsu), „odnoszącym sukcesy przodkiem” i czasami nazywany jest drugim założycielem dynastii Ming. Przeniósł stolicę kraju do Pekinu (Pekin) w 1421 r.,

po odbudowaniu jej ze zrujnowanej stolicy Yuan Dadu (Ta-tu); pałace, świątynie i mury miejskie tego miasta pochodzą z jego panowania. Naprawił zamulony Kanał Grande, łączący się z Pekinem i dostarczający zaopatrzenie z południa do stolicy. Jako doświadczony generał osobiście poprowadził pięć kampanii do Mongolii, aby zapobiec odrodzeniu się potęgi mongolskiej. Kolejna armia Ming interweniowała w Wietnamie w 1404 roku, przyłączając ten obszar do Imperium Ming. Jednak Wietnam odzyskał autonomię po 20 latach i stał się państwem wasalnym Ming. Zaniepokojony japońskimi piratami, zastraszył japońskiego szoguna, aby po raz pierwszy w historii przyjął wasalstwo. Yongle zasłynęło także z upoważniania ogromnych armad do wywieszania flag, promowania handlu i zaciągania państw wasali w całej Azji Południowo-Wschodniej, na Oceanie Indyjskim, aż po północno-wschodnie wybrzeże Afryki. Admirał eunuch Zheng He (Cheng Ho) dowodził siedmioma wyprawami (ostatnia wyruszyła po śmierci Yongle). Mianując Zheng He i innych eunuchów na wysokie stanowiska, Yongle naruszył stanowczy nakaz ojca. Chociaż trzymał ich pod ścisłą kontrolą, później słabi władcy Ming zwrócili się do nich o radę, podważając biurokrację i powodując korupcję i nadużycie władzy, co miało katastrofalne skutki. Na przykład w 1449 roku słaby cesarz mianował swojego ulubionego eunucha dowódcą i razem wyruszyli na wojnę z wodzem mongolskim, ale ponieśli porażkę i schwywanie, wrzucając przy tym rząd w chaos.

CHINY ODZYSKUJĄ SIĘ

Polityka rządu sprzyjająca rekultywacji gruntów i działalności gospodarczej zaowocowała rosnącym dobrobytem, stopniowym ponownym zaludnieniem północnych Chin oraz migracją na południe i południowy zachód, wypychając rdzenną ludność do odległych regionów górskich. Zachęcano do produkcji jedwabiu, która stała się powszechna na obszarach na południe od rzeki Jangzi. Kobiety i dziewczęta zajmowały się uprawą drzew morwowych i hodowlą jedwabników, a także pracowały w fabrykach tkackich jedwabiu, przynosząc dodatkowy dochód rodzinom rolniczym. W okresie tym rozwinęła się także uprawa bawełny i produkcja tkanin bawełnianych Ming, dostarczając ubrania zwykłym ludziom. Rozkwitło także rzemiosło, na czele którego stał przemysł metalowy, lakierniczy i papierniczy. Prawdziwą porcelanę zaczęto produkować w Chinach za czasów dynastii Song, stąd nazwa „Chiny”. Jej produkcja rozwijała się w czasach Yuan, ale to za czasów Ming chińska produkcja porcelany osiągnęła apogeum. Za namową państwa Jingdezhen (Ching-te-chen), centrum produkcji porcelany, posiadało 3000 fabryk rządowych i prywatnych. Czterech cesarzy podążało za Yongle do 1450 roku. Zarówno oni, jak i większość kolejnych władców Ming, byli przeciętni; wielu było także ekscentrycznych. Porzucili bojową politykę zagraniczną założycieli dynastii i uciekli się do taktyki defensywnej, której wyrazem była głównie przebudowa Wielkiego Muru w potężny pomnik, który przetrwał do dziś. Chociaż później Ming utraciło swój wcześniejszy dynamizm, instytucje i zasady ustanowione przez założycieli dynastii pracowały nad przetrwaniem aż do 1644 roku.

Dynastia Umajjadów

W 750 r., po serii rywalizujących ze sobą wojen między różnymi frakcjami muzułmańskimi, Umajjad Abd al-Rahman Mu'awiya, znany również jako Abd al-Rahman I, odmówił uznania kalifatu sunnickiego Abbasydów z siedzibą w Bagdadzie. W tym czasie dynastię Abbasydów uważano za skorumpowaną i słabą. Doprowadziło to Abd al-Rahmana do założenia własnej dynastii emirów Kordoby, najpierw poprzez usunięcie poprzedniego władcy, Yusufa al-Fihriego. Abd al-Rahman ogłosił się pierwszym emirem Kordoby w meczecie w Kordobie 14 maja 756 r. Potężna dynastia Fatymidów z siedzibą w Egipcie sprzeciwiała się zainstalowaniu kalifatu Umajjadów w Kordobie. Dynastia Fatymidów miała silną władzę w Afryce Północnej. W ten sposób Abd al-Rahman zwrócił się o pomoc do plemienia Zanata Berberów, wrogów plemienia Sinhaja, sojuszników Fatymidów. Pro-umajjadzkie bunty przeciwko Fatymidom zostały stłumione, a Abd al-Rahman nie mógł przedostać się do Afryki Północnej, ponieważ był zajęty potyczkami z chrześcijanami. Rządził niezależnie od kalifatu Abbasydów przez 33

lata, konsolidując wystarczające poparcie dla władzy Umajjadów, aby zapewnić długowieczność swojej dynastii. Abd al-Rahmanowi udało się odeprzeć sojuszników Yusufa al-Fihriego, a także zwolenników kalifatu Abbasydów w regionie Al-Andalus. Później emirat stał się znany jako kalifat Umajjadów, który w rzeczywistości był wzorowany na starszym kalifacie Abbasydów. Umajjadi, będący członkami plemienia Qureish proroka Mahometa, twierdzili, że są potomkami proroka Mahometa. Przed podbiciem części Półwyspu Iberyjskiego Umajjadi rządili już ogromną częścią świata muzułmańskiego, w tym ważnym miastem Samarkanda na wschodnim krańcu ich królestwa. Ich podboje sięgały Al-Andalus na zachodzie ze stolicą w Kordobie. Do śmierci Abd al-Rahmana I w 852 r. Al-Andalus była już główną potęgą dyplomatyczną na Morzu Śródziemnym, z emiratami założonymi nad Afryką Północną. Nawiązano także kontakty z cesarzem bizantyjskim, kolejnym ważnym graczem w polityce śródziemnomorskiej.

Dynastia Umajjadów z Kordoby

Kalif Kordoby, dawniej znany jako emir Kordoby, rządził Hiszpanią przez nieco ponad sto lat, od roku 929 do 1031, począwszy od panowania najpotężniejszego władcy muzułmańskiego, Abd ar-Rahmana III, który domagał się kalifatu w 929 r. Kalif miał szczególną umiejętność kreowania swojego wizerunku jako potężnego przywódcy arabskiego. Abd ar-Rahman III dbał o to, aby był widoczny dla swojego ludu podczas wielu organizowanych dla niego ceremonii i procesji. Był Hispano-Baskijczykiem (wnuk chrześcijańskiej księżniczki baskijskiej) i był tylko w jednej czwartej Arabem. Mówi się, że aby wyglądać bardziej jak Arab, ufarbował włosy na czarno. Kalif przedstawił się jako skuteczny przywódca własnych wojsk. W ramach jego kampanii wizerunkowej biuletyny i wiersze w entuzjastyczny sposób pisano o jego waleczności wojskowej i pobożności. W tym okresie, oprócz reputacji znakomitego centrum handlowego, Al-Andalus stało się także wybitnym ośrodkiem wiedzy i nauki. Al-Andalus była wielką cywilizacją w porównaniu z resztą ówczesnej Europy. W epoce rządów muzułmańskich powstało wiele islamskich dzieł sztuki. Kalif Umajjadów Abd Al-Rahman III żywo interesował się sztuką, a także naukami religijnymi i świeckimi. Zgromadził wiele księzek z innych ośrodków intelektualnych, takich jak Bagdad, które następnie przechowywano w bibliotece. Zatrudniliśmy także naukowców, aby dodatkowo uzupełniali ilość importowanej wiedzy pisemnej. Wielu filozofów i naukowców, przyciągniętych do bastionu wiedzy i kultury, zaczęło migrować do Al-Andalus, czyniąc ją znanym ośrodkiem nauki. Życie intelektualne w Kordobie osiągnęło swój szczyt za panowania Al-Hakama II, który sprawował władzę od 961 do 967. Był on odpowiedzialny za utworzenie ogromnej biblioteki wypełnionej setkami tysięcy woluminów, przydatnej skarbnicy wiedzy w świecie śródziemnomorskim. W tym okresie kilku intelektualistów zyskało rozgłos w muzułmańskiej Hiszpanii. Hiszpańscy muzułmańscy intelektualiści przodowali w matematyce, medycynie i astronomii. Najbardziej znanym przykładem jest Ibn Rushd, inaczej zwany Averroës, który był filozofem, teologiem, lekarzem, a czasami konsultantem królewskim, urodzonym i wykształconym w Kordobie.

Chrześcijańska rekonkwista

Jednocześnie terytoria należące do kalifa Kordoby zmniejszyły się wraz z rozkwitem handlu i kultury. Wewnętrzne spory między różnymi frakcjami arabskimi osłabiły bazę władzy Umajjadów w Kordobie, gdy rozpadły się one na walczące dywizje. Brak jedności muzułmańskiej okazał się kluczowy dla sukcesu chrześcijan. Za panowania Hishama II kalifat Umajjadów rozpadł się na królestwa partyjne w 1009 r. Został stracony w 1013 r., a jego następcą został inny słaby władca, Hisham III, ostatni kalif Kordoby. Hisham III został zesłany do Leridy. Nominalne rządy trwały pod krótkotrwałą dynastią Hasanidów do 1054 r. Dalsze pozostałe terytoria skurczyły się do zwykłych księstw muzułmańskich, lepiej znanych jako niezależne taifa, rządzonych głównie przez władców berberyjskich, choć byli też władcy niebędący berberyjskimi. Ponieważ ich obrona była osłabiona z powodu braku jedności, ci taifowie często musieli zatrudniać najemników z Afryki Północnej lub najemników chrześcijańskich, aby chronić swoje

księstwa, które nieustannie toczyły ze sobą wojnę. Chaotyczna sytuacja w państwach muzułmańskich sprzyjała chrześcijańskiemu podbojowi. Chrześcijanie w północnych częściach Półwyspu Iberyjskiego zaczęli konsolidować swoją władzę militarną i polityczną już w VIII wieku i w drugiej połowie IX wieku. Za panowania Alfonsa II (791–842) chrześcijanie w regionie północnym ustabilizowali się. Udało mu się zainstalować instytucje Wizygotów w swoim królestwie ze stolicą w Oviedo. Chrześcijanie uważali podbój południowej Hiszpanii (al-Andalus) za uzasadniony, gdyż odzyskali to, co prawnie należało do Wizygotów. Dalszy impuls dało odkrycie grobowca św. Jakuba apostoła, patrona, wokół którego mogli gromadzić się chrześcijanie. Od VIII do X wieku chrześcijańska północ posiadała gorszy system gospodarczy i środowisko kulturowe w porównaniu z Al-Andalus na południu. Były to jednak już wyraźnie uformowane jednostki polityczne posiadające siły zbrojne, które były w stanie odeprzeć ataki wrogów z południa. Umożliwiło im to ponowne podbicie muzułmańskiej Hiszpanii po jej rozpadzie w X i XI wieku. W 1056 roku Imperium Almorawidów przejęło władzę w muzułmańskiej Hiszpanii. W 1130 r. zastąpiła ich dynastia Almohadów. Upadek dynastii Almohadów w 1269 r. umożliwił chrześcijanom łatwiejszy podbój części muzułmańskiej Hiszpanii. Ważne miasta Kordoba i Sewilla wpadły w ręce chrześcijan już odpowiednio w 1236 i 1248 roku, pozostawiając jedynie Grenadę jako ostatnią twierdzę muzułmańską. W 1469 roku dzięki unii Ferdynanda Aragońskiego i Izabeli Kastylskiej duża część Hiszpanii została zjednoczona. W 1492 roku silniejsza chrześcijańska Hiszpania ostatecznie przejęła Grenadę.

Druk, wynalazek w Chinach

Zarówno papier, jak i druk zostały wynalezione przez Chińczyków, co ma ogromne znaczenie dla rozwoju cywilizacji w Chinach i na świecie. Papiernictwo wynaleziono w Chinach około roku 100 n.e. Technologia ta rozprzestrzeniła się w świecie muzułmańskim w VIII wieku za sprawą chińskich papierników wziętych do niewoli przez muzułmanów w Azji Środkowej; rozprzestrzenił się do Hiszpanii przez Maurów w XII wieku. W 175 roku przywódcy dynastii Han (202 p.n.e. – 220 n.e.) nakazali wyrzucie klasyków konfucjańskich na kamiennych płytach, aby zapewnić ich prawidłową transmisję. Ucnieni zaczęli wycierać kamienie papierem; kopie wykonane z wyciętek były prekursorami druku blokowego. Popularność buddyzmu w Chinach w stuleciach po okresie Han stworzyła zapotrzebowanie na drukowane amulety, święte obrazy i teksty religijne pisane przez pobożnych. Najwcześniejsze drukowane książki powstały w okresie dynastii Tang (T'ang) (618–909). Były to teksty buddyjskie wyryte na blokach drewna gruszy i pomalowane tuszem indyjskim (wykonanym z sadzy z lamp oliwnych). Na blok dociśnięto kartkę papieru, która stała się drukowaną stroną. Niektóre teksty drukowane z epoki Tang (w tym kopia Diamentowej Sutry wydrukowana w 868 r.) zachowały się w jaskiniach w Dunhuang (Tun-huang), ważnym wczesnym ośrodku chińskiego buddyzmu w północno-zachodnich Chinach. Feng Dao (Feng Tao) jest uważany w Chinach za wydawcę pierwszych książek. Żył w X wieku w Chengdu (Chengtu) w prowincji Syczuan (Szechwan), wówczas będącym ośrodkiem przemysłu poligraficznego. Otrzymał zlecenie od rządu i spędził 21 lat, między 932 a 953, redagując i drukując zbiór klasyków konfucjańskich. Ponieważ konfucjanizm był ideologią państwową Chin i programem nauczania, a egzaminy państwowe opierały się na kanonach konfucjańskich, ważne było, aby rząd wydał ostateczny tekst. Technologia szybko rozprzestrzeniła się na Koreę i Japonię. Wkrótce prywatne drukarnie zaczęły drukować historie, traktaty buddyjskie i taoistyczne oraz inne dzieła, wykorzystując zarówno drewniane, jak i metalowe bloki. Za panowania dynastii Song (Sung) (960–1279) chińskie książki drukowane osiągnęły swój szczyt. Kolejnym krokiem w druku było opracowanie ruchomej czcionki, co współczesne dzieło przypisuje niejakiemu Bi Shengowi (Pi Shengowi), który w latach czterdziestych XI wieku eksperymentował z ruchomymi czcionkami wykonanymi z żelaza. Dzięki temu wynalazkowi książki stały się bardziej dostępne i tańsze. W 970 r. prasa drukarska w Chinach zaczęła drukować pieniądze – był to pierwszy kraj, w którym zastosowano walutę papierową. Waluta papierowa była powszechna za panowania kolejnej dynastii Yuan (1279–1368) i była jednym z cudów

opisanych przez Marco Polo w księdze jego podróży. Produkcja papieru rozprzestrzeniła się z Chin na zachód poprzez Jedwabny Szlak do Arabów w VIII wieku, a Arabowie rozpowszechnili tę technologię w Europie. Pierwsza fabryka papieru w Europie została zbudowana we Francji w 1189 r. Drukarstwo rozprzestrzeniło się również na zachód z Chin w XIII wieku, kiedy Chiny spotkały się z Europą pod panowaniem mongolskim

Dynastia Seldżuków

W X wieku Turcy seldżuccy migrowali z terytorium wokół Morza Aralskiego do Transoxiany. Biorąc swoją nazwę od Seldżuka ibn Yakaka, Seldżukowie byli tureckim ludem koczowniczym. Doszli do władzy po upadku dynastii Abbasydów, kiedy dynastia Fatymidów w Kairze i inne rodziny rządzące w Hiszpanii i Afryce Północnej utworzyły już odrębne dynastie rządzące. Seldżukowie, którzy przeszli na islam sunnicki, oparli swoją władzę na sprawności militarnej. Przywódca Seldżuków Tughril (zm. 1063) wkroczył do Iranu w 1043 r., a w 1055 r. wkroczył do Bagdadu jako nowy sułtan rządzący. Tughril natychmiast stanął w obliczu buntów swoich braci i szyickich rebeliantów; po pomyślnym stłumieniu obu zagrożeń dla swojej władzy, Tughril prześladował ludność szyicką i stworzył imperium zdominowane przez sunnitów. Po śmierci Tughrila władzę sułtanatu objął jego syn Alp Arslan (1063–1073). Jako dowódca wojskowy Arslan pozostawił administrację terytoriów Seldżuków Nizamowi al-Mulkowi, który rządził z Isfahanu. Sułtanat Seldżuków składał się z wysoce zdecentralizowanego zbioru rodzin plemiennych. U szczytu swej potęgi Seldżukowie zarządzili terytorium od Dunaju po rzekę Ganges. Seldżukowie nazywali Cesarstwo Bizantyjskie al-Rum (od Rzymu). Chociaż Arslan nie był zainteresowany faktycznym przejściem Cesarstwa Bizantyjskiego, pozwolił rodzinom tureckim na napadanie i plądrowanie posiadłości bizantyjskich w Azji Mniejszej, a także na terytorium Armenii. Zmęczony groźbami Seldżuków cesarz Roman IV Diogenes był zdecydowany stawić czoła Arslanowi. Armia bizantyjska składała się z żołnierzy greckich oraz najemników z Francji i Bałkanów. W następnej bitwie ci ostatni okazali się mniej niż lojalni wobec swoich płatników. Bez wiedzy Romana IV Arslan czekał w Armenii z dużą liczbą dobrze wyszkolonych i lojalnych sił kawalerii. Ponadto agenci Arslana śledzili postęp Bizantyjczyków podczas przekraczania Półwyspu Anatolijskiego. Siły bizantyjskie starły się z Seldżukami w bitwie pod Manzikertem w pobliżu jeziora Wan latem 1071 r. Duża liczba najemników zdezerterowała przed bitwą, która była katastrofalną porażką Cesarstwa Bizantyjskiego. Cesarz został ranny i wzięty do niewoli przez Seldżuków, którzy następnie w coraz większej liczbie przemieszczali się do Azji Mniejszej. Chociaż Cesarstwo Bizantyjskie przetrwało do XV wieku, populacja turecka w Azji Mniejszej ostatecznie przewyższyła liczebnie Greków. Po klęsce Bizancjum pod Manzikertem zachodni władcy, w tym papież, zdali sobie sprawę, że Cesarstwo Bizantyjskie nie było wystarczająco silne, aby chronić chrześcijan na wschodzie. Kontrola Seldżuków nad chrześcijańskimi świętymi miejscami odegrała główną rolę w wyprawach krzyżowych pod koniec XI wieku. Gdy Cesarstwo Bizantyjskie wezwało Seldżuków na pomoc w walce z europejskimi rywalami, w nagrodę otrzymali miasto Nicea (Iznik), które stało się stolicą sułtanatu Rumu. Malik Shah (1073–1092) zastąpił swojego ojca jako sułtan seldżucki. Imię Malika, zaczerpnięte ze źródeł perskich, a nie tureckich, wskazywało na zasięg wpływów perskich w imperium Seldżuków. Z wyjątkiem kilku nadmorskich miast, takich jak Akka we wschodniej części Morza Śródziemnego, terytoria Malika Szacha rozciągały się od Syrii, przez Jemen, aż po Zatokę Perską. Bez wyraźnego następcy śmierć Malika Shaha oznaczała koniec zjednoczonego imperium Seldżuków, które wkrótce rozpadło się na kilka oddzielnych terytoriów rządzonych przez rywalizujące ze sobą frakcje. Brak jedności politycznej i wojskowej był głównym czynnikiem strat muzułmanów poniesionych przez krzyżowców. Ostatnie terytoria Seldżuków przypadły Turkom w 1300 roku.

Dynastia Silla

Dynastia Silla była koreańskim królestwem mającym swoje korzenie w południowo-wschodniej części kraju, na obszarze wokół dzisiejszego Pusan (Busan). Mówi się, że zaczęło się to około 57 roku p.n.e. kiedy plemię Saro i jego sojusznicy w tym regionie utworzyli konfederację plemion, na czele której stał Pak Hyeokgeose. Jednak wielu historyków uważa, że data ta została wymyślona przez XII-wiecznych historyków koreańskich, jak można znaleźć w Samguk Sagi, napisanym przez Kim Bu-sika, aby spróbować wykazać, że Silla wyprzedzili swoich głównych rywali. Wczesne lata Silla były okresem rotacyjnej monarchii, w której członkowie rodzin Pak, Kim i Sok dzielili tytuł władcy, chociaż tytułu króla używali dopiero później. Gdy królestwo Koguryo wyłaniało się na główną potęgę w Korei Północnej i Środkowej, Silla przejmowała plemiona na południu. Pierwotnie atakowali jedynie plemię Saro, składając hołd konfederacji Mahan jako ich wasale w 19 roku p.n.e. Jednak dobrobyt Silla dramatycznie wzrósł i wielu historyków postrzegało to jako wpływ wielu chińskich kupców, którzy przybyli, aby osiedlić się na tym obszarze i przywieźli ze sobą wiele wynikłych z handlu. Były też wpływy Japonii – wysłannik, który w 19 roku p.n.e. przyjął daninę Mahanowi. Był pochodzenia japońskiego. Rok po tej misji zmarł król Mahan i chociaż Silla wysłała delegację na pogrzeb, szybko sporządzili plany odebrania ziemi Mahan i powiększenia ich obszaru. W 250 r. n.e. konfederacja Mahan, która kontrolowała większość środkowo-południowej Korei, została ostatecznie wchłonięta nie przez Sillę, ale przez królestwo Paekche (Baekje), które miało wspólną granicę z Sillą. Początkowo uważano, że jest to niebezpieczne, ponieważ pozostawił Półwysep Koreański pod kontrolą trzech królestw: Silla, Paekche i Koguryo, z niewielkimi państwami buforowymi, które istniały wcześniej. Silla i Paekche obawiali się inwazji ze strony wschodzącej potęgi Koguryo, która wyrzuciła ostatnią chińską bazę w 313 r. Aby przeciwstawić się temu zagrożeniu, Kim Naemul (356–401) z Silla przyjął tytuł maripkana, czyli króla, który zapewnił sukcesję tronu było dziedziczne. Koniec monarchii rotacyjnej zaowocował możliwością ustanowienia bardziej scentralizowanej administracji, która przyjęła wiele z ich metod rządzenia, zwyczajów i części chińskiej kultury. Początkowo Silla stanął po stronie Koguryo, aby zaatakować Paekche, który pomagał japońskim piratom. Kiedy jednak Koguryo przeniósł swoją stolicę na południe do Pjongjangu w 427 r., a jego centrum również przeniósł się na południe, Koguryo i Silla musiały zawrzeć sojusz. Silla zbudowała także więzi handlowe z Japonią. Król Peopheung (514–540) ustanowił buddyzm religią państwową królestwa Silla i rozpoczął wyprawy wojskowe, które podkopały władzę niezaangażowanych plemion w regionie. Jego następca, król Jinheung (540–576), powiększył armię i wykorzystał ją, aby pomóc Paekche w zdobyciu ziem wokół współczesnego Seulu. Jednak w 553 roku zdecydował, że jego siły są wystarczająco silne, aby przejąć dla siebie cały obszar, kończąc 120-letni sojusz dla wygody pomiędzy Silla i Paekche. Wojna tocząca się w latach 553–555 doprowadziła do masowego powiększenia posiadłości ziemskich Silla, a Paekche zmuszony był do oddania ponad połowy swojego terytorium. Potem nastąpił długi okres pokoju, kiedy uczeni w Silla poświęcili wiele czasu buddyzmowi. Król Pak-jong, który wstąpił na tron w 576 r., abdykował, aby zostać mnichem, a jego żona została zakonnica. Znaczna część bogactwa kraju została wysłana w misjach hołdowych dla Chin, co osłabiło gospodarczo Sillę, ale zapewniło im mocny sojusz. Stopniowo Silla sprzymierzył się militarnie z Chinami Tang i podczas serii błyskawicznych kampanii wojskowych królowi Muyeolowi (654–661) udało się zdobyć większość Paekche tuż przed śmiercią, mimo że Japończycy wystali flotę z ekspedycją aby pomogli Paekche w 662 i ponownie w 663. Wojna zakończyła się zwycięstwem Silla i natychmiastowym przyjęciem chińskiego zwierzchnictwa. Następnie Silla przekonał Chiny, że Koguryo powinien być kolejnym celem, a Silla wysłał generała Kim Yu-shina, aby zaatakował Koguryo. Pokonanie i zniszczenie królestwa Koguryo zajęło 10–12 lat, a do 668 r. Silla przejął kontrolę nad Koguryo, co doprowadziło do zjednoczenia całego Półwyspu Koreańskiego pod panowaniem Silla, okres znany jako okres „Zjednoczona Silla”. Pewni wyższości swoich żołnierzy po tych wojnach, królowie Silla stali się ambitni i postanowili zaatakować chińskich żołnierzy na Półwyspie Koreańskim i zaprzestać płacenia daniny Tangom. Pierwszy atak na Chińczyków miał miejsce w 671 r., a Chińczycy odpowiedzieli trzy lata później, wysyłając więcej żołnierzy, ale Silla nie tylko byli w stanie odeprzeć ataki, ale także pokonali

Chińczyków pod Maechosong niedaleko Yangju i pod Chonsong niedaleko u ujścia rzeki Yseong. Silla była także w stanie wypędzić chiński garnizon z Pjongjangu i zmusić chińskich żołnierzy do wycofania się do Liaoting. Choć Chiny protestowały, że część ziem Paekche i Koguryo należy do nich, ze względu na rosnącą słabość na dworze Tang, nie można było wysunąć tych roszczeń i w 735 roku Chińczycy formalnie uznali Sillę za niezależne królestwo z prawami do wszystkie ziemie na południe od rzeki Taedong. Za panowania króla Kjongdoka (742–764) Silla znajdowała się u szczytu swojej potęgi, ale okres Zjednoczenia Silla nie trwał długo. Początkowo jego władza została osłabiona przez walki dynastyczne. Król Hyegeong zastąpił króla Kyongdoka. Kim Yang-seng, który mianował się królem Sondokiem, zamordował króla Hyegeonga. Rządził przez cztery lata, po czym został obalony przez króla Wonsonga. Gwałtowne walki dworskie i intrygi spowodowały spustoszenie na dworze Silla, a kiedy Sinmu został królem w 839 r., władza króla została zniszczona, a znaczna część kraju znalazła się w rękach szlachty, która zawierała sojusze, aby atakować innych arystokratów. Było wielu lokalnych panów, którzy zaczęli spiskować przeciwko władzy centralnej, a po buntach nastąpiły wojny domowe i wielki bunt chłopski. Kyon Hwon (Gyeon Hwon) zaatakował stolicę królewską i zabił króla Kyong-ae, ogłaszając w Wansanju (Chonju) w 900 r. swoje późniejsze królestwo Paekche. W następnym roku Kung Ye (Gung Ye) w Korei Środkowej zdobył miasto Kaesong (Songak) i uczynił je stolicą swojego Późniejszego Królestwa Koguryo. W pobliżu Kaesong inny przywódca rebeliantów, Wang Kon, dołączył do Kung Ye i został premierem w rządzie Kung Ye. W 918 obalił Kung Ye i stał się władcą Późniejszego Królestwa Koguryo. Po utworzeniu tych dwóch nowych królestw Silla została wkrótce całkowicie obalona. Nie mogła już zwracać się do Chin o pomoc, a wraz z obaleniem dynastii Tang (T'ang) w 908 r. Silla została całkowicie odizolowana. Późniejsze Królestwo Koguryo wyłoniło się jako nowa koreańska dynastia Koryo. System rządów Silla opierał się w dużej mierze na królu i rodzinie królewskiej. Poza rodziną królewską znajdowała się szlachta, z której każda kontrolowała części kraju. System sprawowania kontroli nad ludźmi był podobny do tego w Chinach, gdzie aż jedną czwartą populacji stanowili niewolnicy. Stolicą królestwa Silla było Gyeongju (Kyongju), które w szczytowym okresie liczyło około 1 miliona mieszkańców, co czyniło je jednym z większych miast na świecie w tamtym czasie. W mieście nadal można zobaczyć wiele pozostałości Silla, którego centrum nazywane jest Parkiem Tumuli ze względu na 23 zachowane kurhany. Były one przeznaczone dla członków rodziny królewskiej Silla i miały zapobiegać napadom na grobowce. Wykopano duży okrągły dół, który wyłożono żwirem, a następnie kamiennymi płytami, następnie zbudowano drewnianą komorę i pochowano zmarłego. Po zabezpieczeniu tej komory całą konstrukcję przykryto ciężkimi kamieniami, następnie ziemią, a teren pokryto darnią. W rezultacie w wielu z tych grobów odnaleziono biżuterię i inne artefakty, które pomogły historykom zrekonstruować aspekty życia na dworze Silla. Ilość znalezionej złota pokazała bogactwo królestwa, gdyż wykorzystano je do produkcji biżuterii i folii, z której wykonano garnki, przybory kuchenne i broń. Również w Gyeongju, wraz z miejscami takimi jak pagoda Bunhwangsa, znajduje się najstarsze zachowane obserwatorium astronomiczne w Azji Wschodniej, Cheomseongdae, które zostało zbudowane w latach 632-646, kiedy Unified Silla była u szczytu świetności. Choć budynek wygląda prosto, został osadzony na 12 prostokątnych kamiennych podstawach (po jednej na każdy miesiąc) i ustawionych w taki sposób, aby astronomowie mogli łatwo określić względne położenie różnych gwiazd. Gyeongju zostało splądrowane w 935 r., wiele starych budynków zostało zniszczonych, a duże ogrody w centrum miasta, upamiętniające zjednoczenie Korei, zostały zniszczone. W 1975 r. prace archeologiczne na terenie ogrodów odsłoniły wiele drewnianych przedmiotów ze stawu Anapji. W okolicy Gyeongju znajdują się dziesiątki świątyń, a także miejsca pochówku króla Muyeola i generała Kim Yu-shina, dwóch mężczyzn, którzy założyli Unified Silla. Wielu turystów odwiedza grotę Seokguram, miejsce wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO, na południowy wschód od Gyeongju, gdzie w późnym okresie Silla w połowie VIII wieku zbudowano posąg Buddy otoczony przez strażników i niektóre bóstwa. Posąg Buddy jest wyrzeźbiony

z dużego granitowego bloku, który został wydobyty na północ od stolicy, a następnie przeniesiony na zbocze góry do obecnego położenia.

Dynastia Song (Sung).

Dynastia Song (960–1279) została założona przez Zhao Kuangyina (Chao K'uang-yin), r. 960–976 i jest znany pośmiertnie jako Song Taizu (Song Tai-tsu) lub Wielki Przodek Pieśni. Po upadku dynastii Tang (T'ang) w 907 r. Chiny zostały podzielone na północną część była rządzona przez serię krótkotrwałych reżimów zwanych Pięciu Dynastiami Chin, podczas gdy południowe Chiny były podzielone między 10 mniejszych izb rządzących wielkości prowincji. Zhao Kuangyin był ważnym generałem służącym ostatniej z pięciu dynastii, późniejszemu Zhou. Został cesarzem w wyniku buntu prowadzonego przez jego wojska. Obawiając się, że ci sami żołnierze i ich oficerowie mogą go obalić równie łatwo, jak wynieśli go na tron, natychmiast przystąpił do namawiania czołowych generałów do przejścia na emeryturę z hojnymi emeryturami, zastępując ich lojalnymi mu młodszymi oficerami. Tworząc swój nowy rząd, Taizu podporządkował wojsko cywilom i zmienił dowódców i garnizony, aby zniechęcić do tworzenia silnych więzi między nimi. Uczynił także armię profesjonalną, opartą na długotrwałym poborze i propagował politykę zniechęcającą do zajęć wojennych. Według popularnego powiedzenia: „Dobrego żelaza nie używa się do robienia paznokci; dobrzy ludzie nie zostają żołnierzami”. Żadne powstania wojskowe ani znaczące bunty wewnętrzne nie niepokoiły dynastii.

PÓŁNOCNY SONG 960–1127

Taizu użył kombinacji perswazji i działań militarnych, aby zaanektować 10 stanów na południu. Nie zajął się jednak dwoma państwami granicznymi: Liao na północnym wschodzie, rządzonym przez koczowniczy lud zwany Khitan, i Xixia (Hsi Hsia) na północnym zachodzie, rządzonym przez półnomadów zwanych Tangut, mimo że zajmowali oni terytoria, które były częścią Imperium Tanga. Aby zapobiec powtórzeniu się upadku dynastii Song po śmierci Taizu z powodu braku następcy, który mógłby przejąć władzę, matka Taizu kazała mu obiecać, że gdy będzie umierać w 961 r., uczyni swoim młodszym bratem swojego następcę, a nie młodego syna. Młodszy brat, który był już doświadczonym generałem, objął stanowisko w 977 r. i panował do 997 r. jako Taizong (T'ang-tsung). Kiedy Taizong zmarł, dynastia Song rządziła przez prawie cztery dekady i miała ugruntowaną pozycję. Taizong dwukrotnie próbował odzyskać ziemie wewnątrz Wielkiego Muru, które przejął Liao; obejmowały one łącznie 16 prefektur i obejmowały ważne miasto, które dziś nazywa się Pekin. Oba razy mu się nie udało. W 1004 r. Liao i Song zawarli traktat z Sangyuan, który określił granicę, ustanowił rynki graniczne i przewidywał roczną płatność przez Song na rzecz Liao w wysokości 100 000 uncji srebra i 200 000 bel jedwabiu (kwota ta została później zwiększona o 100 000 jednostek). Z wyjątkiem drobnych wojen obie strony żyły w pokoju przez sto lat. Song stoczył także nierozstrzygniętą wojnę z Xixią między 1040 a 1044 rokiem, która zakończyła się, gdy Song zgodził się przekazywać Xixia coroczne prezenty w wysokości 200 000 uncji srebra i 200 000 belek jedwabiu. Song był skłonny kupić pokój, a nie walkę, argumentując, że łączne darowizny nie przekraczały 2 procent jej rocznego dochodu. Rząd Song skupił się na obronie, odbudowie odcinków Wielkiego Muru, wzmacnianiu przygranicznych miast i rozmieszczaniu dużej armii liczącej 1 250 000 ludzi. Znalezienie dobrych koni dla kawalerii stanowiło problem, ponieważ Song miał niewystarczające tereny do hodowli koni, a Liao i Xixia, które je posiadały, nie sprzedawały koni Songowi. Alternatywna polityka dotowania rolników do hodowli koni, które rząd mógłby zarekwirować w czasie wojny, nie powiodła się. Taizu i jego następcy wzmocnili rząd centralny, rozbudowując systemy szkół i egzaminów, z których rekrutowała się większość urzędników państwowych. Postęp w drukarstwie i szybko rozwijająca się gospodarka stworzyły dużą i zamożną klasę średnią, której wykształceni synowie znaleźli zaszczyt w służbie rządowi. Odrodzenie konfucjańskie, które rozpoczęło się pod koniec dynastii Tang, nabrało dynamiki za panowania Song. Konfucjańscy uczeni i urzędnicy na nowo zinterpretowali nauki Konfucjusza i jego wczesnych

naśladowców, które skutecznie kwestionowały nauki buddyjskie. Odcięty od kontaktu z Indiami, pierwotnym domem buddyzmu, przez muzułmanów i innych rządzących Azją Środkową, chiński buddyzm stracił swoją żywotność w epoce Song. Zreinterpretowany konfucjanizm, który dojrzał w czasach Song, nazywany jest neokonfucjanizmem i był akceptowany jako ortodoksyjny w Chinach, Korei i Japonii aż do XX wieku. Urzędnicy-uczeni Song utworzyli dwie partie zwane Konserwatystami i Innowatorami, które debatowały między sobą na temat podatków i innych polityk rządu. Każda partia, gdy dominowała, wdrażała politykę zgodnie ze swoimi ideałami. W szczytowym okresie około 1100 roku populacja Song liczyła około 100 milionów, więcej niż w przypadku większych wcześniejszych imperiów Han i Tang. Ośrodki miejskie rozkwitły, krajowy system rynków pobudził handel, nowe nasiona i uprawy zwiększyły produkcję żywności, a wiele rzemiosł zapewniało szeroką gamę produktów. Po raz pierwszy na świecie wyprodukowano prawdziwą porcelanę w piecach wysokotemperaturowych; produkty wielu pieców eksportowano drogą lądową i morską do całej Japonii, Azji Południowo-Wschodniej, Bliskiego Wschodu i Egiptu. Wielu rzemieślników potrzebnych do produkcji wyrobów ceramicznych pracowało w sposób przypominający podział pracy na nowoczesnych liniach montażowych. Song słynie także z wielorakiej literatury i malarstwa; osiągnęły apogeum za panowania ósmego cesarza Huizonga (Hui-tsung), który panował w latach 1101–1125. Ekstrawagancki mecenat Huizonga nad sztuką i hojne wydatki na pałace i ogrody nadwyrężyły skarbiec, a jego zaniedbanie w zakresie rządu doprowadziło do konfliktów frakcyjnych. Wreszcie jego katastrofalna polityka zagraniczna prawie zakończyła dynastię. Huizong przestał uspokajać Liao i zawarł sojusz z nowym ludem koczowniczym zwanym Jurchen w północnej Mandżurii, który niedawno założył państwo zwane Jin (Chin). Ich wspólnym celem było zniszczenie Liao atakiem szczypiec i podzielenie się łupami. Wojna toczona w latach 1118-1125 zniszczyła Liao, ale sojusz upadł, a Jin następnie pomaszerował na stolicę Song, Kaifeng (Kai-feng). Źle przygotowany Huizong abdykował, pozostawiając swojego syna Qinzonga (Ch'in-tsung) z konsekwencjami. Nieudany pokój zakończył się, gdy Jin ponowił atak, zdobywając Kaifeng, wówczas zwany Bian (Pien), w 1127 r. i biorąc do niewoli w Mandżurii zarówno władców Song, jak i 3000 członków ich rodzin i dworu. Z perspektywy czasu okres 960–1127 nazywa się Północnym Songiem.

POŁUDNIOWY SONG

Okres 1127–1289 nazywany jest Południowym Song. Młodszy syn Huizonga uniknął schwytania, zebrał wojska Song i kontynuował walkę aż do podpisania traktatu pokojowego w 1142 r., kiedy Jin zdał sobie sprawę, że nie może podbić południowych Chin; nowy władca Song, Gaozong (Kaotsung), r. 1127–1162 pogodził się z utratą północnych Chin. Najważniejszy bohater wojskowy ery Song, generał Yue Fei (Yueh Fei), odniósł znaczący sukces w stawianiu oporu siłom Jin i przedarł się do doliny Żółtej Rzeki. Jednak łagodzący Song pod wodzą Qin Gui (Ch'in K'uei) uwięził generała Yue na podstawie fałszywych zarzutów i zamordowali go w więzieniu, być może w ramach ofiary pokojowej dla Jina. Yue stał się wielkim chińskim bohaterem, podziwianym i czczonym w religii popularnej za swój patriotyzm, podczas gdy Qin był pogardzany za zdradę. Do traktatu Song-Jin wprowadzono dwie zmiany, z których każda dostosowywała płatność dokonaną przez Song na rzecz Jina. Gaozong jest uważany za założyciela drugiej dynastii; uratował rozpaczliwą sytuację i dał Songowi kolejne życie, choć na mniejszym terytorium. Większość jego następców nie wyróżniała się i polegała na potężnych kanclerzach i ministrach. Stolicą południowej Song było Hangzhou (Hangchou), niegdyś zwane Linan, w pobliżu wybrzeża na południe od rzeki Jangcy (Jangcy). Rzeka Huai stała się granicą między Jin i Southern Song. Southern Song musiało uznać Jin za nadrzędne państwo, zostało jego wasalem i płaciło mu roczną daninę w wysokości 200 000 uncji srebra i 200 000 belek jedwabiu. Southern Song prosperowało, a Hangzhou stało się wielką metropolią, przewyższającą Kaifeng. Nauka rozkwitła, a południowe Chiny rozkwitły jak nigdy dotąd. Wzdłuż południowego wybrzeża rozwinęło się wiele wielkich portów morskich, ponieważ handel morski zastąpił handel lądowy wzdłuż Jedwabnego Szlaku (obecnie

przebiegającego przez tereny znajdujące się poza kontrolą Południowego Song). Chińskie statki, sterowane kompasem (po raz pierwszy użytym przez chińskich nawigatorów około 1100 r.), o nośności od 200 do 600 ton, zdominowały morza, przewożąc chińską ceramikę i inne towary do Japonii, Azji Południowo-Wschodniej i Azji Południowej. Podatki handlowe zapewniały dochody potrzebne do płacenia Jinowi rocznej daniny i opłacenia armii. Około roku 1200 sytuacja w północnych Chinach uległa radykalnej zmianie wraz z powstaniem Mongołów pod rządami Czyngis-chana. Po zjednoczeniu pod sobą plemion mongolskich Czyngis zaczął atakować Jin w 1210 r. Jego siły zajęły i zniszczyły centralną stolicę Jin (współczesny Pekin) w 1215 r. oraz wiele innych miast w północnych Chinach. Czyngis pozostawił kampanię Jin niedokończoną, aby skierować się na zachód, niszcząc Xixia w 1227 r. W 1232 r. Song powtórzył błąd, który Huizong popełnił w 1118 r., kiedy zawarł traktat z Jinem przeciwko Liao - zawarł sojusz z Mongołami przeciwko Jinowi, który został zniszczony w 1234 r. Jednak zamiast odzyskać część północnych Chin, Song stanął w obliczu potężnych Mongołów w 1245 r. Siły Song stawiały desperacki opór, obie strony użyły prochu i broni palnej. Siłom mongolskim początkowo przeszkadzały silnie ufortyfikowane miasta Song i miały problemy z walką na terenach południowych Chin przecinających rzeki i kanały. Wielka forteca Song Xiangyang (Hsiang-yang) we współczesnej prowincji Hubei (Hupei) na północ od środkowej doliny Jangzi była utrzymywana przez cztery lata w 1273 r. W końcu perscy inżynierowie oblężnicy i głód zmusili Xiangyang do kapitulacji, co otworzyło drogę do podboju południa. Mongołowie zbudowali także flotę. Ostatni dorosły cesarz Song zmarł w 1274 roku; dwa lata później Hangzhou poddało się bez walki. Trzej nowi cesarze następowali po sobie aż do 1279 r., kiedy to ostatni z nich utonął w pobliżu Kantonu (Kanton) w 1279 r., gdy jego resztki floty została pokonana przez flotę mongolską.

Dynastia Sui

Ta krótkotrwała dynastia (581–618) ma ogromne znaczenie w historii Chin, ponieważ przywróciła jedność krajowi podzielonemu od upadku dynastii Han w 220 r. Przez 300 lat przed jej utworzeniem Chiny były ponadto podzielone między Tureckie plemiona zwane Toba (T'o-pa) i Xianbi (Hsien-pi), które rządziły północą, oraz Chińczykami, z których wielu pochodziło od uchodźców, którzy uciekli przed koczowniczymi najeźdźcami, którzy rządzili południem. Jako krótkotrwała dynastia Qin (Chin) (220–206 p.n.e.), do której ją porównuje się, Sui zwiastowała drugą wielką erę imperialną w Chinach pod rządami jej następcy, dynastii Tang (T'ang). Ostatnie z szeregu przeważnie krótkotrwałych stanów północnych Chin rządzonych przez turecką ludność plemienną nazywano Północnym Zhou (Chou). Drugi władca Północnego Zhou poślubił córkę potężnego szlachcica o imieniu Yang Jian (Yang Chien), księcia Sui. Kiedy zmarł, pozostawiając sześciolatniego syna jako następcę, dziadek Yang został regentem i wkrótce przejął władzę i założył w 581 roku nową dynastię zwaną Sui.

SUI WENDI

Yang Jian (581–603) jest znany pod tytułem panowania Sui Wendi (Wen-ti), co oznacza „literacki cesarz Sui”. Miał mieszane pochodzenie chińsko-tureckie. Był rozważnym, pracowitym i mądrym władcą, któremu pomagała jego zdolna turecka żona, cesarzowa Wenxian (Wen-hsian). Założył swoją stolicę w Chang'an (Ch'ang-an), które było stolicą dynastii Han, co symbolizowało jego cel, jakim było przywrócenie jej instytucji i świetności. W latach 587-589 podbił południowe Chiny, ponownie jednocząc kraj. Choć był pobożnym buddystą, wykorzystał buddyzm, taoizm (taoizm) i konfucjanizm, aby zdobyć poparcie i ustanowić wspólną bazę kulturową dla kraju. Wendi ograniczyła władzę wielkich rodzin ziemskich, przekazując rządowi centralnemu władzę mianowania wszystkich urzędników w całym kraju i położyła podwaliny pod rekrutację personelu w drodze ogólnokrajowego egzaminu, do którego zwykle przystępuje następca dynastii Tang (T'ang). kredyt. Wendi zapoczątkowała także ogólnokrajowy system przydziału ziemi dla rolników oraz system milicji, w którym wszyscy rolnicy płci męskiej, którym przyznano ziemię, byli zobowiązani służyć. Polityka ta została również w pełni

zrealizowana za panowania kolejnej dynastii Tang. Wendi prowadziła bezowocne kampanie przeciwko północnym plemionom tureckim i nowo utworzonemu państwu okupującemu północną Koreę i południową Mandżurię zwanemu Koguryo. Odbudował także fragmenty Wielkiego Muru. Wendi była oszczędna w życiu prywatnym i pracowała nad poprawą gospodarki, odbudowując stare kanały łączące Chang'an z Rzeką Żółtą i rozbudowując drogi wodne w celu połączenia z drogami wodnymi środkowych Chin i rzeką Jangcy (Jangcy). Jego syn i następca później rozszerzyli swoją działalność na drogi wodne, znane jako Wielki Kanał, na północy do Luoyang (Loyang) z odgałęzieniem do dzisiejszego Pekinu, a na południu do Hangzhou (Hangchou) na wybrzeżu, przez Yangzhou (Yangchou) nad rzeką Jangcy. Jego całkowita długość wynosiła 2250 mil, co stanowiło najdłuższy system kanałów na świecie i ogromne osiągnięcie inżynieryjne. Ten wielki projekt został ukończony przy pracy pańszczyźnianej i wielkim kosztem ludzkim, co wywołało powszechne niezadowolenie wobec dynastii. Jego ukończenie miało ogromne znaczenie, ponieważ system łączył bogatą i rozwijającą się gospodarkę południa z sercem imperium na północy, aby wspierać potrzeby obrony imperium. Wielki Kanał pomógł także w reintegracji długo podzielonego imperium. Wendi i jego cesarzowa mieli pięciu synów. Drugi syn, Yang Guang (Kuang), znany w historii jako Yangdi (Yang-Ti), urodził się w 569 r. Utalentowany i dobrze wykształcony Yang Guang poślubił kobietę z rodziny królewskiej dawnej dynastii Liang z południowych Chin i mianowany wicekrólem nowo spacyfikowanych prowincji południowych w 589 r., gdzie pozostał przez 10 lat. Rządził z Yangzhou, które rozkwitło jako węzeł łączący rzekę Jangcy z zamożnym Hangzhou na wybrzeżu. W wyniku serii niejasnych wydarzeń, które mogły mieć związek z Yang Guangiem, jego starszy brat, książę koronny, został zdegradowany i wyniesiony na to stanowisko, po czym wkrótce nastąpiła śmierć Wendi.

YANGDI (YANG-TI)

Yang Guang panował jako Yangdi (cesarz Yang) od 604 do 617. Historycy oskarżają go o megalomanię i ekstrawagancję, które doprowadziły do upadku dynastii Sui. Jego wspaniała wizja doprowadziła do jednoczesnego rozpoczęcia ogromnych projektów, które obejmują budowę drugiej stolicy na wschodzie, w miejscu dawnej stolicy Han, Luoyang, splądrowanej przez Xiongnu (Hsiungnu) 300 lat wcześniej. Następnie rozbudował Wielki Kanał zapoczątkowany przez jego ojca, budując wschodnią odnogę do współczesnego Pekinu. Yangdi również żył ekstrawagancko i dużo podróżował wzdłuż kanałów i rzek na wielkiej flotylli łodzi rekreacyjnych oraz organizował wyszukane rozrywki w swoich wystawnych pałacach. Do jego upadku przyczyniła się jednak ambitna polityka zagraniczna i katastrofalne wojny. Na południu Wendi przywróciło chińską władzę w dzisiejszym północnym Wietnamie, który został zaanektowany za panowania dynastii Han, ale w erze podziałów wyrwał się spod kontroli słabych południowych dynastii. Yangdi najechał królestwo Champa w dzisiejszym środkowym i południowym Wietnamie, które po kosztownej kampanii zdobyło uznanie zwierzchnictwa Sui przez lokalnego władcę. W 610 r. wysłano ekspedycję morską, aby spacyfikować wyspy na Morzu Wschodniochińskim, powszechnie uważane za Tajwan, ale nie utworzyły tam żadnych stałych osad. Chińskie statki pływały do Japonii od czasów dynastii Han, kiedy rosły chińskie wpływy kulturowe sprowadzane przez Koreę. Pierwsza ambasada Japonii przybyła na dwór Yangdiego w 607 roku i zwróciła się do niego per „Bodhisattwa Syn Niebios, który z całą mocą wspiera nauki buddyjskie”. Byli wśród nich japońscy mnisi buddyjscy, którzy starali się o pozwolenie na studiowanie buddyzmu w Chinach. W 608 roku Yangdi wysłał emisariusza do Japonii, który przyniósł więcej informacji o tym kraju. W ten sposób rozpoczęła się trwająca dwa stulecia era, kiedy 17 ambasad Japonii, każda z setkami studentów, przybyło na studia do Chin, co miało ogromne znaczenie dla rozwoju Japonii. Na północy Yangdi także musiało stawić czoła Turkom. Aby utrzymać ich w ryzach, odbudował i rozbudował fragmenty Wielkiego Muru. Uciekał się także do tradycyjnych fortelów, takich jak trzymanie synów chanów tureckich w stolicach Sui, aby zapewnić ich ojcom dobre zachowanie, nadawanie księżniczek Sui w małżeństwach z chanami, handel i prezenty (chińskie jedwabie dla koni

tureckich) oraz chińskie tytuły dla tureckich władców. Jego dyplomaci podsycali także niezgodę wśród plemion tureckich, aby uniemożliwić im zjednoczenie się lub utworzenie koalicji przeciwko Chinom. Kiedy było to konieczne, armie chińskie przestraszyły i pokonały wrogie plemiona. Sui utrzymali dominację nad plemionami tureckimi i utrzymywali otwarte szlaki handlowe między Chinami a zachodem. Na północnym wschodzie, na terenach, gdzie Han założyli kilka komandorii, na początku VII wieku uformowało się państwo zwane Koguryo ze stolicą we współczesnym Pjongjangu i obejmujące ziemie współczesnej Korei Północnej i Mandżurii na wschód od rzeki Liao. Koguryo był silny militarnie i mógł zagrozić Chinom, zwłaszcza gdyby działał w porozumieniu z plemionami tungustycznymi dalej na północ i ludnością turecką na zachodzie. Wendi próbowała ujarzmić Koguryo, ale bez powodzenia. W latach 612, 613 i 614 Yangdi rozpoczął trzy główne kampanie przeciwko Koguryo, powodując wyniszczające straty w ludziach i ogromne koszty ekonomiczne. Koreańskie kampanie i klęski żywiołowe pogorszyły sytuację gospodarczą i wybuchły powszechne bunty. Ostatecznie Sui zostali pokonani przez trudny teren i klimat, który sprzyjał obrońcom; duża odległość kampanii od serca Chin (około tysiąca mil); oraz słaba koordynacja między armią Sui a marynarką wojenną. Wraz z upadkiem imperium Yangdi opuścił swoją stolicę na południe przez Wielki Kanał. Dwa lata później został zamordowany w swojej wannie, co oznaczało koniec dynastii Sui.

WPŁYW DYNASTII SUI

Historycy surowo ocenili Yangdiego za jego osobistą rozpustę i tyrana, który obalił dynastię założoną przez jego ojca. Jednak klęska, jaką przyniosła jego polityka, i wojna domowa, która po niej nastąpiła, nie trwały długo i Chiny wkroczyły w drugą erę imperialną pod rządami kolejnej dynastii Tang. Chwała dynastii Tang przyćmiła zasługi Sui. Zawierają:

1. Zniszczenie regionalnych reżimów i ich instytucji, które podzieliły Chiny w ciągu poprzednich trzech stuleci. Zbudowała nowe instytucje, które miały zapewnić przyszłą jedność polityczną i kulturową w państwie wielkości subkontynentu, rozciągającym się od Pekinu po Hanoi i od Morza Wschodniochińskiego po bramy Azji Środkowej. U szczytu panowania Yangdiego imperium chińskie rządziło około 50 milionami ludzi.
2. Modelowanie zjednoczonych Chin na wzór Han poprzez odrodzenie i rozbudowę instytucji takich jak system egzaminacyjny oparty na klasycy konfucjańskiej i tradycji skodyfikowanych praw Han (kodeks Sui stał się podstawą kodeksu Tang i późniejszych).
3. System własności ziemi i milicji, który będzie utrzymywany przez Tangów przez półtora wieku, co było kluczem do jego sukcesu i zostało skopiowane przez Japonię oraz zainspirowało późniejsze chińskie rządy, ponieważ były one sprawiedliwe i sprawiedliwe.

Sui udało się zjednoczyć Chiny dzięki mądrej polityce swojego założyciela, ale także dlatego, że pomimo podziału Chińczycy mieli wspólny język pisany, wspólną ideologię i wartości moralne w konfucjanizmie, a obecnie religię głęboko zakorzenioną w całym kraju: buddyzm .

Dynastia Tang (T'ang).

Dynastia Tang (618–907) przyniosła Chinom trzy stulecia świetności, zwane drugą erą cesarstwa, kontynuując i utrwalając zjednoczenie Chin zapoczątkowane przez poprzednią dynastię Sui (581–618). Jej formalnym założycielem był Li Yuan, książę Tang, gubernator prowincji za panowania dynastii Sui. Klan Li wywodził się od sławnego generała z dynastii Han (202 p.n.e. – 220 n.e.) oraz od tureckich klanów arystokratycznych. Ale to jego 17-letni drugi syn, Li Shimin (Li Shih-min), faktycznie zaplanował bunt i przeprowadził kampanie, które po siedmiu latach odebrania władzy upadającej dynastii Sui oraz licznym innym pretendentom i nomadycznym najeźdźcom twarde kampanie. Trzej wielcy władcy

uczynili dynastię silną militarnie, wielką terytorialnie, zamożną gospodarczo i znakomitą kulturowo. Byli to Li Shimin (626–649), którego pośmiertny tytuł brzmi Taizong (T'angtsung); Cesarzowa Wu Zhao (Wu Chao), która formalnie panowała w latach 690–705, ale faktycznie sprawowała władzę od 660 r.; i Minghuang, którego pośmiertny tytuł brzmi Xuanzang (Hsuan-tsang) (r. 712–756).

WYKORZYSTANIA WOJSKOWE

Taizong był zarówno genialnym strategiem, jak i niezrównanym wojownikiem, któremu pomagali wybitni generałowie. Ich wyczyny stały się legendą. Pod rządami Taizonga Turcy wschodni i zachodni zostali dotkliwie pokonani. Poddając się, zostali wasalami i ogłosili Taizonga swoim niebiańskim chanem, pierwszym chińskim władcą, który został tak uznany. Pod jego rządami chińska władza rozprzestrzeniła się na cały chiński Turkiestan, przez góry Pamiru, do Afganistanu i Azji Środkowej, tworząc łańcuch państw-klientów, a Tybet po raz pierwszy znalazł się pod chińskim zwierzchnictwem. W 648 r. siły Tang wkroczyły do północnych Indii i sprowadziły do chińskiej stolicy Chang'an (Ch'ang-an) lokalnego władcę, który dopuścił się przestępstwa, w celu ukarania. Po kilku najazdach sił chińskich na Koreę (przyczyniły się one do upadku Sui) cesarzowa Wu osiągnęła kompromis, na mocy którego nowa koreańska dynastia Silla uznała chińskie zwierzchnictwo. Wraz z najwyższą władzą Tang, nowa era pokoju, Pax Sinica, zapewniła bezpieczeństwo podróży i handlu. Cztery ambasady Cesarstwa Bizantyjskiego (zwanego przez Chińczyków Fu Lin) przybyły do Chang'an między 643 a 719 rokiem, prawdopodobnie w celu pozyskania chińskiej pomocy w walce z atakami sił islamskich. W 638 roku sasański król perski również wysłał ambasadę do Chang'an, aby pozyskać pomoc przeciwko nacierającym Arabom. Chiny nie interweniowały w żadnym przypadku, ale udzieliły schronienia uciekającym Persom, w tym Firuzowi, synowi ostatniego króla perskiego, który został generałem armii Tang. Perskim uchodźcom pozwolono budować świątynie w Chang'an i innych miastach oraz praktykować swoją wiarę, zaratusztrianizm. W 713 roku Minghuang otrzymał z Samarkandy i Bokhary w Azji Środkowej apele o pomoc przeciwko nacierającym armiom arabskim oraz ambasadę kalifa. Minghuang nie interweniował w Azji Środkowej. Siły chińskie i islamskie walczyły w 751 r. w niewielkiej bitwie o poważnych konsekwencjach. Armia Tang bez zezwolenia sądu starła się z nimi i została pokonana w bitwie nad rzeką Talas. Wraz z wybuchem buntu An Lushan (An Lu-Shan) w 756 r. odwołano garnizony Tang w Azji Środkowej, dzięki czemu postęp islamu w tym dotychczas buddyjskim regionie nie spotkał się z żadnym sprzeciwem. Moc Tang nigdy w pełni nie odzyskała sił, nawet po klęsce An Lushana i jego zwolenników. Pod wojowniczymi przywódcami Tybetańczycy ugruntują swoją władzę w północno-zachodnich Chinach i zdominują handel międzynarodowy.

POLITYCZNE INSTYTUCJE

Rząd Tang był wzorowany na rządzie dynastii Han, z pewnymi udoskonaleniami. Składał się z administracji ogólnej, cenzoratu i wojska; przywódcy każdego oddziału codziennie spotykali się z cesarzem. Administracja ogólna składała się z sześciu ministerstw, które miały różne obowiązki w zakresie nadzorowania samorządów lokalnych, przyjmowania raportów i przekazywania rozkazów. Było 10 województw, których granice były zgodne z podziałami geograficznymi; każde z nich zostało podzielone na hrabstwa o tej samej liczbie - w 754 było 1538 hrabstw. Urzędnicy służby cywilnej byli coraz częściej wybierani na podstawie systemu egzaminacyjnego rozpoczynającego się od egzaminów okręgowych odbywających się co trzy lata; kandydaci, którzy zdadzą egzamin, będą mogli przystąpić do egzaminów na szczeblu wojewódzkim; ci, którzy pomyślnie zdali egzamin, mogli przystąpić do odbywających się w stolicy egzaminów na najwyższym poziomie, równoważnym współczesnemu doktoratowi. Ci, którzy zdali, zostali następnie poddani testowi z kaligrafii, sprawdzono ich przeszłość pod kątem moralności, a następnie przystąpili do egzaminu ustnego, aby określić, czy radzą sobie z problemami administracyjnymi, a także sprawdzono ich wygląd i umiejętności mówienia. Wybrani kandydaci otrzymali najbardziej pożądane posady, pracując dla rządu, gdzie co trzy lata byli oceniani

pod kątem awansu i ewentualnego przeniesienia. Wszyscy urzędnicy otrzymywali wynagrodzenie. Powszechne użycie papieru zwiększyło dostępność książek i otworzyło możliwości edukacyjne większej liczbie osób. Rygorystyczne systemy edukacyjne i egzaminacyjne opierały się na klasyce konfucjańskiej. Chiny były pierwszą cywilizacją, która rozwinęła profesjonalną biurokrację, opartą przede wszystkim na zasługach. Kodeks prawny Tang był oparty na kodeksie Han; zwykli urzędnicy rządowi zarządzali prawem przy pomocy pomocy prawnych. Kodeks prawny Tang stał się wzorem dla późniejszych kodeksów chińskich i został skopiowany niemal dosłownie w Japonii w połowie VIII wieku. Podczas gdy instytucje feudalne pozostały częściowo pod rządami Han, Tang całkowicie zniknęły. Stopnie szlacheckie nadawali członkom rodziny cesarskiej, rodzinom cesarzowej i małżonkom cesarza oraz zasłużonym urzędnikom. Ale szlachcie nie przyznano ziemi; zamiast tego otrzymywali wsparcie ze stypendiów państwowych różniących się w zależności od rangi. Cenzorzy byli cechą charakterystyczną chińskiego systemu politycznego. Najbardziej obiecujący urzędnicy byli regularnie zmieniani na cenzorów, a każda jednostka rządowa miała wśród urzędników cenzorów. Cenzorzy byli odpowiedzialni za wykrywanie nadużyć władzy i złego rządzenia i mogli udzielać cesarzowi nagany, a nawet postawić w stan oskarżenia członków rodziny cesarskiej. Cenzorzy pełnili także rolę nowoczesnych rzeczników praw obywatelskich w imieniu zwykłych ludzi i mogli chronić urzędników niższego szczebla przed ich przełożonymi. Wojsko we wczesnym okresie Tang nazywało się fubing (fu-ping), czyli systemem milicji, do którego młodzi mężczyźni z dobrych rodzin w wieku 21 lat starali się dołączyć, aby uzyskać chwałę i awans. Zostali elitarnymi żołnierzami zawodowymi, służąc w 600 garnizonach, które zmieniały się między stolicami (Luoyang służył jako stolica drugorzędna) a północną granicą. Otrzymali ziemię pod uprawę, aby pomóc sobie w utrzymaniu się aż do przejścia na emeryturę w wieku 60 lat. Imperium Tang pozostało silne tak długo ponieważ system fubowania pozostał prestiżowy. Jednak w połowie VIII wieku duch walki osłabł; milicja nie mogła już polegać na dobrej jakości żołnierzach i dlatego musiała uciekać się do najemników, a ostatecznie do najemników nomadów rekrutowanych spośród plemion przygranicznych, dowodzonych przez własnych oficerów. Ten stan rzeczy przygotował grunt pod powstanie An Lushan (An Lu-Shan).

SYSTEMY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE

Rząd przeprowadzał spisy ludności w regularnych odstępach czasu. Rządowy podział gruntów, podatki i szacunki dotyczące pracy pańszczyzny opierały się na danych ze spisu powszechnego. W szczytowym okresie w 754 r. spis ludności wykazał 9 069 154 gospodarstw domowych, co stanowi prawie 53 miliony osób. Odzwierciedlało to nie całą populację, ale całkowitą populację płacącą podatki, ponieważ szlachta i urzędnicy byli zwolnieni z podatku, podobnie jak duchowieństwo, mniejszości (koczownicy i ludy tubylcze) oraz biedni, których nie uwzględniono w spisach powszechnych. Podatki naliczano w naturze — zboże i sukno (jedwab lub konopie, w zależności od lokalizacji), a każdy pełnosprawny mężczyzna był odpowiedzialny za nieodpłatną pracę pańszczyźnianą przez 20 dni w roku przy projektach robót publicznych. System własności ziemi obowiązujący aż do buntu An Lushan nazwano „systemem równych pól”, luźno opartym na systemie pól wiertniczych, rzekomo stworzonym przez księcia Zhou (Chou) dla nowej dynastii Zhou w XI wieku p.n.e. W systemie Tang cała ziemia technicznie należała do państwa. W wieku 16 lat każdy mężczyzna otrzymywał od państwa 80 mou ziemi (około 7 mou równa się akrowi) i mógł odziedziczyć kolejne 20 mou, od których płacił podatki i służył państwową służbę pańszczyźnianą. W wieku 60 lat jego przydział spadł do 40 miesięcy i został zwolniony z podatków. Wdowie otrzymywało 30 i 50 mou, jeśli kierowała rodziną, i była zwolniona z podatków. System równych pól był dość dobrze egzekwowany na dużą skalę aż do połowy VIII wieku, co przyniosło pokój w kraju i zakładało bardzo sprawną biurokrację. System ten był również naśladowany w Japonii w VIII wieku. Ulepszenia w rolnictwie, które obejmowały między innymi uprząże piersiowe i konie pociągowe, pługi zaprzężone w woły, młyny wodne i maszyny do siewu ropy naftowej, zwiększyły plony i ożywiły gospodarkę. Wzrósł handel krajowy i międzynarodowy. Pod koniec

ery Tang kupcy korzystali z weksli kredytowych i depozytów, które były prekursorami pieniądza papierowego. Pewni siebie i potężni Tangowie byli najbardziej kosmopolityczną erą w historii Chin. Chang'an było największym miastem na świecie, liczącym ponad 2 miliony mieszkańców, położonym w obrębie miasta otoczonego murami o powierzchni 36 mil kwadratowych i dalej. Luoyang, Daming (Ta-ming) i Chengdu (Chengtu) liczyły po około milion mieszkańców. Ludy z wielu krajów mieszały się w wielkich metropoliach, oddając cześć w świątyniach buddyjskich, taoistycznych (taoistycznych), chrześcijańskich, chrześcijańskich, zoroastrijskich i manichejskich. Świadomi mody naśladowali ubrania i fryzury z wielu krajów. Tang był także złotym wiekiem poezji. Ponadto kwitło malarstwo i rzeźba. Rząd Tang nigdy w pełni nie podniósł się po buncie An Lushan. Niewielu późnych cesarzy Tang było zdolnych, a ci, którzy byli, nie panowali wystarczająco długo, aby potwierdzić swoją władzę nad potężnymi przywódcami prowincji. Ostateczny upadek przyniósł kolejny bunt, trwający od 875 do 884. Od tego czasu aż do 907 cesarze Tang byli marionetkami potężnych watażków, z których jeden zmusił swego jeńca do abdykacji w 907, kończąc dynastię.

Dynastia Tughlaków

Dynastia Tughlaq była jedną z dynastii rządzących Indiami, zwanych łącznie Sułtanatem Delhi. Większość historyków podaje lata dynastii Tughlaq od 1321 do 1414 roku. Rodzina Tughluq była klanem muzułmańskim wywodzącym się z Turcji. Szereg sojuszy z Turkami, Afgańczykami i innymi azjatyckimi muzułmanami charakteryzowali większość rządów Tughluq. W 1320 roku ostatni władca dynastii Khilji, Nasir-ud-Din Khusro, stoczył bitwę pod Delhi z gubernatorem Pendżabu, Ghazi Malikiem. Khusro, Hinduś, który przeszedł na islam, rozpoczął czystkę wśród muzułmańskich oficerów wojskowych, mianując Hinduśów na stanowiska. Wywołało to wiele niepokoju w całym Indiach. Ghazi Malik i jego siły odnieśli zwycięstwo w bitwie i ogłosił się królem Delhi. Następnie Malik podjął próbę zlokalizowania prawowitego następcy dynastii Khalji. Nie udało się znaleźć następcy i wzrosło nastawienie Malika do podążania za Khusro. Wkrótce potem Ghazi Malik zmienił nazwisko na Ghiyas-ud-Din Tughluq. Dojście Ghazi Malika do władzy było początkiem dynastii Tughlaq. Po przejęciu władzy Tughluq rozpoczął politykę eksterminacji byłych sojuszników Khusro. Ponadto Tughluq wprowadził szereg reform administracyjnych w celu przywrócenia porządku w całym królestwie. W 1325 roku Ghiyas-ud-Din Tughluq, siedząc w specjalnie zbudowanym pawilonie, oglądał paradę słońi schwytych podczas podboju Bengalu. Słonie spowodowały zawalenie się pawilonu widokowego, powodując śmierć zarówno Ghiyas-ud-Din Tughluqa, jak i jego syna, księcia Mahmuda Khana. Część ekspertów sugeruje, że incydent nie był wypadkiem, ale spiskiem mającym na celu położenie kresu reżimowi Ghiyasud-Dina. Kolejny syn Ghiyas-ud-Dina, Muhammad bin Tughluq, został władcą. Mahomet wprowadził szereg eksperymentalnych reform. Przede wszystkim Mahomet przeniósł stolicę i wszystkich urzędników rządowych, armię, służbę i pewną liczbę obywateli z Delhi do Daulatbad. Ponadto Mahomet zezwolił na produkcję monet miedzianych, co ostatecznie doprowadziło do poważnej dewaluacji lokalnych walut. Panowanie Muhammada bin Tughluqa obejmowało szereg wewnętrznych buntów, a także najazdów mongolskich najeźdźców. Najbardziej znaczącym wydarzeniem za rządów Mahometa był najazd Mongołów w 1328 roku. W 1350 roku zmarł Mahomet, a po nim przybył jego kuzyn Firuz Tughlaq. Firuz Tughlaq objął rolę sułtana w 1351 roku. Pod względem militarnym jego panowanie spowodowało utratę terytorium, a jego polityka finansowa przyniosła sukcesy gospodarcze. Firuz wspierał szereg ulepszeń infrastruktury, w tym projekty irygacyjne i budowlane. W 1351 roku hinduski region na południu odzyskał niepodległość. Po śmierci Firuza dynastia Tughlaq zaczęła się jeszcze bardziej rozpadać. Ghiyas-ud-din Tughlaq II panował od 1388 r. aż do swego morderstwa w 1389 r., a jego następcą był Abu Baker. Abu Baker przypadł najmłodszemu synowi Firuza Tughlaqa, Naser-ud-din Muhammadowi, który rządził od 1390 do 1394. Humayun rządził przez rok. W 1395 r. ostatni z dynastii Tughlaq, Mahmud Nasir-ud-din, przejął władzę aż do 1413 r.

Najazd Timurlane'a (Tamurlane'a) na subkontynent z Azji Środkowej ostatecznie przyniósł ostatni rozdział monarchii Tughlaq, która powoli rozpadała się od wewnątrz.

Dynastia Umajjadów

Po śmierci Alego i wyrzeczeniu się kalifatu przez jego syna Hasana, Muaw'ija został w 661 r. niekwestionowanym kalifem świata muzułmańskiego. Założył dziedziczną dynastię ze stolicą w Damaszku. Jednak w przeciwieństwie do większości zachodnich monarchii sukcesja nie opierała się na primogeniturze; władca wybrał na wybranego następcę dowolną osobę ze swojej rodziny. Jednak niekwestionowane roszczenia rodziny Umajjadów do kalifatu były krótkotrwałe. Kiedy Muaw'ija zmarł w 680 r., roszczenia jego syna Yazida do tego stanowiska zostały natychmiast zakwestionowane przez młodszego syna Alego, Husajna. Siły Yazida zadały oszałamiającą klęskę Husajnowi i jego szyickim zwolennikom w bitwie pod Kerbalą, ale zwycięstwo było słodko-gorzkie, ponieważ spowodowało trwały podział społeczności muzułmańskiej na ortodoksyjnych, w większości sunnitów, którzy zaakceptowali legalność Umajjadów rządzić, a szyici, którzy tego nie robili. Podziały wewnętrzne, szczególnie w Iraku i Khurasanie, wschodniej prowincji starego imperium Sasanidów w Persji, były utrzymującym się problemem za panowania Umajjadów. Umajjadzi wyznaczyli Hadżdza ibn Yusufa al-Tha'afiego do kontrolowania zbuntowanych prowincji Iraku i całkiem skutecznie stłumił sporadyczne, ale uporczywe bunty. Był również odpowiedzialny za mianowanie gubernatorów Khurasanu. W pierwszych latach imperium administracja była dość zdecentralizowana, a Grecy i Koptowie zajmowali wiele głównych stanowisk biurokratycznych. Powołano sędziów muzułmańskich (qadis), ale zajmowali się oni wyłącznie ludnością muzułmańską. Większość populacji niemuzułmańskiej została zachowana z własnym systemem komunalnym. Pod rządami Abd al-Malika (685–705) imperium Umajjadów stało się bardziej scentralizowane. Założył mennicę narodową, a proces arabizacji rozległego terytorium Umajjadów rozprzestrzenił się, gdy język arabski stał się lingua franca imperium. Arabski stał się językiem nie tylko islamu, ale także handlu i rządu. Do administrowania odległymi terytoriami powoływano gubernatorów prowincji, ale gdy kalifowie byli słabi, a kontrola centralna osłabiona, gubernatorzy ci często uzyskiwali władzę polityczną na własnych prawach. Granice imperium nadal się poszerzały, gdy Abd al-Malik osobiście poprowadził swoje wojska do bitwy. Jego zdolny dowódca Hasan ibn Nu'man zajął Tunis w Afryce Północnej w 693 r.; ludność Berberów przeszła następnie na islam i była w dużej mierze odpowiedzialna za rozprzestrzenianie się wiary w Hiszpanii. Abd al-Malik zapłacił także za budowę meczetu Kopuła na Skale w Jerozolimie. Zbudowany w miejscu, gdzie Abraham był gotowy poświęcić swojego syna w 406 r. dynastii Umajjadów, Izaaka, był także miejscem świątyni Salomona i cudownego wstąpienia do nieba proroka Mahometa. Muzułmanie nazywali to miejsce Haram as-Sharif (Święta Góra), podczas gdy było znane jako Świątynia Góra dla Żydów. Zatem miejsce to miało święte znaczenie dla wszystkich trzech wielkich religii monoteistycznych. Ukończona w 692 roku Kopuła na Skale pozostaje jednym z najbardziej znaczących osiągnięć architektonicznych imperium arabsko-islamskiego. Wielki Meczet Umajjadów w Damaszku został ukończony w 705 roku. W zasadzie świeccy władcy, Umajjadzi, zbudowali także liczne fortece i pałace myśliwskie. Imperium Umajjadów osiągnęło swoje najdalsze granice geograficzne pod rządami kalifa al-Walida (705–715). Berberski dowódca al Tariq poprowadził siły muzułmańskie do Hiszpanii w 711 roku i założył przyczółek w Jabal Tariq lub Gibraltarze. Arabom hiszpańska prowincja była znana jako al-Andalus, czyli kraina Wandali. W ciągu kilku lat armie muzułmańskie przeniosły się przez Pireneje do Francji. Armie muzułmańskie zostały zatrzymane w latach 732–733 przez Karola Martela w bitwie pod Tours, będącej najdalszym punktem podbojów muzułmańskich w Europie Zachodniej. Na wschodzie armie muzułmańskie podbiły Afganistan i terytoria po drugiej stronie rzeki Indus w głąb Indii, gdzie dokonały licznych nawróceń wśród ludności buddyjskiej. Próby podjęte w roku 670, a następnie zdobycia stolicy Bizancjum, Konstantynopola, zakończyły się niepowodzeniem i Cesarstwo Bizantyjskie przetrwało do XV wieku. W przeciwieństwie do swoich poprzedników kalif Umar II (717–720) był znany ze swojej

pobożności religijnej. Ogłosił równość wszystkich swoich poddanych, muzułmanów, Arabów i niemuzułmanów, ale ustanowił także pewne rozróżnienia ze względu na ubiór, na mocy którego chrześcijanom zakazano noszenia w miejscach publicznych jedwabnych szat i turbanów. Pobieranie i dystrybucja dochodów podatkowych były odwiecznym problemem Umajjadów. Zarządcy często niechętnie przesyłali pieniądze państwu, woląc wydawać dochody we własnych miejscowościach. Umajjadzi nigdy nie stworzyli skutecznego, scentralizowanego środka kontroli fiskalnej. Zgodnie z prawem islamskim ludność niemuzułmańska nie była zmuszana do konwersji, a niemuzułmanie lub Dhimmi pozostali większością populacji w większości imperium. Dhimmi zapłacił podatek gruntowy oprócz podatku pogłównego, z którego zwolnieni byli arabscy muzułmanie, pierwotni zdobywcy. Ponadto muzułmańscy Arabowie otrzymali także stypendium państwowe. W miarę jak coraz więcej poddanych niearabskich przeszło na islam, dochody wpływające do skarbcza centralnego malały. Umajjadzi próbowali uzupełnić dochody ambitnymi programami rekultywacji gruntów i nawadniania, aby zwiększyć produktywność rolnictwa. Dochody z tych projektów trafiały do państwa. Za kalifa Hishama (724–743) podatek gruntowy należało płacić niezależnie od tego, czy ktoś się nawrócił, czy nie, chociaż konwertyci byli zwolnieni z podatku pogłównego. Niearabska populacja muzułmańska była stopniowo wchłaniana przez społeczeństwo, chociaż podziały społeczne między elitarną populacją arabską, reprezentowaną przez Umajjadów, a nowszymi konwertytami pozostały. Niewolnicy znajdowali się na najniższych szczeblach warstw społecznych i ekonomicznych. Większość niewolników została nabyta jako własność podczas wojen, ale niektórzy zostali nabyci w drodze handlu niewolnikami. W VIII wieku Umajjadzi stanęli w obliczu narastających problemów gospodarczych. Dochody państwa i jego ogromnej armii spadły wraz z zaprzestaniem podbojów. Nieopłacani żołnierze stanowili stały problem buntów na prowincji. W ostatnich latach Imperium Umajjadów było również nękane wewnętrznymi problemami związanymi z sukcesją kalifatu. W 750 r. Umajjadzi przegrali poważną bitwę ze zbuntowanymi Abbasydami, którzy cieszyli się wsparciem prowincji Khursasan. Kalif Marwan uciekł do Egiptu, ale był ścigany i zabity. Z wyjątkiem Abd al-Rahmana większość rodziny Umajjadów również została zamordowana. Abd al-Rahmanowi udało się uciec i założyć dynastię Umajjadów w Kordobie w Hiszpanii. Wraz z końcem dynastii Umajjadów pod imperium Abbasydów wyłoniła się nowa muzułmańska elita pochodzenia perskiego, a następnie tureckiego. Chociaż Imperium Umajjadów zostało zbudowane na podstawie podbojów islamskich, było w zasadzie świecką dynastią. Władcy Umajjadów, z wyjątkiem pobożnego Umara II, byli znani z wystawnego, świeckiego stylu życia i wystawnych dworów. Byli pragmatycznymi władcami, sprzeciwiającymi się tym, którzy chcieli ustanowić państwo religijne. Pod rządami Umajjadów Dar al-Islam (Dom Islamu) był pewnym siebie, w dużej mierze samowystarczalnym imperium, które obejmowało rozległe terytoria zamieszkałe przez wiele różnorodnych ludów.

Dynastia Alawi w Maroku

Marokańska dynastia Alawich, znana również jako Filalis lub Filalians, pojawiła się po raz pierwszy w Maroku gdzieś w XIII wieku. Jej członkowie twierdzili, że mogą prześledzić swój rodowód bezpośrednio od proroka Mahometa (571–632). Nazwa dynastii wywodzi się od imienia jej przodka, Mawlaja Ali al-Sharifa z Marrakeszu. Za ojca założyciela dynastii uważa się Mawlaja Rashida (667–722), pierwszego alawickiego władcę Maroka. Imię Alawi jest również używane w Maroku w bardziej ogólnym znaczeniu do określenia wszystkich potomków Alego, który był kuzynem i zięciem proroka Mahometa. W czasie, gdy Alawi pojawili się w Maroku, królowie sułtani posiadający władzę absolutną rządili Marokiem przez prawie cztery stulecia. W XVI wieku sułtani królowie Maroka byli zmuszeni do podejmowania decyzji dotyczących handlu zagranicznego. Choć władcy chcieli prochu i broni, które mógł przynieść handel z Europą, wahali się przed handlem z Europą, kontynent, który Marokańczycy nazywali „krajem niewiernych”. Broń była wówczas szczególnie ważna dla Maroka, ponieważ kraj stanął w obliczu ekspansji iberijskiej wzdłuż wybrzeży Atlantyku i Morza Śródziemnego. Członkowie dynastii Alawi byli

również świadomi możliwości stania się celem europejskiego kolonializmu. Władcy nie tylko chcieli chronić Maroko przed obcymi najeźdźcami, ale byli także zdeterminowani zachować czystość swojego muzułmańskiego społeczeństwa. W przeszłości cel ten osiągnęli zakazując podróży zagranicznych i ograniczając kontakty ze wszystkimi obcokrajowcami. Jednak prawdopodobieństwo kontynuowania takich praktyk malało, gdyż handel zagraniczny stał się podstawową działalnością gospodarczą. W 1666 roku władzę przejął Mawlay Rashid z dynastii Alawi po śmierci Ahmada al-Mansura z dynastii Sa'did. Rashid doszedł do władzy, wymanewrując trzech synów Ahmada al-Mansura. Rashid zabił także własnego brata, Mawlaja Mohammada, który wyzwał go w walce o prawo do rządzenia Marokiem. Po objęciu władzy Rashid mianował ulemów (grupę uczonych religijnych) i uznał uczonych za swoich doradców, po czym świętował swoje zwycięstwo, organizując wyszukane ceremonie łączące elementy marokańskiej polityki, religii i kultury. Rytuály te miały na celu przedstawienie Marokańczykom ich nowego przywódcy i zademonstrowanie prawa Alawi do rządzenia Marokiem ze względu na jego silny związek z przeszłością. W 1672 roku Mawlay Isma'il zastąpił swojego brata na stanowisku władcy Maroka po tym, jak Rashid zginął w wypadku podczas jazdy konnej. Isma'il stał się znany jako największy władca wczesnego okresu alawickiego. Ustanowił formę rządu, która przetrwała do XX wieku. Isma'il skontaktował się także z Francuzami, z którymi zawarł sojusz przeciwko Hiszpanom. Partnerstwo zaowocowało stałymi dostawami broni do Maroka oraz szeregiem projektów budowy nowych pałaców, dróg i fortów. Aby sfinansować te projekty, Isma'il nałożył wysokie podatki i zażądał okupów za uwięzionych Europejczyków. Rashid darzył wielkim szacunkiem naukę i zbudował Madrasę Cherratin w Fezie oraz dodatkową uczelnię w Marrakeszu. Rashid zreformował także system monetarny i zadbał o wykopanie studni na wschodnich pustyniach. W XVII wieku nacjonałiści Alawi rozpoczęli džihad (świętą wojnę), którego celem było pozbawienie lokalnych chrześcijan wszelkich ziem położonych na wybrzeżu Atlantyku i Morza Śródziemnego w Maroku. Dynastia Alawi rządziła Marokiem od połowy XVII wieku do 1912 roku, kiedy to kraj stał się protektoratem, z Hiszpanią kontrolującą północne Maroko i Francją rządzącą południową częścią kraju. W 1956 roku Maroko odzyskało niepodległość, a monarchia Alawiów ponownie doszła do władzy pod rządami króla Mohammeda V. Od tego czasu dynastia Alawi nadal rządzi Marokiem. W XXI wieku marokańscy członkowie dynastii Alawi nadal ściśle trzymają się islamu sunnickiego. Marokańscy uczeni naukowo udokumentowali twierdzenie Alawi, że pochodzi bezpośrednio od proroka Mahometa. W rezultacie dynastia Alawi nadal cieszy się szeroką legitymacją we współczesnym Maroku. Alawim przypisuje się zapewnienie dobrobytu gospodarczego kraju poprzez rozwój gospodarki, ustanowienie powiązań handlu zagranicznego i poprawę ogólnego poziomu życia. Syryjska gałąź dynastii Alawi, która praktykuje szyicką szkołę myślenia, postępuje zgodnie z naukami Muhammada ibn Nusayra. Syryjczycy, bardziej liberalni niż marokański alawi, obchodzą zarówno święta muzułmańskie, jak i chrześcijańskie.

Dynastia Burbonów w Ameryce Łacińskiej

W 1700 roku Filip V został królem Hiszpanii i zainaugurował dynastię Burbonów, która miała rządzić Ameryką Łacińską do czasu obalenia króla Ferdynanda VII w 1808 roku przez Napoleona i osadzenia na hiszpańskim tronie jego własnego brata (Napoleona), Józefa. W wyniku następujących wydarzeń cała Ameryka Łacińska stopniowo uzyskała niepodległość. Kiedy Filip V został królem Hiszpanii, hiszpańskie panowania w obu Amerykach zostały podzielone na dwa wicekrólestwa – Wicekrólestwo Nowej Hiszpanii i Wicekrólestwo Peru. Nowa Hiszpania składała się z wicekróla Audencia Meksyku (założonego w 1529 r.) i powiązanych ze sobą Audencias z Santo Domingo (1511), Panamy (1538), Gwatemali (1544, jako Audencia de los Confines), Manili (1583) i Guadalajary (nowe Galaicja) (1549). W ten sposób kontrolował Meksyk, hiszpańskie Karaiby, Amerykę Środkową i Filipiny. Wicekrólestwo Peru obejmowało wicekróla Audencia z Limy (1542), Audencias of Santa Fé de Bogotá (Nowa Granada) (1549), Chile (1609), Buenos Aires (1661–71), Characas (1559) i Quito (1559). 1564). Audencias zostały dalej podzielone na prowincje. Ściśle mówiąc, oba wicekrólestwa zajmowały to samo stanowisko, co

królestwa Walencji, Katalonii, Aragonii, León i Kastylii. O wszystkich sprawach kolonialnych od 1524 r. decydowała Królewska i Najwyższa Rada Indii i proces ten trwał do 1714 r., kiedy to większość funkcji przejęło Ministerstwo Marynarki i Indii, chociaż rada istniała do 1834 r. Władcy Burbonów w Hiszpanii zawsze uważali, że ich amerykańskie kolonie mogą zapewnić większe dochody podatkowe. Filip V (1700/01–1724, 1724–46) rozpoczął kampanię mającą na celu reorganizację administracji, przejście większej kontroli i zwiększenie handlu. Jedną z największych przeszkód w handlu z Ameryką Południową było to, że towary z Hiszpanii do obu Ameryk musiały przechodzić przez Limę. Doprowadziło to do powstania ośrodków kontrabandy. Najważniejszym z nich było miasto Colonia, założone przez Portugalczyków w 1680 roku na wschodnim brzegu Río de la Plata (Płyta Rzeki), bezpośrednio naprzeciw Buenos Aires. Stamtąd przez rzekę przemycano towary hiszpańskie, portugalskie i brytyjskie, a władze miasta Buenos Aires ogłosiły, że nie są w stanie uporać się z problemem.

De Soto, Hernando

(ok. 1500–1542) Hiszpański odkrywca

Nie ma dokładnej wzmianki o tym, kiedy Hernando De Soto urodził się w Hiszpanii, ale historycy uważają, że było to w 1500 roku. Pochodzący z biednej społeczności De Soto szukał fortuny w Nowym Świecie. Wyjechał 25 lutego 1514 roku do Castilla del Oro (dzisiejsza Kostaryka i Panama), gdzie służył pod dowództwem Pedrarias Dávila. W 1524 brał udział w podboju Nikaragui. W tym czasie on i Hernán Ponce de León zostali partnerami i stali się dwoma najbogatszymi ludźmi w Nikaragui. Od 1524 do 1528 roku De Soto był zaangażowany w eksplorację wybrzeża Pacyfiku w Ameryce Południowej, finansowaną przez Francisco Pizarro, Diego de Almagro i Hernando de Luque. To właśnie w 1528 roku wyprawa nawiązała kontakt z Inkami. Kiedy Pizarro rozpoczął wyprawę na ziemie Inków, potrzebował statków. De Soto i de León mieli statek, który Pizarro wynajął wraz z obydwoma mężczyznami. Wyprawa wyłynęła w grudniu 1531 roku. W tym czasie Imperium Inków znajdowało się w środku wojny domowej, a Pizarro wykorzystał to na swoją korzyść. Choć jego armia była znacznie mniejsza (kilkaset przeciwko setkom tysięcy), armia hiszpańska przewyższała technologicznie. Szczególnie ważni dla Hiszpanów byli ich konni ułani dowodzeni przez De Soto, który wielokrotnie rozbijał żołnierzy Inków w bitwie. Pizarro ostatecznie schwytał cesarza Inków i po zapłaceniu okupu zabił go. Kiedy łup został podzielony, De Soto zdobył trzecią co do wielkości kwotę. Mimo to tak naprawdę De Soto chciał rządzić swoim własnym terytorium w Nowym Świecie, ale Pizarro nie był skłonny dać mu żadnego terytorium do rządzenia. De Soto wrócił do Hiszpanii w 1536 roku z większością złota i srebra, które zgromadził on i de León. De Soto wykorzystał swoje nowe bogactwo, aby dobrze żyć i ożenić się. Został także przyjęty do Zakonu Santiago. Karol V, Święty Cesarz Rzymski, przyznał De Soto prawo do podboju Florydy w 1537 roku i mianował go gubernatorem Kuby. De Soto musiałby zapłacić za wyprawę, ale w ramach zapłaty otrzymałby ziemię w okolicy. De Soto rozpoczął swoją wyprawę z Hawany na Kubie w maju 1539 roku i wylądował 30 maja w zatoce Tampa, gdzie wyprawa pozostała do połowy lipca. De Soto ruszył na północ, tocząc bitwy z miejscowymi tubylcami i plądrując ich wioski. Zimą 1539–40 spędził na terenie dzisiejszego Tallahassee. 3 marca 1540 roku De Soto i jego ludzie wyruszyli na północny wschód, mijając Gruzję, Karolinę Południową i Karolinę Północną. W tym momencie De Soto skręcił na zachód, a jego ludzie jako pierwsi Europejczycy przekroczyli Appalachy. Następnie wyprawa przeszła przez Gruzję i Alabamę, kończąc się ostatecznie w pobliżu Columbus w stanie Mississippi. Przebywali tam przez zimą 1540–41. W następnym roku De Soto i jego ludzie udali się dalej na zachód, a w czerwcu 1541 roku jako pierwsi Europejczycy zobaczyli rzekę Missisipi, którą nazwali Río del Spirito Santo. Przekroczyli rzekę 10 czerwca i kontynuowali podróż na zachód do Arkansas. Zwiadowcy De Soto przedarli się dalej na zachód, aż do skraju Wielkich Równin. Wyprawa spędziła zimą 1541–42 obozując na obszarze dzisiejszego Little Rock w Arkansas. To właśnie tej zimy De Soto zdał sobie sprawę, że na

tym obszarze nie ma wielkiej cywilizacji dorównującej Inkom czy Aztekom, i że był zrujnowany finansowo. Wiosną zachorował i 21 maja 1542 roku zmarł. Jego ciało wrzucono do rzeki Missisipi. Pozostała część wyprawy zbadała wschodni Teksas, po czym wróciła do rzeki Missisipi. Stamtąd zbudowali barki i popłynęli rzeką do Zatoki Meksykańskiej. Następnie popłynęli wzdłuż wybrzeża, aż we wrześniu 1543 r. dotarli w końcu do hiszpańskiej osady w Meksyku. Po śmierci De Soto de León próbował odzyskać pieniądze, które według niego był mu winien. Wdowa po De Soto walczyła z tymi oskarżeniami w sądzie, ale decyzja sądu nie została odnotowana.

Delhi i Agra

Delhi, obecnie stolica Indii, od ponad tysiąca lat jest politycznym centrum cywilizacji indyjskiej. Osada znana jako Indraprastha, o której wspomina indyjski epos Mahabharata, znajdowała się na terenie dzisiejszej Purana Qila, niedaleko Delhi. Stało się stolicą muzułmańskich dynastii pochodzenia tureckiego, afgańskiego i niewolniczego, które najechały i rządziły północnymi Indiami od XII wieku. Ze względu na swoje strategiczne znaczenie u zbiegu rzek Ganges i Jumna było polem bitwy kolejnych zwycięskich armii. Najbardziej zaciekłym najeźdźcą był Timurlane (Tamerlan), który w 1398 r. spustoszył miasto i zabił lub zniewolił większość jego mieszkańców. Dwie regionalne dynastie muzułmańskie odbudowały Delhi po opuszczeniu Indii przez Timurlane w 1399 r.; drugą była dynastia Lodi, która została zniszczona przez Babur w bitwach pod Panipat w 1526 r. Babur uczynił Delhi i Agrę swoimi stolicami. Chociaż Babur panował tylko od 1526 do 1530 roku, jego panowanie było ważne ze względu na wpływ, jaki wywarło na Indie w kolejnych stuleciach. Pochodził od Timura ze strony ojca i Czyngis-chana ze strony matki. Poprowadził większość swojej administracji z Delhi i zaczął ją odbudowywać. Babur został pochowany w Afganistanie, ale jego syn Humayun został pochowany w Delhi. Jego grób jest wczesnym przykładem architektury Mogołów (lub Mogołów), która osiągnęła swój szczyt za czasów prawnuka Humayuna, Shah Jahana. W 1556 roku wnuk Babura, Akbar, został cesarzem i zdecydował się przenieść stolicę z Delhi do Agry, gdzie Akbar zaczął budować pałace i ogrody godne stolicy. Od 1571 do 1585 Akbar rządził głównie w Fatehpur Sikri. Zagraniczni goście, w tym ambasadorowie krajów europejskich, komentowali przepych dworu Akbara i piękno Agry. Następca Akbara, Jahangir (panował w latach 1605–1627), sprawował dwór w Agrze, gdzie przyjął Sir Thomasa Roe, ambasadora Anglii Jakuba I, ale przez większość swojego panowania Jahangir przebywał w Lahore we współczesnym Pakistanie lub w Kabulu w Afganistanie. Za panowania Jahangira dobudowano do Agry tylko kilka ważnych budynków. Syn Jahangira, Shah Jahan, był wielkim budowniczym, który wniósł ogromny wkład zarówno w Agrę, jak i Delhi. Jego największym dziedzictwem jest Taj Mahal, wspaniałe mauzoleum, które zbudował dla swojej żony Mumtaz Mahal. Jest to jeden z cudów świata. Shah Jahan zbudował także i ulepszył wiele pomników w Delhi, w tym duże mury miejskie z wielkimi bramami, w szczególności Bramę Ajmeri, Bramę Delhi, Bramę Kaszmirską i Bramę Turkmeńską. Shah Jahan w 1648 roku rozpoczął prace nad Czerwonym Fortem w Delhi, aby ulepszyć obronę miasta. W 1739 roku Nadir Shah, cesarz Persji, zdobył i splądrował Delhi, zabierając ze sobą do Persji bajeczny, wysadzany klejnotami Pawi Tron. W 1760 roku Marathowie ponownie zaatakowali i splądrowali Delhi. W 1761 roku Jatowie zdobyli Agrę i splądrowali miasto, w tym Taj Mahal. Dziewięć lat później zostało zdobyte przez Maratów, którzy trzymali je do 1803 roku, kiedy oba miasta zajęli Brytyjczycy.

Dias, Bartolomeu

(ok. 1450–1500) Portugalski odkrywca

Bartolomeu Dias, czasami pisany jako Bartholomew Diaz, był portugalskim odkrywcą. Najbardziej znany jest z tego, że jako pierwszy Europejczyk opłynął południowy kraniec Afryki, ustanawiając w ten sposób morski szlak handlowy między Europą Zachodnią a Azją. Niewiele wiadomo o wczesnym życiu Diasa. Nieudowodniona tradycja głosi, że był potomkiem jednego z pilotów księcia Henryka Żeglarza.

Na początku lat siedemdziesiątych XIV wieku Portugalia rozszerzyła handel z Gwineą i innymi częściami zachodniego wybrzeża Afryki. W 1481 r. nakazano podróże w celu ustalenia południowej granicy kontynentu afrykańskiego i ustalenia roszczeń. W 1487 roku król João II nakazał Diasowi dotarcie do południowego krańca Afryki w celu ustalenia, czy statki będą mogły dotrzeć do Azji, płynąc po Afryce. Flota Diasa złożona z trzech statków, która wypłynęła w sierpniu 1487 r., dotarła do Walvis Bay 8 grudnia i Elizabeth Bay 26 grudnia. W styczniu 1488 r. sztormy uniemożliwiły mu kontynuowanie podróży wzdłuż wybrzeża, więc przez kilka dni płynął poza zasięgiem wzroku lądu. Kiedy zawrócił w stronę lądu, nie dostrzegł żadnego lądu. Skręcił na północ i 3 lutego dostrzegł ląd. Dias nieświadomie okrążył południowy kraniec Afryki. Było jasne, że do Indii można dotrzeć żeglarstwem po Afryce, więc Dias zawrócił. Niewiele wiadomo o podróży powrotnej i jego przyjęciu przez króla João II. Po powrocie Vasco da Gama otrzymał od króla Manuela I upoważnienie do kontynuowania podróży szlakiem Diasa, któremu Dias przez pewien czas towarzyszył. Po powrocie do Portugalii Dias dowodził statkiem będącym częścią floty dowodzonej przez Pedro Cabrala. Podróż jednak Dias nie przeżył, gdyż zmarł 29 maja 1500 roku w pobliżu Przylądka Dobrej Nadziei.

Díaz del Castillo, Bernal

(ok. 1492–1584) Hiszpański historyk

Bernal Díaz del Castillo, autor jednej z najpoczytniejszych i najważniejszych kronik podboju Meksyku, Prawdziwej historii podboju Nowej Hiszpanii (pierwotnie opublikowanej w 1632 r.; tłumaczenie na język angielski opublikowane w pięciu tomach w latach 1908–1916). w Hiszpanii w 1492 r., syn sędziego Francisco Díaz del Castillo i María Díez Rejón. Udał się do Panamy w 1514 roku z wyprawą wojskową dowodzoną przez Pedrariasa Dávilę, następnie udał się na Kubę i brał udział w dwóch pierwszych wyprawach zwiadowczych na wybrzeże Zatoki Meksykańskiej pod dowództwem Francisco Hernández de Córdoba i Juan de Grijalva. To właśnie doświadczenia z kolejnej wyprawy Hernána Cortésa w 1519 r. dostarczyły mu surowca, na podstawie którego wiele lat później napisał swoją klasyczną kronikę. Chwalona szczególnie za bezpośredni i prostoliniowy styl – i krytykowana za zwyczajną niegrzeczność – Prawdziwa historia Díaza zapewnia intymnie i pozbawione lakieru spojrzenie na podbój Meksyku z perspektywy zwykłego piechoty. Do najczęściej cytowanych fragmentów jego kroniki należą te opisujące pierwsze spotkanie Hiszpanów z azteckim miastem-archipelagiem Tenochtitlán, wkroczenie armii Cortésa do basenu Meksyku oraz pierwsze spotkanie Cortésa z Montezumą II. Często cytowana jest także jego uwaga na temat mieszania się motywów religijnych i ekonomicznych, które napędzały hiszpańskie podboje w Meksyku i poza nim. Zamierzając uhonorować swoich poległych towarzyszy, napisał: „Umarli bowiem w służbie Boga i Jego Królewskiej Mości, aby dawać światło tym, którzy siedzieli w ciemnościach, a także aby zdobyć bogactwo, którego pragnie większość ludzi”. Tę uwagę XIX-wieczny historyk William Prescott określił jako „okaz tej naiwności, która dodaje staremu kronikarzowi nieodpartego uroku”. Po upadku Tenochtitlána Díaz towarzyszył Cortésowi w jego niefortunnej wędrówce przez Amerykę Środkową, a później służył pod dowództwem Pedro de Alvarado podczas podboju Ameryki Środkowej. To właśnie dzięki encomienda w Gwatemali pod koniec XVI wieku Díaz (który według własnego opisu był chorym, głuchym i ślepym starcem) dokończył swoją Prawdziwą historię, rozpoczętą wiele lat wcześniej i zakończoną w dużej mierze jako obalenie innych kronik podboju Meksyku, które go zirytowały, ponieważ uważał je za pełne nieścisłości. Współczesne tłumaczenia na język angielski usunęły wiele zbędnych fragmentów i wycięły wiele zbędnych fragmentów, skracając oryginalne pięć tomów do jednego, dzięki czemu Podbój Nowej Hiszpanii stał się jednym z najbardziej porywających i popularnych opisów jednego z najbardziej znaczących epizodów w historii świata.

Dysydenci w Anglii

Termin dysydenci odnosi się do tych, którzy oficjalnie lub nieoficjalnie oddzielają się od kościoła ustanowionego lub państwowego. Termin ten jest czasami używany zamiennie w kontekście nowożytnej historii Anglii z nonkonformistami. Jednak nonkonformizm jest późniejszym zjawiskiem w większym ruchu dysydentów i zwykle oznacza tych, którzy nie zgadzali się z kościołem państwowym zarówno co do praktyki, jak i zasad. W Anglii dysydenci religijni nie stanowili pojedynczego dostrzegalnego ruchu lub programu, ale serię protestów przeciwko ustanowionemu Kościołowi anglikańskiemu w okresie od XVI do XVIII wieku. Choć historia rozłamów religijnych jest tak stara jak samo chrześcijaństwo, rozłamy w Anglii z pewnością sięgają czasów Jana Wiklifa i sekty znanej jako lollardy. Wiklif był XIV-wiecznym profesorem uniwersytetu angielskiego, którego największym osiągnięciem było tłumaczenie Pisma Świętego na język angielski. Uważał, że Biblia jest najwyższym autorytetem w sprawach religijnych, że duchowieństwo nie powinno posiadać majątku i że katolickie rozumienie przeistoczenia nie ma podstaw w Piśmie Świętym. Chociaż jego idee zostały potępione przez Kościół katolicki, późniejsza, bardziej radykalna sekta lollardów przyjęła część jego poglądów i kontynuowała je aż do czasów angielskich reformacji w XVI wieku, przygotowując w ten sposób grunt pod późniejsze spory religijne. Angielscy dysydenci zaczęli pojawiać się ponownie w okresie reformacji protestanckiej w Anglii za Edwarda VI, Elżbiety I, królów Stuartów, a także w czasie bezkrólewia angielskiej wojny domowej i po niej. Wielu z nich miało nadzieję na czystsza reformę religii w Anglii i wyraziło swoje niezadowolenie z wysiłków monarchii angielskiej zmierzającej do dalszej kontroli ustanowionego kościoła państwowego. Za panowania Elżbiety I wielu jej protestanckich doradców również miało nadzieję na reformację w Anglii na wzór reform kontynentalnych. Pragnęli całkowitego zerwania z pozostałościami struktur bardziej liturgicznych i biskupich, które ich zdaniem były całkowicie spójne ze średniowiecznym katolicyzmem, od którego się oddzielili. W tym okresie dysydenci i nonkonformiści zaczęli odnosić się do grupy zwanej obecnie powszechnie purytanami. Wielu z tych angielskich purytanów nie podobało się zarówno strukturze episkopatu, jak i uznanemu kościołowi państwowemu. Zaczęli oddzielać się od Kościoła anglikańskiego i organizować własne, prywatne spotkania. Podczas gdy Elżbieta I próbowała nakłonić swoje duchowieństwo do dostosowania się, wielu z tych dysydentów nadal rozpowszechniało swoje poglądy na temat zarządzania kościołem i kultu, przyciągając więcej wyznawców. W 1620 roku grupa tych dysydentów popłynęła do Ameryki na statku Mayflower i osiedliła się w Nowej Anglii, próbując znaleźć wolność religijną w Nowym Świecie. W rezultacie przenieśli do Ameryki swój własny sprzeciw religijny, głęboko kształtując przy tym zarówno wczesną religię amerykańską, jak i tożsamość narodową. W czasie angielskiej wojny domowej (1642–1651) i bezkrólewia (1649–60) dysydenci przejęli władzę i zlikwidowali Kościół anglikański. Zaczęli praktykować ikonoklazm, niszcząc kościoły i witraże oraz więziąc wielu biskupów anglikańskich. Parlament stał się teraz głową Kościoła anglikańskiego i szybko ustanowił bardziej prezbiteriańską formę rządów kościelnych. Zgromadzenie Westminsterskie stało się teraz jedynym i stałym komitetem zajmującym się reformą Kościoła angielskiego. W maju 1660 roku Karol II został przywrócony na tron Anglii po wygnaniu we Francji. Swoją Deklaracją Odpustu starał się zapewnić pewnego rodzaju tolerancję religijną. Jednak obecnie w większości anglikański parlament zmusił go do wycofania tego środka. Zamiast tego przyjęli tak zwany kodeks Clarendona, który ustanowił anglikanizm jako prawdziwą religię państwową Anglii i wydał jawne groźby wobec każdego, kto się do niego nie zastosuje. Ustawa testowa z 1673 r. wymagała od wszystkich osób sprawujących urzędy cywilne i wojskowe podpisania przysięgi supremacji i wierności oraz potwierdzenia, że nie wierzą w doktrynę przeistoczenia. Ponadto musieli przyjąć sakrament Kościoła anglikańskiego w ciągu trzech miesięcy od przyjęcia na urząd. Ostatecznie w 1689 r. parlament uchwalił Akt Tolerancyjny, który pozwolił Anglikom praktykować dowolną religię, o ile byli protestantami trynitarnymi. Akt ten nie zawiesił jednak żadnej z ich niepełnosprawności cywilnej związanej z odmienną religią. Ustawa testowa, rozszerzona w 1678 r., została zawieszona dopiero w 1828 r. W 1829 r. parlament uchwalił ustawę rzymskokatolicką, która po raz pierwszy od czasów przed reformacją zaczęła przyznawać katolikom swobodę swobodnego

praktykowania swojej religii. W rezultacie wielu dysydentów w historii religii angielskiej przetrwało w dzisiejszych wyznaniach chrześcijańskich. Wiele z nich jest obecnie znanych jako „wolne kościoły”. Niektórzy z nich to baptyści, prezbiterianie, kongregacjoniści, metodyści, kwakrzy i Morawianie

Dobro ludzkości

Koncepcja indywidualności była postrzegana przez wczesnych ewangelików jako przynosząca efekt przeciwny do zamierzonego, ponieważ zachęcała ludzi do promowania własnych interesów, zamiast pracować dla dobra całej ludzkości. Zamiast podkreślać koncepcję niedoboru zasobów, która była istotnym elementem klasycznej myśli liberalnej, która nabrała rozpędu w epoce Oświecenia, zwolennicy boskiej wiary nauczali, że Bóg dał ludziom władzę nad przyrodą i zwierzętami, które miały być wykorzystywane do poprawy życia wszystkich ludzi. Członkowie klas niższych i robotniczych, którzy byli bardziej niż inni skłonni do przyjęcia teorii boskiej wiary bez zastrzeżeń, masowo uczestniczyli w przebudzeniach, co skutkowało szybko rosnącą liczbą nawróconych. Jesienią 1729 r. powszechnie znany i szanowany minister episkopalny George Whitfield (1714–1770), znany jako „apostoł Imperium Brytyjskiego”, udał się do Stanów Zjednoczonych, gdzie nawrócił duże rzesze Amerykanów na ruch wiary boskiej. Whitfielda uważano za twórcę metodyzmu; nazwy tej używano wówczas luźno, a czasem szyderczo, w odniesieniu do wszystkich ewangelików. Whitfield był w swoich przekonaniach ściśle kalwiński, chociaż odegrał kluczową rolę w kształtowaniu wierzeń prezbiterianów, kongregacjonistów i baptystów. Przez całe życie Whitfield wygłosił 18 000 kazań, średnio 500 rocznie. Podczas pobytu w Ameryce Whitfield publicznie zerwał z Johnem Wesleyem (1703–1791), założycielem oficjalnego Kościoła Metodystycznego i jednym z największych ewangelistów tamtego okresu. Wesley nauczał, że dzięki łasce chrześcijanie są w stanie osiągnąć stan doskonałej miłości do Boga. Zachęcał swoich naśladowców, aby angażowali się w walkę z niesprawiedliwością, gdziekolwiek ją napotkają. Niezależnie od tego, jakie były ich podobieństwa, Whitfield i Wesley nie byli w stanie pogodzić swoich rozbieżnych przekonań na temat teologii zbawienia. Wesley wierzył, że kiedy rodziły się dzieci, niektórym z nich było przeznaczone zostać chrześcijanami, a innym nie. Dla Whitfielda zbawienie było osobistym doświadczeniem, które wywodziło się ze świadomego wyboru, a nie z predestynacji. Henry Venn (1796–1873), który stał się przywódcą drugiej fali zapału ewangelizacyjnego, pozostawał pod silnym wpływem zarówno Whitfielda, jak i Wesleya. Stwierdził jednak, że kroczy środkową ścieżką pomiędzy doktrynami popieranymi przez tych wybitnych ewangelistów. Dla Venna łagodność i humanitaryzm były nieodwołalnie powiązane z moralizmem i unikaniem grzechu. Wspólny wpływ tych trzech ewangelistów zapoczątkował ruchy reformatorskie w systemach edukacji i kar, a ich nauki odegrały kluczową rolę w zasianiu nasion, z których wyrosły ruchy przeciw niewolnictwu, co z kolei doprowadziło do ostatecznego zniesienia niewolnictwa.

Dominikanie w Ameryce

Kiedy pierwsza fala hiszpańskich odkrywców i najeźdźców przybyła do obu Ameryk, towarzyszyło im kilku duchownych, którzy służyli marynarzom i personelowi wojskowemu jako kapelani, ale żaden z nich nie należał do zakonu dominikanów. Jednak to dominikański biskup Diego de Deza jako pierwszy sponsorował Krzysztofa Kolumba na dworze hiszpańskim, a następnie przypisał sobie możliwość Hiszpanii w zdobyciu roszczeń do Indii Zachodnich. W 1508 roku mistrz Zakonu Kaznodziejskiego Thomas de Vio (znany w historii również jako Kajetan) wezwał do wystania 15 braci dominikanów z Uniwersytetu w Salamance w Hiszpanii na wyspę Hispaniola (współczesne Haiti i Dominikana). Pierwsi czterej bracia przybyli w 1510 roku do Santo Domingo i szybko uczynili z tej twierdzy swoją bazę operacyjną. Nauczyli się rodzimego języka i zaczęli służyć zarówno Hiszpanom, jak i miejscowej ludności. Nie trwało długo, zanim zaczęli krytycznie oceniać sposób, w jaki Europejczycy traktowali tubylców. Ci pierwsi bracia odmówili wygodnego zakwaterowania oferowanego im przez kolonizatorów i zamiast tego przenieśli się do prostej chaty, gdzie zaczęli uczestniczyć w życiu

wspólnotowym i wspólnej modlitwie oraz wspierać się nawzajem w postudze głoszenia. Dominikańska krytyka Hiszpanów, którzy zmuszali tubylców do pracy w kopalniach i na majątkach, przywołuje szereg wczesnych kazań skierowanych do kolonistów, żołnierzy i przedstawicieli Korony. W 1512 roku dominikanie udali się z powrotem do Hiszpanii i przedstawili bezpośrednio królowi swoją krytykę karaibskiego systemu encomendero i jego łamania praw człowieka. Wprowadzono w życie pewne kompromisy z Koroną w postaci zmodyfikowanych praw, które zapewniły tubylcom pewną ochronę, kładąc kres pracy dzieci i wyzyskowi tubylczych kobiet. Nawrócenie do zakonu dominikańskiego hiszpańskiego świeckiego księdza z Karaibów, Bartolomé de Las Casas, okazało się instrumentalne w walkach Kościoła z uciskiem rdzennych mieszkańców. Bartolomé przybył ze zdobywcami w 1502 roku i otrzymał ogromną część ziemi do administrowania, dzieląc się owocami tubylczego wyzysku i pracy przymusowej. W 1524 przyjął habit dominikański i zrzekł się swoich majątków na Kubie. Poprzez swoje pisma (szczególnie Historia de las Indias), a także głoszenie kazań i postugę, Bartolomé stał się orędownikiem sprawiedliwości w hiszpańskich koloniach. Dominikańscy profesorowie teologii, tacy jak Francisco de Vitoria (1485–1546) w Salamance w Hiszpanii, argumentowali przeciwko niewolnictwu, posługując się zasadami tomistycznymi w celu wsparcia argumentów za podstawową godnością człowieka. Franciszek jako jeden z pierwszych potępił podbój Peru przez Francisco Pizarro, promując w zamian duszpasterską ewangelizację regionu. Francisco de Vitoria jest najbardziej znany ze swoich traktatów Relecciones de Indias i De iure belli. Julián Garcés, dominikański biskup Tlaxcala w Nowej Hiszpanii, wraz z Las Casasem i innymi braćmi wysłali petycje do papieża Pawła III, aby został orędownikiem praw tubylców w obu Amerykach. Doprowadziło to do wydania bulli Sublimis Deus z 1537 r. Paweł III napisał w nim: „Indianie są prawdziwymi ludźmi i nie tylko są w stanie zrozumieć wiarę katolicką, ale według naszych informacji bardzo pragną ją przyjąć. . . .” Otworzyło to drzwi do dalszej działalności misyjnej w Ameryce Środkowej i Południowej, a także na wyspach. Antonio de Montesinos był jedną z pierwszych grup dominikanów, którzy wylądowali w Ameryce Północnej, niedaleko Georgetown w Południowej Karolinie, w 1526 roku. Zbudowali mały kościół San Miguel de Gualdape i tymczasową osadę, w której przywódca wyprawy, Lucas Vásquez de Ayllón, miał umrzeć kilka miesięcy później. Został tam pochowany. W następnym roku de Montessinos opuścił osadę i wrócił na Karaiby, gdzie Korona wyznaczyła go jako opiekuna tubylców Wenezueli. Po około 15 latach służby na rzecz wspólnoty w Wenezueli w roku 1540 brat Antonio został zamordowany przez hiszpańskiego oficera.

Majowie i Ameryka Północna

Dominikanie wysyłali także misjonarzy do Majów. Luis Cancer, który jako młody zakonnik służył wspólnocie Hiszpanioli, w 1521 roku został przydzielony do misji w San Juan w Puerto Rico. W 1542 roku opuścił San Juan i dołączył do Bartolomé de Las Casas wśród Majów w Gwatemali. Obaj bracia nauczyli się języka Majów i próbowali współpracować z tubylcami, niosąc przesłanie Ewangelii na ziemi, którą Hiszpanie nazywali La Tierra de la Guerra (kraj wojny). Od przybycia najeźdźców w regionie trwały walki między Majami a Hiszpanami. Las Casas i Cancer udało się nawet przetłumaczyć fragmenty Biblii na pieśni Majów. Brat Luis podróżował na ich ziemie bez eskorty i podobno został powitany przez lud Majów. Następnie w 1548 roku Cancer udał się na Florydę w towarzystwie miejscowej kobiety i tłumaczki z wyspy Hispaniola o imieniu Magdalena. Została nawrócona na chrześcijaństwo przez dominikanów. Grupa wylądowała na zachodnim wybrzeżu Florydy, a Magdalena zeszła na brzeg z fr. Diego de Tolosa i oblatem imieniem Fuentes. Obaj dominikanie zginęli, a Magdaleny nigdy nie odnaleziono. W następnym roku Luis Cancer został zamordowany w pobliżu zatoki Tampa, podczas próby nawiązania kontaktu z tubylcami przez jego zwiad. Wcześniejsze wyprawy Hernando De Soto do Ameryki Północnej w 1539 r. zakończyły się bitwami pomiędzy tubylcami a około 600 hiszpańskimi żołnierzami w pobliżu Mobile. W rejsie, który wypłynął z Hawany, towarzyszyło trzech kapelanów dominikańskich. De Soto kontynuował podróż ze swoimi żołnierzami wzdłuż wybrzeża Luizjany i zapuścił się do części Missisipi, Arkansas i Teksasu. Wycieczka zakończyła się w 1543 r., a jedynym

ocalałym zakonikiem był Juan Gallegos. Kolejne misje dominikańskie na Florydę podjęto w 1559 i na początku lat sześćdziesiątych XVI wieku. Pierwsza próba Tristána de Luny y Arellano i utalentowanego meksykańskiego kaznodziei Domingo de Salazara została zaniechana z powodu braku jedzenia i fatalnych warunków pogodowych. Za nimi podążał Gregorio de Beteta, były towarzysz umęczonego Luisa Raka. Misja zakończyła się mieszanym sukcesem. Fundacje dominikańskie w Meksyku odniosły duży sukces, gdyż udało im się pozyskać zarówno braci przeszkolonych na kontynencie, jak i Europejczyków z kolonii urodzonych w Nowym Świecie. Byli jednak niechętni do przyjmowania tubylców z Mezoameryki, a nawet rekrutów mieszanej krwi. W 1526 roku założyli dom w Meksyku. W roku 1555 prowincja św. Jakuba w Meksyku liczyła około 210 braci mieszkających w 40 domach. Jesienią 1528 roku dominikanie rozwijający misje południowe dotarli do miasta Huaxyacac (współczesne Oaxaca). Wśród braci udających się w tę podróż byli o. Gonzalo Lucero i Bernardino de Minaya. Królewski list patentowy Karola V nadał Huaxyacacowi prawa miejskie i nadano mu nazwę Antequera. Rozpoczęli tam budowę pierwszego klasztoru dominikanów i poświęcili go św. Pawłowi. W XVII wieku w prowincji St. Hyppolitus w rejonie Oaxaca działało ponad 70 przeoratów. Ukończenie budowy wspianego nowego klasztoru nazwanego imieniem Santo Domingo zajęło ponad 50 lat. W 1623 roku Santo Domingo stało się uniwersytetem oferującym stopnie naukowe z teologii i filozofii zarówno dla duchownych świeckich, jak i zakonnych.

Dorgon

(1612–1650) książę-regent Chin

Książę Dorgon był regentem swojego siostrzeńca w latach 1644–1650. Wykorzystał okazję, jaką dał generał Ming Wu Sangui (Wu San-kuei), aby poprowadzić siły mandżurskie wewnątrz Wielkiego Muru i wspólnie pokonać rebeliantów, którzy zajęli Pekin (Pekin), który zakończył dynastię Ming. Po pokonaniu rebeliantów Dorgon osadził na pustym tronie swojego sześciolatniego siostrzeńca. Tym aktem dynastia Qing (Ch'ing) została przekształcona z państwa granicznego w narodową dynastię całych Chin. Kiedy w 1643 roku zmarł przywódca mandżurski Abahai, przywódcy klanów mandżurskich zbrali się, aby wybrać nowego władcę spośród jego synów. Książę Dorgon, młodszy brat Abahai i najzdolniejszy z książąt, skutecznie manewrował, aby na władcę wybrany został pięcioletni Fulin (Fulin), a nie starszy syn, aby mógł zostać regentem. Jako zdolny mąż stanu i wojownik, Dorgon w dalszym ciągu konsolidował władzę centralną i wzmacniał biurokratyczny rząd ustanowiony przez swojego brata. Ponieważ słabnącej dynastii Ming groziły wewnętrzne bunty, Abahai przygotowywał się do inwazji na północ Chin. W kwietniu 1644 roku armia rebeliantów dowodzona przez Li Zuchenga (Li Tsu-ch'eng) ruszyła na stolicę Pekinu (Peking), zdobywając miasto przed generałem Wu Sangui i jego żołnierzami stacjonującymi w Shanhaiguan (Shanhaikuan) na wschodnim krańcu Wielki Mur Chiński mógłby przybyć, by bronić miasta. Następnie generał Wu zaprosił Mandżurów, aby pomogli mu w walce z rebeliantami, a Dorgon z radością przyjął zaproszenie. Dorgon i Wu wyparli rebeliantów i wkroczyli do miasta ze swoimi połączonymi siłami 6 czerwca 1644 r. Podczas gdy Wu i niektóre jednostki mandżurskie ścigały rebeliantów, Dorgon pozostał w Pekinie, pochował ostatniego cesarza i cesarzową Ming (który popełnił samobójstwo) honoru, oświadczył, że Mandżurowie przybyli, aby przywrócić porządek, i osadził swojego młodego siostrzeńca na pustym tronie jako cesarza Shunzi (Shun-chih). W ten sposób ustanowił nową narodową dynastię, Qing (Ch'ing), która miała trwać do 1911 roku. Potwierdził także na swoich stanowiskach większość urzędników Ming, w tym jezuitów, którzy stali na czele Rady Astronomii; obniżone podatki; i zakazał członkom klanu cesarskiego Mandżurów ingerencji w administrację. Klęska Li i innych rebeliantów oraz natychmiastowe reformy przekonały wielu północnych Chińczyków, chociaż położenie kresu ruchom lojalistów Ming w południowych Chinach zajęło kilka dziesięcioleci. Jednak jeden z rozkazów Dorgona, aby wszyscy Chińczycy Han nosili włosy w kolejce, tak jak to robili mężczyźni mandżurscy, bardzo zirytował Chińską

wrażliwość. Dorgon był potężnym administratorem, ale jego arogancja i autokratyczny styl zniechęciły wielu. Nadawał sobie coraz wznioślejsze tytuły, takie jak „Ojciec Cesarski Regent”, ale był sfrustrowany, że nie mógł zostać cesarzem. Do starcia Dorgona z jego siostrzeńcem nigdy nie doszło, ponieważ zginął on w 1650 roku podczas polowania. Następnie Shunzi przejął osobistą kontrolę, ale kontynuował skuteczną politykę swojego wuja. Tak więc, podczas gdy Nurhaci i Abahai przygotowywali drogę do powstania Mandżurów, to Dorgon skorzystał z okazji, aby to zrealizować.

Drake, Francis

(ok. 1540–1596) Angielski odkrywca

Sir Francis Drake był angielskim żeglarzem i poszukiwaczem przygód, a czasami także korsarzem, który opłynął świat. Drake urodził się w pobliżu Tavistock w hrabstwie Devon w Anglii, niedaleko ważnego portu Plymouth. Pochodził z dobrze powiązanej protestanckiej rodziny rolniczej i był jednym z 12 dzieci Edmunda Drake'a. W wieku około 13 lat Francis wyptynał w morze na barce towarowej i ostatecznie został kapitanem statku w wieku 20 lat. Te wczesne lata żeglarstwa spędzone na Morzu Północnym zbudowały jego doświadczenie jako zręcznego żeglarza i nawigatora oraz dały mu poczucie dowodzenia. W wieku 23 lat dołączył do swojego kuzyna, Sir Johna Hawkinsa, i po raz pierwszy wyruszył w podróż do Nowego Świata. We współpracy z Hawkinsem podjął pierwsze angielskie wyprawy na handel niewolnikami do Nowego Świata. Drake odkrył pokusę hiszpańskiego Mena ze wszystkimi jego bogactwami w srebrze, złocie i niewolnikach. Od początku nie lubił Hiszpanów, niewątpliwie po części ze względu na ich katolicyzm, więc w latach sześćdziesiątych XVI wieku rozpoczął kampanię przeciwko hiszpańskim interesom, przez jednych wyglądając na pirata, a przez innych na korsarza. Jego naloty pokazały jego brawurę i determinację, ale prawie kosztowały go życie. Najśłynniejszy atak Drake'a miał miejsce w 1573 roku, kiedy wsiadł do hiszpańskiego srebrnego statku w porcie Nombre de Dios. Uznając, że srebro jest zbyt ciężkie do uniesienia, zabrał całe złoto, jakie mógł, i wrócił do Plymouth 9 sierpnia 1573 roku z 30 ocalałymi. Niestety, królowa Elżbieta I zawarła tymczasowy rozejm z hiszpańskim Filipem II, a wyczyny Drake'a nie zostały oficjalnie uczczone. W 1577 roku królowa Elżbieta, w obliczu nowych hiszpańskich działań wojennych, wysłała Drake'a ze 150 ludźmi i pięcioma statkami na wyprawę przeciwko hiszpańskim interesom na wybrzeżu Pacyfiku w obu Amerykach. Dwa statki musiały zostać porzucone w Río de la Plata, a pozostałe trzy przeplłynęły Cieśninę Magellana, co uczyniło Drake'a pierwszym Anglikiem, który tego dokonał. Podróż nadal była trudna; inny statek został zniszczony, a jeszcze inny oddzielony i wrócił do Anglii. Drake samotnie popłynął wzdłuż wybrzeża Ameryki Południowej na „Złotej Łani”, atakując interesy Hiszpanii, plądrując Valparaiso i przejmując ładunek w drodze. Kontynuował podróż wzdłuż wybrzeża Ameryki Północnej w poszukiwaniu przejścia do Atlantyku, prawdopodobnie aż do obecnego stanu Waszyngton. Zatrzymał się po zaopatrzenie i naprawy w Zatoce San Francisco i nazwał ten obszar Nowym Albionem. Drake podjął teraz decyzję o przepłynięciu Pacyfiku. Opłynął Przylądek Dobrej Nadziei i ostatecznie 26 września 1580 roku wrócił do Plymouth obładowany skarbami. Jego wyczynów nie można było odmówić nawet w obliczu hiszpańskiej wściekłości, dlatego królowa Elżbieta nadała mu tytuł szlachecki.

Wojna z Hiszpanią

Kolejna wojna z Hiszpanią w 1585 roku postawiła Drake'a z powrotem w swoim żywiole. Objął dowództwo nad flotą i przeprowadził ataki na Vigo w Hiszpanii, São Tiago na Wyspach Zielonego Przylądka oraz porty Nowego Świata w Santo Domingo i Kartagenie, a także na św. Augustyna na Florydzie. W 1587 r. „przypalił brodę króla Hiszpanii” wyprzedzającym i niszczycielskim najazdem na Kadyks, spalając 31 statków i utrzymując miasto przez trzy dni. Atak ten opóźnił wypłynięcie hiszpańskiej Armady o rok. Zanim hiszpańska Armada popłynęła do Anglii, aby dokonać inwazji w 1588

r., Drake był wiceadmirałem dowodzącym flotą angielską. To właśnie w tym czasie po raz pierwszy pojawił się słynny mit o Drake'u, według którego Drake grał w kręgle na Plymouth Hoe, gdy zbliżała się hiszpańska flota. Tutaj rzekomo stwierdził, że ma mnóstwo czasu na dokończenie gry przed przybyciem Hiszpanów. Flota angielska ścigała Hiszpanów przez kanał. Drake złapał przy okazji bogatego galeon Rosario i admirała Pedro de Valesa. 29 lipca 1588 roku Drake i lord Howard z Effingham zorganizowali statki strażackie, które rozbiły formację hiszpańską, powodując zniszczenia, które zmusiły Hiszpanów do wypłynięcia na otwarte morze w kierunku Calais. Następnego dnia Drake i reszta angielskiej floty pokonali Hiszpanów w bitwie pod Gravelines. Ostatnia wyprawa Drake'a przeciwko Hiszpanom miała miejsce w 1595 r., przy wsparciu Hawkinsa. Przy tej okazji Hiszpanie zadali porażkę, zwłaszcza podczas najazdów Drake'a na San Juan w Portoryko. Hawkins zmarł w Puerto Rico, a Drake zachorował na czerwonkę i zmarł 28 stycznia 1596 r., podczas przygotowywania kolejnego ataku na San Juan. Złożony w ołowianej trumnie, Drake został pochowany na morzu, a jego załoga spaliła miasto Puerto Bello w ramach podziękowania za jego śmierć. Życie Drake'a było pełne przygód i determinacji, które pomogły wzbogacić Anglię dzięki jego grabieżom. Ustanowił roszczenia do Nowego Świata i uczynił Anglię uznaną potęgą morską.

Dynastia Habsburgów

Habsburgowie byli europejską dynastią, która rządziła większością Europy Środkowej przez sześć stuleci (1273–1918). W tym okresie panowali nad Węgrami, ziemiami czeskimi, Chorwacją, Słowenią, Słowacją i Austrią. W związku z tym byli znani jako Dom Austrii. Poprzez serię przypadkowych małżeństw wstąpili do monarchii w Hiszpanii po 1516 r. (w tym posiadłości hiszpańskie za granicą i we Włoszech), a po 1526 r. na Węgrzech i w Czechach. Habsburgowie osiągnęli wybitny status europejski za Maksymiliana I (1459–1519). Fortunę dorobił się, gdy w 1477 roku poślubił dziedziczkę Burgundii, zapewniając w ten sposób rodzinie bogate dziedzictwo Holandii i hrabstwa Burgundii. Ponieważ posiadał teraz wszystkie posiadłości austriackie, a także Alzację, rodzina była teraz dynastią na równi z francuską dynastią Valois. Bardziej energiczny niż jego ojciec, Maksymilian próbował uczynić Święte Cesarstwo Rzymskie funkcjonującą jednostką, a nie zbiorem 300 niezależnych księstw. Przez pewien czas mu się to udało, ale ogólnie Cesarstwo pozostawało podzielone, częściowo z powodu zazdrości innych dynastii, takich jak dynastie Bawarii i Saksonii, które czuły się przyćmione przez Habsburgów. Maksymilian zabezpieczył majątek swojego domu, poślubiając swojego syna i córkę Filipa i Małgorzatę z synem i córką Ferdynanda V i Izabeli I z Hiszpanii. Chociaż hiszpański następca tronu Juan wkrótce zmarł, potomkowie Filipa i Juany – najstarszego syna Karola – odziedziczyli całość posiadłości hiszpańskich, w tym posiadłości zamorskie w obu Amerykach i we Włoszech.

Karol V

Karol V przemierzał świat jako kolos i był najbardziej dominującą postacią w historii Europy od czasów Karola Wielkiego. Dziedzicząc cały majątek Habsburgów i Hiszpanii, jego główną troską podczas swego panowania było zachowanie integralności Cesarstwa. Udało mu się to zrobić, chociaż był nękany przez Turków, Francję i protestacyjną reformację. Po jego abdykacji w 1555 r. Habsburgowie podzielili się na linię hiszpańską (1555–1700) i austriacką (1555–1740). Po 1740 r. Habsburgowie rządili poprzez linię żeńską, ród Habsburgów-Lotaryngii. Okres pomiędzy rokiem 1525, kiedy wojska hiszpańskie pokonały Francuzów pod Pawią, a rokiem 1643, kiedy Francuzi odwdzięczyli się pod Rocroi, nazywany jest złotym wiekiem Hiszpanii. Wzbogacona metalami szlachetnymi z obu Ameryk i imponującą armią, Hiszpania zdominowała Europę, zwłaszcza za panowania Filipa II (1556–1598). Próbując dodać Anglię poprzez małżeństwo z Marią I, zobaczył, jak jego marzenie umarło wraz z nią w 1558 r. Jej następczyni, Elżbieta I, ostatecznie stała się wrogo nastawiona, co doprowadziło do klęski hiszpańskiej Armady z Holendrami i Anglikami w 1588 r. Jego próba stłumienia Reformacja doprowadziła do buntu Holendrów, który ostatecznie zakończył się sukcesem. Jego aneksja Portugalii w 1580 r. doprowadziła do napięć, które

doprowadziły do buntu w 1640 r. Jego interwencja we Francji była próbą pomocy katolikom; próba osadzenia jego córki na tronie jako córki francuskiej księżniczki poszła na marne. Ostatecznie Hiszpania Habsburgów pod rządami Filipa II próbowała zrobić zbyt wiele. Pod względem solidarności rodzinnej liderem za Filipa II była Hiszpania, źródłem pieniędzy za jego dwóch kolejnych następców i księciem za ostatniego władcy linii. Filip zawarł serię małżeństw między dwiema gałęziami Habsburgów. Powstała linia została osłabiona przez chów wsobny. Filip III (1598–1621), będący owocem małżeństwa Filipa i jego siostrzenicy, był władcą raczej słabym. Filip IV (1621–1665) był bardziej zdolny, ale także nieco leniwy. Był jednak mecenasem sztuki, a jego wiek był równy wiekowi El Greco i Velázquez. Jego syn, Karol II (1665–1700), kolejny owoc małżeństwa wujka i siostrzenicy, był nieco ułomny umysłowo i słaby fizycznie. Po jego śmierci wybuchła wojna o sukcesję hiszpańską (1702–1713), która doprowadziła do utraty Hiszpanii na rzecz Habsburgów.

Austriaccy Habsburgowie

Austriaccy Habsburgowie zawarli pokój, przejmując posiadłości Habsburgów w Holandii i północnych Włoszech. Przetrwali dzięki kolejnym misjom w Europie. W XVI wieku Austria była bastionem przeciwko Turkom. W XVII wieku wspierała kontrreformację i próbowała stworzyć prawdziwe państwo ze Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Kiedy to drugie zawiodło, Austria znalazła nową misję polegającą na ekspansji wzdłuż Dunaju i w głąb Karpat, które obejmowały Węgry, Siedmiogród, Czechy i Galicję w Polsce. Przez krótki czas Cesarstwo obejmowało także północną Serbię. Ferdynand I (1556–64) i Maksymilian II (1564–76) byli władcami, którzy rządili Świętym Cesarstwem Rzymskim umiarkowanie i mądrze. Ferdynand poprzez małżeństwo z dziedziczką Węgier i Czech przyłączył te ziemie do rodu. Rudolf I (1575–1612) był mniej zdolny i został obalony, a jego następcą, Mateusz I (1612–1619), nie był skuteczny. Członek pokrewnej linii, Ferdynand II (1619–1637), w obliczu buntu protestantów w Czechach i Austrii, stłumił te bunty i był bliski wymuszenia unieważnienia traktatu augsburskiego. Przez chwilę wydawało się, że osiągnie swój cel w wojnie trzydziestoletniej (1618–1648). Niemniej jednak Ferdynand II i Ferdynand III (1637–1657) poświęcili swojej energii dla ekspansji austriackiej. Leopold I (1657–1705) był najbardziej zawziętym przeciwnikiem Ludwika XIV i Turków. Jego następcą został Józef I (1705–11), a jego następcą został jego brat Karol VI, będący austriackim kandydatem w wojnie o sukcesję hiszpańską. Śmierć Karola VI w 1740 r. doprowadziła do wojny o sukcesję austriacką, gdyż nie pozostawił on potomków płci męskiej. Jednak jego zdolna córka, Maria Teresa (1740–80), sprawowała wspólne posiadłości z wyjątkiem Śląska. Uważana była za oświeconą despotę, wprowadzając reformy obywatelskie. Jej syn Józef II zbyt wcześnie próbował wprowadzić reformy. Jego następcy Leopold II (1790–1792) i Franciszek II (1792–1835) byli bardziej konserwatywni. W XIX i na początku XX wieku pojawiły się nowe wyzwania, gdy rosnący nacjonalizm groził rozpadem wielonarodowego imperium Habsburgów. Ostatnim władcą dynastii był Franciszek Józef, który rządził od 1848 do 1916 roku. Jednak Austria utraciła terytoria na rzecz Włoch i Niemiec pomimo zdobycia ziem na Bałkanach. Kres nastąpił wraz z I wojną światową, kiedy w latach 1918–1919 cesarz Karol został zmuszony do abdykacji. Obecnie spośród potomków Habsburgów jedynymi monarchami jest rodzina rządząca maleńką gminą Liechtenstein wciśniętą między Austrię i Szwajcarię.

Dynastia Hohenzollernów w Brandenburgii i Prusach

Rodzina Hohenzollernów utworzyła dynastię rządzącą niemieckimi królestwami Brandenburgii (1415–1918) i Prusami (1525–1918) aż do końca I wojny światowej (1914–18). Hohenzollerni byli jedną z najbardziej wpływowych niemieckich rodzin królewskich w obrębie Świętego Cesarstwa Rzymskiego i w okresie po jego rozwiązaniu przez francuskiego Napoleona I (1769–1821) w 1806 r. połączyli niemieckie królestwa w zjednoczone państwo narodowe. 1871, stając się tym samym cesarzami Niemiec (1871–1918). Hohenzollerni wywodzili się ze wschodnich części frankońskiego imperium Karola Wielkiego (742–814). W 962 r. Otton I (912–73) został świętym cesarzem rzymskim. Święte

Cesarstwo Rzymskie było konglomeratem wielu odrębnych bytów znacznie różniących się wielkością, rangą i wpływami (królestwa, księstwa, księstwa itp.). Najpotężniejsi władcy Cesarstwa pełnili funkcję elektorów, którzy wybierali spośród swoich szeregów członka na cesarza. Pochodząca z południowo-zachodnich Niemiec rodzina Hohenzollernów zwiększyła swój majątek ziemski i wpływy polityczne poprzez małżeństwa, negocjacje i wojny. Pierwsza wzmianka o hrabim Zollern pochodzi z 1061 r. Pochodzenie nazwiska rodu jest niepewne i mogło pochodzić od zamku Zollern niedaleko Stuttgartu w Niemczech. Ostatecznie wyłoniły się dwie odrębne linie rodu: gałąź Zollern-Hohenberg, która wymarła w 1486 r., oraz burgrabiowie, czyli przedstawiciele cesarstwa Norymbergi, którzy przetrwali do czasów nowożytnych. Fryderyk z Zollern (? – ok. 1200) został następcą burgrabiego Norymbergi w 1192 r. Po zdobyciu władzy w Norymberdze Hohenzollerni w dalszym ciągu poszerzali swoją kontrolę w regionach Szwabii i Frankonii, obecnie będących częścią Bawarii. Synowie Fryderyka założyli dwie znaczące gałęzie rodu, zwane linią frankońską i szwabską, obie kontrolujące wiele terytoriów. Z linii frankońskiej wywodzili się burgrabiowie z Norymbergi, a później elektorzy brandenburscy, królowie Prus i cesarze Niemiec. W 1363 roku Hohenzollerni osiągnęli stopień książąt Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Fryderyk VI (1371–1440), który kontrolował Norymbergę i inne majątki w Ansbach i Bayreuth we Frankonii, został margrabią brandenburskim w 1411 r. W 1415 r. Święty cesarz rzymski Zygmunt (1368–1437) mianował Fryderyka elektorem brandenburskim. Jako elektor zastąpił jako Fryderyk I. Od tego momentu Brandenburgia stała się centrum władzy Hohenzollernów, a wpływy rodziny wśród niemieckich rodzin królewskich stale rosły. Fryderyk II (1413–1470) powiększył swoje dziedzictwo, kupując ziemie od Krzyżaków i Dolne Łużyce od Świętego Cesarza Rzymskiego. Albert Achilles (1414–1486) zainicjował próbę konsolidacji posiadłości ziemskich rodziny Hohenzollernów, uchwalając prawo rodzinne uniemożliwiające podział Brandenburgii.

Nawrócenie na protestantyzm

W 1525 roku Albert brandenburski (1490–1568), ostatni wielki mistrz zakonu krzyżackiego, przekształcił Prusy w księstwo świeckie, a następnie za radą Marcina Lutera w czasach reformacji przeszedł na protestantyzm. Tereny poprzednio należące do zakonu przeszły pod kontrolę pruską. Chociaż Hohenzollernowie przeszli na religię luterańską, później przeszli na kalwinizm. Jednak poddany Hohenzollernów pozwolono pozostać luteranami. Posiadłości Hohenzollernów w Brandenburgii i Prusach zjednoczyły się pod rządami jednego władcy, gdy Jan Zygmunt (1572–1619), który nabył Cleves, Mark i Ravensburg w 1614 r., odziedziczył księstwo pruskie w 1618 r. Fryderyk Wilhelm, Wielki Elektor (1620–1688), był elektorem brandenburskim i księciem pruskim. Powiększył swoje posiadłości ziemskie, zdobywając Pomorze Wschodnie i tereny zsekularyzowane. Podczas swojego panowania Fryderyk Wilhelm pracował nad skonsolidowaniem władzy Hohenzollernów na wszystkich posiadłościach ziemskich, aby ustanowić centralizację niezbędną do wprowadzenia monarchii absolutnej. Jego syn został koronowany na Fryderyka I (1657–1713), „króla Prus”, w 1701 r. Tytuł ten został jednak w pełni uznany dopiero po pokoju w Utrechcie w 1713 r. Nowy tytuł symbolizował jedność ziem Hohenzollernów pod jednym władcą i zapoczątkował wyłonienie się tej rodziny jako jednej z najbardziej wpływowych rodzin królewskich w Europie Środkowej. Fryderyk Wilhelm I (1688–1740), nazywany „królem-żołnierzem”, przeprowadził kilka reform, które wyznaczyły drogę do przyszłego sukcesu dynastii Hohenzollernów i w 1721 r. uzyskał część Pomorza Zachodniego. Zdecydowany autokrata Fryderyk Wilhelm zreformował pruskie państwo finansów i uczynił armię pruską jedną z najpotężniejszych w Europie.

Dynastia Le z Wietnamu

Dynastia Le rządziła Wietnamem od 1428 do 1788 roku, co było najdłuższym panowaniem w historii Wietnamu. Le Loi, założyciel dynastii Le, który wstąpił na tron jako Le Thai To, jest jednym z najbardziej znanych bohaterów w kraju. Przypisuje się mu wyzwolenie kraju spod chińskiej dominacji Ming w 1428

roku. Le Loi był arystokratycznym właścicielem ziemskim. Pomógł mu Nguyen Trai, konfucjański mąż stanu, poeta i strateg wojskowy. Wietnam utrzymywałby pokojowe stosunki z Chinami jako państwo wasalne przez ponad 300 lat. Le Thanh Tong, który rządził Wietnamem od 1460 do 1497, jest drugim najważniejszym władcą dynastii Le. Zreorganizował podział administracyjny kraju i unowocześnił system służby cywilnej. Zarządził spis ludności i posiadłości ziemskich podejmowane co sześć lat, zrewidowały system podatkowy i zleciły napisanie historii narodowej. Zakończył podbój Czampy w 1471 r. i stłumił powstania pod wodzą Laosu na zachodnim pograniczu. Nakazał także sformułowanie kodeksu prawnego Hong Duc, który opierał się na prawie chińskim, ale zawierał wyraźnie cechy wietnamskie, takie jak uznanie wyższej pozycji kobiet. Zgodnie z nowym kodeksem do zawarcia małżeństwa nie była wymagana zgoda rodziców, a córkom przyznano równe prawa do dziedziczenia z synami. Inicjował także budowę i remont spichlerzy, wysyłał swoje wojska do odbudowy prac irygacyjnych po powodziach, a także udzielał pomocy medycznej w czasie epidemii. Zachęcał także i kładł nacisk na konfucjański system egzaminacyjny. Zatem jego panowanie było złotym wiekiem literatury i nauki. Le Thanh Tong przewodził wielkiemu okresowi ekspansji na południe. Do zagospodarowania terytorium wyrwanego Czampie wykorzystano system osadnictwa don dien, zapożyczony z Chin. Utworzono kolonie wojskowe, a żołnierze i bezrolni chłopci przenieśli się na nowy obszar i uprawiali go, a także służyli jako milicja do jego obrony. Po trzech latach wioskę włączono do wietnamskiego systemu administracyjnego, wybudowano wspólny wiejski dom spotkań (dinh), a robotnicy otrzymali możliwość dzielenia się ziemią wspólnotową przyznaną każdej wiosce przez państwo. Pozostała część gruntów należała do państwa. Gdy każdy obszar został oczyszczony i założono wioskę, żołnierze ruszyli dalej, aby oczyścić więcej terenu. Metoda ta w ogromnym stopniu przyczyniła się do powodzenia ekspansji Wietnamu na południe i złagodziła głód ziemi wśród chłopów. Wraz z upadkiem dynastii Le bezrolność przyczyniła się do zamieszek, gdy chłopci zbuntowali się. Za panowania dynastii Le istniał podział między władzami państwowymi i lokalnymi. Rząd centralny był odpowiedzialny za funkcje wojskowe, sądownicze i religijne, natomiast władze wiejskie nadzorowały budowę projektów robót publicznych, takich jak drogi, wały i mosty. Autonomia, jaką cieszyły się wsie, przyczyniła się jednak do słabości wietnamskiego systemu politycznego. Jeśli dynastia nie mogła chronić wioski, wioski często wspierały ruch rebeliantów, który następnie musiał zapewnić bezpieczeństwo i instytucjonalizować swoją władzę polityczną. Siła wsi, choć zapewniała zachowanie poczucia tożsamości narodowej i kulturowej, była czynnikiem przyczyniającym się do niestabilności politycznej społeczeństwa rozszerzającego się na południe. Od 1527 roku Wietnam znalazł się pod kontrolą dwóch rodzin, dominującej na północy Trinh i południowej części Nguyen. Ich rywalizacja militarna i polityczna zdestabilizowała dynastię Le i położyła kres w 1788 roku. Nowa dynastia Nguyen rządziła Wietnamem aż do czasów nowożytnych.

Dynastie mameluków w Egipcie

Mamelucy rządzili Egipsem od połowy XIII wieku do 1517 roku. Pierwszych 24 sułtanów mameluckich nazywano władcami Bahri (rzeki). W 1382 r. poszli za nimi mamelucy z Burji (wieży), zwani tak dlatego, że zostali zakwaterowani w wieżach twierdzy Cytadeli górującej nad Kairem. Mamelucy, głównie pochodzenia tureckiego i mongolskiego, byli niewolnikami i żołnierzami zawodowymi. Jako młodzi chłopcy kupowali ich inni byli niewolnicy na targach niewolników w Syrii i Egipcie i kształcili się jako profesjonalna kasta wojskowa. Po ukończeniu edukacji zostali uwolnieni i otrzymali pełne regalia wojskowe oraz ziemię na opłacenie utrzymania sprzętu i koni. Mamelucy byli notorycznie kłótlivi i nieustannie walczyli między sobą o sukcesję na tronie. Ponieważ nie istniała zasada monarchii dziedzicznej, każdy mameluk mógł mieć nadzieję zostać władcą, jeśli uda mu się obalić obecnego sułtana. W rezultacie średnie panowanie sułtana trwało tylko sześć lat. Mamelucy zawierali małżeństwa w obrębie kasty z siostrami i krewnymi innych mameluków. Ich społeczeństwo opierało się na feudalnej hierarchii lojalności wasala wobec pana. Mamelucy, którzy niedawno nawrócili się na

islam, podkreślali swoje rządy jako muzułmanie, mimo że wielu z nich nie było osobiście szczególnie pobożnych. Pozwolili wygnanemu kalifowi Abbasydów z Bagdadu na pobyt w Kairze, ale kolejni kalifowie nie sprawowali żadnej realnej władzy. Mamelucy wspierali obróbkę metali, introligatorstwo i przemysł tekstylny. Jednak mameluckie próby zmonopolizowania handlu towarami luksusowymi w połączeniu z wysokimi podatkami zniechęciły wielu zagranicznych i lokalnych kupców. Jako wielcy budowniczości i mecenas sztuki, mamelucy zachęcali uczonych, w tym znanego historyka Ibn Khalduna, do pracy w Kairze. Pod rządami mameluków Kair stał się głównym ośrodkiem intelektualnym i artystycznym, a także prawdopodobnie największym miastem w regionie. Mamelucy budowali szpitale, przyczepy kempingowe, publiczne fontanny i ogromne mauzolea dla swoich rodzin. Szczególne wrażenie zrobiło na nim mauzoleum sułtana Qaitbay'a (panującego w latach 1468–96). Duża część średniowiecznego Kairu pochodzi z epoki mameluków. Mamelucki sułtan Bajbars (panujący w latach 1260–1277) wyparł krzyżowców ze wschodniej części Morza Śródziemnego i odparł główne najazdy Mongołów. Przebiegły polityk Bajbars nawiązał także sojusze z potencjalnymi wrogami Sycylii, Sewilli i Turków. Czarna śmierć (dżuma) w 1340 r. zmniejszyła populację na terytoriach mameluckich; w samym Kairze zginęło ponad 25 procent ludności. Zostały one dodatkowo osłabione przez zniszczenie Timurlane'a w Syrii. Ekspansja portugalskich placówek handlowych wzdłuż wybrzeży Afryki i Indii doprowadziła do narastającej konkurencji gospodarczej, a gdy Portugalia utraciła kontrolę nad handlem ze wschodu, dochody z handlu spadły. Ponadto ciągłe spory dotyczące sukcesji osłabiały władzę mameluków i narażały ich na ataki z zewnątrz. Niepowodzenie w utworzeniu jednolitego frontu przyczyniło się do ich porażki i podboju Egiptu przez Turków Osmańskich w 1517 roku.

Dynastia Ming, późna

Chińska dynastia Ming (1368–1644) została założona przez zwykłego człowieka Zhu Yuanzhang (Chu Yuan-chang), który rządził jako cesarz Hongwu (Hung-wu) w latach 1368–98. Wypędził Mongołów i rozpoczął odbudowę Chin. Jego syn, cesarz Yongle (Yung-lo), rządził od 1402 do 1424 roku i był także zdolnym generałem i administratorem. Razem rozszerzyli granice Chin, wzmocnili obronę i realizowali politykę, która doprowadziła do ożywienia gospodarczego i odrodzenia rolnictwa. Założone przez nich szkoły i system egzaminacyjny, który zrewitalizowali w celu rekrutacji urzędników rządowych, miały dobrze służyć imperium przez długie dziesięciolecia, kiedy na tronie zasiadali nieletni i słabeusze. Jednak seria kapryśnych i słabych władców ostatecznie doprowadziła do przejścia władzy przez eunuchów i ogromnej korupcji, która doprowadziła do buntów wewnętrznych, nierozsądnych wojen zagranicznych i upadku dynastii. Cesarz Hongwu ustanowił autokratyczny styl rządów i zarówno on, jak i Yongle sprawowali władzę energicznie i skutecznie. Jednak podczas gdy Hongwu traktował eunuchów jak zwykłe sługi pałacowe, Yongle zaczął powierzać im obowiązki administracyjne, ale pod jego ścisłą kontrolą. Yongle zginął prowadząc swoją piątą kampanię przeciwko Mongołom. Jego syn był już chory i zmarł w ciągu roku, przekazując tron swojemu synowi, który rządził przez 11 lat jako cesarz Xuande (Hsuanteh). Następcą Xuande został jego ośmioletni syn w 1436 r. Tak krótkie panowanie było szkodliwe w autokratycznym systemie rządów, w którym ciągłość przywództwa była zaletą. Nieletni na tronie wymagali regencji sprawowanych przez cesarskie wdowy, które notorycznie polegały na radach raczej eunuchów niż ministrów. Większość eunuchów z dynastii Ming pochodziła z biednych rodzin w północnych Chinach i służyła z chciwości i wymuszenia. Chłopcy-cesarze, odizolowani od normalnych kontaktów międzyludzkich, dorastali zależni od nich jako przyjaciół i doradców. Na przykład cesarz Zhengtong (Cheng-t'ung) mianował swojego eunucha Wang Zhen (Wang Chen) naczelnym dowódcą i obaj mężczyźni wyruszyli razem w 1449 r. z dużą armią przeciwko mongolskiemu Esen-chanowi. Armia została pocięta na kawałki, Wang zmarł, a Zhengtong został wzięty do niewoli. Chociaż Mongołowie byli zbyt słabi, aby podjąć ofensywę, ta katastrofa zakończyła chińską przewagę militarną nad nomadami i postawiła rząd Ming w defensywie na północnej granicy. W połowie XVI wieku wódz mongolski Altan Khan przez dwie dekady dowolnie najeżdżał północne granice Chin. W

tym samym czasie japońscy piraci i chińscy renegaci najechali i splądrowali południowe wybrzeże, powodując ogromne zniszczenia. W latach dziewięćdziesiątych XVI wieku japoński watażka Toyotomi Hideyoshi najechał Koreę. Suzeren Chiny musiały wysłać ogromną armię na pomoc Koreańczykom przez sześć lat, co wiązało się z ogromnymi kosztami. Dwa długie panowania w XVI wieku (Jiajing lub Chia-ching w latach 1520–1566 i Wanli (Wan-Li) w latach 1572–1620) przyniosły pewną stabilność, głównie dzięki zdolnym ministrom na początku każdego panowania. Jednakże obaj monarchowie rażąco zaniedbali swoje obowiązki, izolując się od urzędników państwowych i zdając się na żądnych władzy eunuchów pałacowych, w wyniku czego biurokracja ulegała coraz większej demoralizacji. Rząd, który nie reagował na problemy społeczne i gospodarcze, został ostatecznie obalony przez chłopskich rebeliantów z północno-zachodnich Chin pod wodzą Li Zichenga (Li Tzuch'eng) w 1644 r. Jednakże Chiny Ming prosperowały pomimo nieudolnego przywództwa politycznego. Populacja wzrosła z około 60 milionów na początku do prawdopodobnie 200 milionów w 1600 roku. Oprócz wielkich ośrodków metropolitalnych, takich jak Suzhou (Soochow) i Hangzhou (Hangchow) powstało wiele średniej wielkości miast targowych. Społeczeństwo było egalitarne, a kwitnący przemysł poligraficzny ułatwiał szerzenie oświaty, aby synowie milionów rodzin mogli realnie aspirować do zdobycia wykształcenia, zdania egzaminu państwowego i wstąpienia do elity. W miastach kwitła kultura popularna reprezentowana przez teatr i operę. Ponadto w okresie Ming rozwinął się nowy gatunek literatury. Była to powieść napisana w języku narodowym i przedstawiająca mężczyzn i kobiety ze wszystkich klas społecznych. Głównym źródłem dochodów rządu był podatek gruntowy, naliczany od gruntów będących własnością rodzin rolniczych, a nie od liczby mężczyzn w gospodarstwie domowym. Ten system opodatkowania zapewnił rolnikom większą swobodę wyboru zatrudnienia i umożliwił rozwój przemysłu. Prosperowała produkcja jedwabiu i bawełny, podobnie jak przemysł porcelanowy, który był liderem świata. Podczas gdy Chiny prowadziły handel z Azją Południową i Południowo-Wschodnią i dalej od ponad tysiąclecia, Portugalczycy weszli na scenę handlową w 1516 roku, otwierając bezpośrednie morskie chińsko-europejskie stosunki handlowe. Za portugalskimi kupcami podążali mężczyźni z Holandii, Anglii, Francji i innych krajów europejskich. Mieszkańcy Zachodu przywieźli produkty europejskie, ale przede wszystkim uprawy Nowego Świata, takie jak kukurydza, słodkie ziemniaki i tytoń, co miało ogromny wpływ na chińskie rolnictwo i dietę. Bardziej bezpośrednio europejski popyt na chińskie jedwabie, porcelanę i herbatę spowodował napływ srebra do Chin. W 1581 roku do Chin przybył pierwszy misjonarz jezuicki. Jezuici odegrali ważną rolę w późnym okresie Ming i na początku Qing (Ch'ing) jako ambasadorzy kultury między Chinami a Europą. Wprowadzili do Chin zachodnie nauki, matematykę, astronomię, kartografię i broń palną, a do Europy ideały chińskiej filozofii, kładąc podwaliny pod sinologię, czyli badanie cywilizacji chińskiej w Europie. Wiek XVI był epoką wielkich zmian w Europie i Chinach, gdzie zaczęły się rozwijać nowoczesne społeczeństwa. Pomimo nieudolnych cesarzy Ming, system edukacji i służba cywilna w dalszym ciągu zapewniały zamożne i rozwijające się społeczeństwo obywatelskie. Jednak już na początku XVII wieku wiele znaków wskazywało na wyczerpanie kraju. Nieskuteczny rząd nie mógł jednocześnie stawić czoła wewnętrznym buntom i najazdom nomadów na granice. Ostatni cesarz Ming powiesił się, gdy rebelianci wdarli się do stolicy; następnie oblężony generał pograniczny zaprosił Mandżurów, mniejszość etniczną zamieszkującą północno-wschodnie granice imperium Ming, aby pomogli mu w stłumieniu rebeliantów. Przenikliwi przywódcy mandżurscy skorzystali z okazji, aby wstąpić na tron i założyli nową dynastię.

Dynastia Qing (Ch'ing), rozkwit i zenit

Qing (1644–1911) była ostatnią dynastią cesarską w Chinach i drugą o koczowniczym pochodzeniu, która rządziła całym chińskim światem. Swoją sukces zawdzięcza zdolnym i mądrym założycielom oraz ich długo panującym bezpośrednim następcom, których podziw dla chińskiej kultury doprowadził do szybkiej asymilacji i zachowania większości istniejących instytucji rządowych z niewielkimi

modyfikacjami. Dynastia pozostawała zamożna i dynamiczna aż do końca XVIII wieku. Dynastia Qing nazywana jest także dynastią mandżurską. Mandżurowie byli koczownikami wywodzącymi się z plemienia Jurchen zamieszkującego północno-wschodnie Chiny (Mandżuria). Podbili i rządili północnymi Chinami za panowania dynastii Jin (Chin) (1115–1234), ale po wygaśnięciu dynastii wycofali się do swojej pierwotnej ojczyzny. Zapomnieli o swoim krótkotrwałym języku pisanym i powrócili do życia polegającego na polowaniu, rybołówstwie i hodowli bydła. Mandżuria była częścią dynastii Ming (1368–1644) i stała się obszarem mieszanego zamieszkania Jurchen i innych koczowniczych ludów plemiennych wśród osiadłych Chińczyków Han. Jurchen i inni członkowie plemienia byli odpowiedzialni przed urzędnikami Ming w Mandżurii i udawali się do Pekinu (Peking) w ustalonych terminach, aby złożyć hołd dworowi Ming. Upadek dynastii Ming zbiegł się z powstaniem silnych przywódców wśród Jurczenów, z których pierwszym był pomniejszy wódz plemienny imieniem Nurhaci, który rozpoczął znaczące reformy i innowacje, które doprowadziły jego lud do władzy. Obejmowały one utworzenie języka pisanego i militaryzację wszystkich Jurchenów w system sztandarów, w ramach którego wszyscy mężczyźni byli zorganizowani w jednostki bojowe i otrzymywali ziemię do uprawy i administrowania. W rezultacie udanych kampanii pokonani ludzie stali się poddaniymi, uwalniając chorążych w pełnoetatowych wojowników i administratorów. Nurhaci stworzył państwo zwane Później Jin, które jego syn Abahai zmienił w 1635 r. na Qing (co oznacza „czysty”). Abahai zmienił także imię swojego ludu z Jurchen na Manchu. Kontynuacja twórczości ojca ambitne plany Abahai rozszerzył system sztandarów o jednostki Mongołów i Chińczyków Han, podbił większość Mandżurii, podbił Koreę i zmusił ją do zmiany lojalności i stosunków danin z Ming na Qing oraz zaczął atakować terytoria Ming w pobliżu Wielkiego Muru Chińskiego. Abahai zmarł w 1643 r., a jego następcą został młody syn, lecz jego dzieło kontynuował jego zdolny brat Dorgon, który pełnił funkcję regenta.

Utworzenie dynastii narodowej

Wielki łut szczęścia katapultował graniczne państwo mandżurskie do rangi narodowej dynastii chińskiej. W 1644 roku zbuntowani bandyci zaatakowali i zdobyli stolicę Ming, przez co cesarz popełnił samobójstwo. W wyniku zamieszania Wu Sangui (Wu San-kuei), generał pogranicza Ming strzegący wschodniego krańca Wielkiego Muru, poprosił Mandżurów o pomoc w wypędzeniu rebeliantów, na co Dorgon z radością się zgodził. Po wyzwoleniu Pekinu i podczas gdy siły Wu ścigały rebeliantów aż do ich zagłady, Dorgon umieścił swojego siostrzeńca na pustym tronie Ming i ogłosił Qing narodową dynastią następczą Ming. Pozyskał wielu ludzi w północnych Chinach, chowając z honorami ostatniego cesarza i cesarzową Ming, przywracając porządek i utrzymując na miejscu większość instytucji i urzędników Ming. Lojaliści Ming stawiali opór w południowych Chinach, a działania wojenne trwały do 1683 r., kiedy zdobyto Tajwan, ostatni bastion lojalistów Ming. Dorgon zmarł w 1651 r., a jego bratanek, cesarz Shunzi (Shun-chih, r. 1644–61) kontynuował jego politykę, ale miał niewielki wpływ ze względu na krótkotrwałość jego panowania. Potem przyszło trzech wielkich cesarzy: Kangxi (K'ang-hsi, r. 1662–1722), Yongzheng (Yung-Cheng, r. 1723–35) i Qianlong (Ch'ien-lung, r. 1736–1796). Te trzy panowania trwały łącznie 134 lata, podczas których tradycyjna kultura chińska przeżywała swój ostatni wielki rozkwit, a chińska potęga osiągnęła wielkie wyżyny.

Zdolni władcy

Kangxi miał siedem lat, kiedy wstąpił na niepewny jeszcze tron. Będąc niezwykle inteligentnym, ambitnym i pracowitym chłopcem, w wieku 13 lat uwolnił się spod kurateli swoich regentów i rozpoczął osobiste rządy, które słynęły z sukcesów w czasie wojny i pokoju. Oszczędny w nawykach osobistych i w administracji wielokrotnie obniżał podatki i ustalał je trwale na niskim poziomie. Osobiście zainteresował się ulepszeniami rolnictwa, wprowadzając wcześnie dojrzewające odmiany ryżu, aby promować produkcję żywności. Opowiadał się za szczepieniem przeciwko ospie prawdziwej, strasznej chorobie dziecięcej, z której wyzdrowiał, oraz chininie (zwanej korą jezuitów) przeciwko malarii. Odbył

także kilka wizyt inspekcyjnych, aby osobiście zapoznać się ze swoim królestwem. Pracował osobiście długimi godzinami, czytając raporty i wspomnienia urzędników i odpowiadając na nie, a także sumiennie pościł przed rozpatrzeniem spraw karnych, okazując szacunek dla życia i straszliwych obowiązków, jakie mu nałożono. Zakończył dzieło stłumienia buntów lojalistów w Ming i potężnego buntu Trzech Feudatorów. Prowadził kampanię przeciwko Mongołom i negocjował traktat z Rosją, który określał część granic między obydwojma imperiami i oddał część Mongolii Zewnętrznej pod kontrolę Qing. Mianował także przyjaznego duchownego siódmym Dalajlamą, rozszerzając w ten sposób władzę Qing nad Tybetem. Chociaż osobiście przyjaźnił się z misjonarzami jezuickimi, z których niektórzy byli jego nauczycielami i pracownikami, odrzucił próbę papieża domagania się władzy nad chińskimi katolikami i określił, jakie obrzędy powinni przestrzegać chińscy katolicy. Klęska stanowiska jezuitów w sprawie chińskiego obrządku przez ich przeciwników w kurii katolickiej zakończyła ponad stuletnią wymianę kulturalną między Chinami a Europą. Kangxi był zarówno zapalonym uczniem, jak i mecenasem sztuki i nauki. Sponsorował liczne projekty, które obejmowały opracowanie wielotomowej historii dynastii Ming, obszernego słownika i innych publikacji. Jego dwór był pełen literatów i artystów. Chociaż jego ostatnie lata były przyćmione problemami ze znalezieniem godnego następcy wśród wielu synów, długie panowanie Kangxi zakończyło się wraz z ugruntowaniem się dynastii Qing. Dla wielu swoich poddanych zbliżył się do idealnego władcy. Cesarz Yongzheng (1723–1735) był czwartym synem Kangxi i jego następcą. Ponieważ wstępując na tron miał już 44 lata, jego panowanie było krótkie. Podobnie jak jego ojciec, Yongzheng był zdolny, sumienny i pracowity. Skupił się na zapewnieniu efektywności swojego rządu poprzez wyeliminowanie niekompetencji i korupcji oraz pociągnięcie wszystkich urzędników do odpowiedzialności. Służba cywilna, rekrutowana na podstawie zasług na podstawie egzaminów, cieszyła się za jego panowania wysokim morale. Skoncentrował władzę militarną w swoje własne ręce i osobiście dowodził wszystkimi jednostkami sztandaru mandżurskiego, odsuwając na bok mandżurskich wodzów plemiennych i klanowych oraz książąt cesarskich. Chociaż Yongzheng osobiście nie dowodził kampaniami, w dalszym ciągu umacniał granice swojego imperium, organizując wyprawy przeciwko niepoddającym się plemionom mongolskim, a także na mocy drugiego traktatu z Rosją, który zakończył wyznaczanie granic między obydwojma imperiami. Dziedzictwem Yongzhenga było imperium skuteczniejsze i ściślej kontrolowane niż to, które odziedziczył, a także silniejsze instytucjonalnie. Po Yongzhengu na tronie wstąpił jego czwarty syn, wówczas 24-letni i dobrze przygotowany do swojej roli, który panował jako cesarz Qianlong, zapalony badacz historii. Jego wzorami byli Taizong (T'ai-tsung, r. 627–47, mąż stanu i generał) oraz jego dziadek Kangxi, więc abdykował w 1796 r., aby jego panowanie nie było dłuższe niż jego czcigodnego dziadka. Qianlong celował w wojnie, osobiście prowadząc niektóre kampanie. Pod jego rządami ramiona Qing ostatecznie zredukowały kłopotliwych Mongołów Olod i plemiona tureckie, rozszerzając chińską kontrolę na Azję Środkową, podobnie jak wielkie dynastie Han, Tang (T'ang) i Yuan (dynastia mongolska). Panował pokój i dobrobyt, kwitła edukacja i kultura, a egzaminy do służby cywilnej rekrutowały zdolnych mężczyzn do służby dla rządu. Podobnie jak jego dziadek, Qianlong odbywał liczne inspekcje po całym swoim królestwie i podobnie jak obaj jego poprzednicy, hojnie patronował sztuce, w tym wielu jezuickim artystom i architektom, którzy gromadzili się na jego dworze. Był także zapalonym kolekcjonerem, który dodał szeroką gamę dzieł sztuki do cesarskiej kolekcji. Wielkim projektem literackim, który wyróżnił jego panowanie, było opracowanie Kompletniej Biblioteki Czterech Skarbców. Zawierała ponad 36 000 woluminów, składających się z 10 230 tytułów podzielonych na cztery kategorie: klasyka, historia, filozofia i literatura piękna. Wydrukowano siedem kompletnych zestawów kompilacji i zdeponowano je w różnych bibliotekach w całym królestwie. Jednak cesarz miał także ukryty motyw, sponsorując ten projekt – chciał wyplenić dzieła wrogie Mandżurom. Panowanie Qianlonga było zarówno kulminacją wielkości Qing, jak i zapowiedzią upadku dynastii z powodu korupcji w późniejszych latach jego życia. Abdykował w 1796 r., ale sprawował władzę aż do swojej śmierci w 1799 r., mimo że nominalną władzę sprawował jego syn. Długie i

pomyślne panowanie trzech wielkich i ambitnych cesarzy wyniosło dynastię Qing i Chiny na szczyt potęgi i dobrobytu. Choć monarchowie byli koczowniczego pochodzenia mandżurskiego, prawie całkowicie zasymilowali się z kulturą chińską i utożsamili się z nią. Pismo mandżurskie, uznane za jeden z dwóch języków urzędowych imperium (obok chińskiego), wkrótce zeszło na dalszy plan. Wszyscy trzej władcy uważali się za kulturalnych chińskich władców i mecenasów sztuki. Pomimo pewnego faworyzowania Mandżurów na najwyższych szczeblach władzy, Chińczycy zajmowali większość stanowisk w służbie cywilnej i stopniowo pojednali się z Mandżurami za dzielenie się i szanowanie ich kultury i tradycji. Jednak splendor rodził samozadowolenie, które doprowadziło do zwyrodnienia. Na początku XIX wieku zmieniające się warunki światowe i narastanie problemów wewnętrznych doprowadziły do gwałtownego upadku dynastii Qing.

Dynastia Sa'didów

Dynastia Sa'didów, powszechnie znana również jako Sa'dianie, rządziła Marokiem od połowy XVI wieku do 1659 roku. Dynastia była nękana wewnętrznymi i zewnętrznymi konfliktami, ale przypisywano jej zjednoczenie Maroka, pokonanie kolonialnych Portugalczyków i najazd na wielkie zachodnioafrykańskie imperium Songhai. Nazwa dynastii wywodzi się od jej pochodzenia w plemienu Banu Sa'd i była to pierwsza marokańska dynastia roszcząca sobie prawo do tytułu szarif, czyli potomków proroka Mahometa. Dynastia doszła do władzy, rzucając wyzwanie rządzącej Wattasidom, upadającej dynastii, pogardzanej za sprzymierzenie się z Portugalczykami i umożliwienie europejskiej potędze zdobycia silnego przyczółka w Maroku. Walki wewnętrzne rywalizujących ze sobą grup walczących o władzę trwały przez większą część wczesnych rządów Sa'dida i rozszerzyły się na sąsiednie obszary kontrolowane przez Turków. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych XVI wieku rosące sukcesy i zwycięstwa militarne przywódcy Sa'dida, Muhammada al-Shaykha, zmusiły Portugalczyków do wycofania się z wielu miast, aż ich obecność w Maroku ograniczyła się do niewielkiej liczby fortów. W 1578 roku doszło do Bitwy Trzech Króli, w której zginął król Portugalii i dwóch królów Maroka. Marokańczycy odnieśli zwycięstwo i zyskali pewien stopień międzynarodowego szacunku po pokonaniu europejskiego mocarstwa. Sa'didowie, dowodzeni teraz przez Ahmada al-Mansura, zaczęli zacieśniać więzi z Turkami, pozostając jednak w pełni niezależni. Nawiązali także stosunki z Hiszpanią i Anglią, przy czym ta ostatnia uzyskała wyłączny handel w Maroku w ramach Kompanii Barbary. Al-Mansur poprowadził także dążenie do utworzenia zawodowej armii i wprowadził szerokie użycie karabinów w działaniach wojennych w Maroku. Dzięki swojej armii i potężnym soюзom al-Mansur stale jednoczył kraj pod despotycznym reżimem; w konsekwencji po raz pierwszy zakorzeniło się poczucie marokańskiej jedności i tożsamości narodowej. Gdy jego ekspansja została otoczona przez ziemie osmańskie na wschodzie, w 1590 roku al-Mansur dokonał gry o władzę, aby kontrolować lukratywny handel w Afryce Zachodniej kontrolowany przez Imperium Songhai na południu. Al-Mansur najpierw próbował wyłudzić podatki od władcy Songhaju Askii Ishaq II, ale szybko został odrzucony. Następnie Al-Mansur podjął decyzję o inwazji na Songhaj w 1591 r. pod fałszywym pretekstem zjednoczenia muzułmanów pod swoją władzą, ale jego ekspansjonistyczne i gospodarcze ambicje były przejrzyste. Wynikające z tego zwycięstwo Maroka zakończyło imperium Songhai i zredukowało Timbaktu, szanowane na arenie międzynarodowej centrum nauki Afryki Zachodniej, do zakurzonej placówki pozbawionej jakichkolwiek uczonych. W 1593 roku zmarł al-Mansur, co doprowadziło do burzliwego rozkładu dynastii Sa'did. Po raz kolejny podział wewnętrzny oraz europejskie wpływy polityczne i militarne stały się cechą charakterystyczną państwa marokańskiego. Do 1613 roku kraj podzielił się na dwa królestwa, a gospodarka popadła w ruinę. Różne rywalizujące ze sobą państwa europejskie sprzymierzyły się z frakcjami, aby przejąć kontrolę nad Marokiem dla własnych korzyści finansowych, działając w ten sposób na rzecz dalszego chaotycznego zniszczenia Sa'didów. Wewnętrzna wojna religijna, zabójstwa i szereg dekadentów, którym brakowało legitymacji

i przywództwa, w końcu stały się dla Sa'didów nie do pokonania. W 1669 r. szarifowie z Alawi skutecznie pokonali wszystkich pretendentów do tytułu brokerów władzy w Maroku.

Dynastia Tudorów

Dynastia Tudorów obejmuje panowanie następujących monarchów: Henryka VII (1485–1509), Henryka VIII (1509–47), Edwarda VI (1547–53), królowej Marii I (1553–58) i Elżbiety I (1558–1558–1563). Dynastia Tudorów rozpoczęła się od tajnego małżeństwa Owena Tudora i Katarzyny Walezyjskiej i kontynuowała linię Plantagenetów, choć w znacznie zmodyfikowanej formie. Z tego małżeństwa urodził się syn Edmund Tudor, który w 1453 r. został mianowany 13-tym hrabią Richmond. Jego syn, Henryk, został ostatecznie koronowany na Henryka VII po zwycięstwie w bitwie pod Bosworth, kończąc Wojny Dwóch Róż i prowadząc Tudorów do władzy. Dynastia Tudorów, trwająca od panowania Henryka VII w 1485 r. do śmierci Elżbiety I w 1603 r., była katalizatorem dojrzewania Anglii ze słabego kraju średniowiecza do potężnego państwa renesansowego i obejmowała jedne z najbardziej dynamicznych i postępowych zmian w historii Anglii. Choć naznaczona sporadycznymi konfliktami religijnymi, dynastia ta przyniosła także restrukturyzację społeczeństwa angielskiego, rozprzestrzenianie się kapitalizmu, postęp intelektualny i kulturowy, reformację protestancką, stabilność gospodarczą, wzrost nacjonalizmu, początki renesansu i narodziny Kościoła Anglii. Wiek XV i XVI były okresem przełomowym w historii Anglii ze względu na wiele wydarzeń, a dynastia Tudorów odegrała kluczową rolę w szerszej historii Anglii i świata. Symbol dynastii, róża Tudorów, była połączeniem czerwonych i białych róż Lancasterów i Yorków. Houses symbolizowało zjednoczenie obu frakcji, które zostało scementowane przez Henryka VII w styczniu 1486 roku, kiedy poślubił Elżbietę York, najstarszą córkę Edwarda IV. Tudorowie rozpoczęli swoje rządy wśród rozlewu krwi i zdrady, ale pozostawili Anglię jako naród bardziej pokojowy i pewny siebie. Gdy Henryk VII objął tron Anglii, doskonale zdawał sobie sprawę, że jego sukcesja nie jest absolutna. Chociaż pretendenci próbowali ubiegać się o tron za jego rządów, Henrykowi VII udało się utrzymać u władzy. Jego syn, Henryk VIII, zastąpił go bez sporu co do jego prawa do rządzenia. Panowanie Henryka VIII zostało podkreślone koniecznością zabezpieczenia roszczeń Tudorów do tronu poprzez męskiego potomka i jest pamiętane dzięki jego żonom. Ożenił się sześć razy, urodził jednego syna i dwie córki. Po śmierci Henryka VIII na tron wstąpił jego młody i słaby syn Edward VI, który rządził przez krótki czas, umierając w wieku 15 lat na gruźlicę. Przed śmiercią Edwarda VI mianował następczynią tronu angielskiego Lady Jane Grey, która poślubiła syna księcia Northumberland. Rządziła przez dziewięć dni, aż została zdetronizowana przez Marię I, uwięziona i ostatecznie stracona. Rządy królowej Marii były przerywane jej naleganiem na przywrócenie katolicyzmu i dążeniem do posiadania dziecka. Maria, pobożna katoliczka i żona Filipa Hiszpanii, przywróciła Anglię katolicyzmowi po protestanckich rządach Henryka VIII i Edwarda VI, przywróciła prawa herezji i rozpoczęła palenie protestanckich biskupów i innych na stosie. Ten brutalny akt jedynie zmobilizował większą liczbę Anglików do przyjęcia wiary protestanckiej. W dwóch różnych momentach Maria wierzyła, że jest w ciąży; jednak nie urodziła dzieci. Uważano, że jej oznaki ciąży, wzdęty brzuch i nudności, oznaczają guz żołądka lub jajnika i ostatecznie zmarła w 1558 r., po mianowaniu Elżbiety następczynią tronu. Elżbieta I, ostatnia z Tudorów, zastała Anglię w chaosie, kiedy wstąpiła na tron w 1558 r. Jej 44-letnie rządy zapewniły jej długowieczność i zdolność do ugruntowania dominacji Anglii w sprawach światowych poprzez rozwój potężnej floty, która ostatecznie pokonała hiszpańską Armadę w 1588 r. Pod koniec jej rządów spory religijne w dużej mierze wygasły. Korona sprawowała absolutną władzę nad parlamentem, ale oba państwa działały we względnej współpracy. Przez całe życie odmawiała wyjścia za mąż, choć była zasypywana propozycjami małżeństwa od licznych zalotników. Na kilka godzin przed śmiercią Elżbieta mianowała Jakuba VI ze Szkocji na swojego następcę, kończąc panowanie Tudorów i zapoczątkowując Jakuba I, króla Anglii i dynastię Stuartów. Monarchowie Tudorów byli znani jako utalentowani politycznie i dość charyzmatyczni; cechy te znalazły odzwierciedlenie w latach panowania. Henryk VIII i Elżbieta I najdokładniej ucieleśniały te

cechy w swoich odpowiednich zasadach. Gdy Henryk VIII walczył o splotzenie męskiego potomka, stworzył Kościół anglikański i został mianowany politycznym i religijnym przywódcą Anglii na mocy Aktu Supremacji (1534). Kościół anglikański powstał w 1536 roku, ale panowanie Marii poważnie zagroziło jego potędze i przyszłości. Elżbietańskie Porozumienie Religijne, sporządzone w dwóch ustawach parlamentarnych, zżęcznie rozstrzygnęło ten ciągły spór religijny. Akt Supremacji (1559) przywrócił niezależność Kościoła anglikańskiego od Rzymu.

Dziewica z Guadalupe

Fascynująca synteza rzymskokatolickiego i rdzennych wierzeń religijnych prekolumbijskich, Dziewica z Guadalupe (lub królowa Meksyku) reprezentuje ikonę religijną, mit narodowy i najważniejszą, popularną i rozpoznawalną patronkę Meksyku. Pochodzenie tej ciemnoskórej dziewczyny tradycyjnie przypisuje się wizji, której doświadczył Hindus Juan Diego na wzgórzu Tepeyac, niedaleko Meksyku, w roku 1531, zaledwie dziesięć lat po zniszczeniu przez Hiszpanów stolicy Azteków, Tenochtitlán i podboju Meksyku. Pytanie, dlaczego to konkretne objawienie ostatecznie uzyskało status kanoniczny, w przeciwieństwie do wielu innych objawień i wizji religijnych zgłaszanych przez innych Hindusów w dziesięciolecie po podboju, pozostaje przedmiotem debaty naukowej. Rzeczywiście Dziewica z Guadalupe nie była jedyną synkretyczną ikoną ludowej religii, do której nowo podbita rdzenna ludność Nowej Hiszpanii kierowała swoje modlitwy i wiarę w ciągu dziesięcioleci następujących po zamieszczeniu i przemocy podboju. Podobnie ukonstytuowane święte ikony, obrazy i świątynie, łączące wierzenia rzymskokatolickie i tubylcze, obejmowały Dziewicę z Zapopán (ok. 1531), Dziewicę z San Juan de los Lagos (ok. 1542), Dziewicę z Talpy (ok. 1590), Pan Podboju (lub Pan Cudów, ok. 1585), Pan Villaseca (lub Czarny Chrystus, koniec XVI w.) oraz Matka Boża z Atocha i Dzieciątko Jezus z Atocha (XVIII w.), wśród wielu inni. Zrozumienie rozprzestrzeniania się popularnych świętych ikon i sanktuariów w Nowej Hiszpanii po podboju i wymaga zrozumienia panteonu prekolumbijskich bogów czczonych przez rdzenną ludność Meksyku; rzymskokatolicka tradycja oddawania czci świętym, relikwiom i ikonom przedstawiającym różne przejawy Boga, Jezusa, Maryi i Trójcy Świętej, w szczególności Dziewicy z Guadalupe z Estremadury (Hiszpania), patronki konkwistadorów; oraz spustoszenie społeczne i kulturowe spowodowane podbojem i jego następstwami w postaci pracy przymusowej, przymusowego nawrócenia religijnego i chorób epidemicznych, które razem stworzyły środowisko społeczne dojrzałe do pojawienia się apokaliptycznych i mesjańskich wierzeń i doktryn. Nieustępliwie zachowując swoje starożytne wierzenia i praktyki religijne, które obejmowały magię, czary i boską interwencję w każdym aspekcie spraw ludzkich (powszechnie oczerniane przez hiszpańskie władze religijne jako przesąd), rdzenna ludność Dorzecza Meksyku i nie tylko odpowiedziała na zniszczenie podboju poprzez reinterpretację ich starożytnych wierzeń w świetle nowo narzuconych doktryn religijnych zdobywców. Dziewica z Guadalupe reprezentowała jedno z takich synkretycznych dzieł duchowych. Według francuskiego historyka Jacques'a Lafaye, w interpretacji, która została szeroko zaakceptowana w społeczności naukowej, kult ciemnoskórej Dziewicy z Tepeyac (Guadalupe) pojawił się na przestrzeni dziesięcioleci jako synteza indiańskich wierzeń ludowych i wyuczonego języka hiszpańskiego – pisma kreolskie, z których najważniejszymi są książka wydana w 1648 roku przez kreolskiego Miguela Sáncheza oraz wiersze i sztuki Sor Juana Inés de la Cruz. Według Lafaye dla Indian reprezentowała transmutację azteckiej bogini Tonantzín, której tradycyjnym miejscem zamieszkania było także wzgórze Tepeyac. Niezależnie od dokładnej kombinacji duchowych impulsów, które razem ukształtowały kult Dziewicy z Guadalupe, na początku XVIII wieku kult ten był w pełnym rozkwicie, a jej wizerunek kojarzono nie tylko z cudami, ale z rosnącym poczuciem tożsamości narodowej wśród meksykańskich kreoli. Jednym z najbardziej uderzających przykładów tej fuzji są kampanie bohatera niepodległości Meksyku Miguela Hidalgo w 1810 r., którego obdarta armia przyjęła jako swój emblemat sztandar z wizerunkiem Dziewicy. Przekształcona na przestrzeni wieków z rodzimego boga

w synkretyczny kult chrześcijański, Dziewica z Guadalupe pozostaje do dziś jednym z najbardziej charakterystycznych i najważniejszych symboli narodu meksykańskiego.

Dynastia Walezjuszy

Gałąź rodziny Kapetów, która rządziła Francją od 1328 do 1589 roku, Valois, wywodzi się od 1285 roku, kiedy Filip III przekazał hrabstwo Valois swojemu bratu Karolowi. Syn Karola wstąpił na tron Francji po upadku bezpośredniej męskiej linii Kapetów w 1328 r. Sukcesję zakwestionował angielski król Edward III, który twierdził, że ma bliższe powiązania z Koroną poprzez swoją matkę, siostrę ostatniego króla. Było to jedną z bezpośrednich przyczyn wojny stuletniej. Były trzy gałęzie królów Valois. Pierwszą była linia bezpośrednia, panująca w latach 1328–1498. Drugą była filia orleańska, która panowała w osobie tylko jednego monarchy, Ludwika XII. Gałąź ta datuje się na rok 1392, kiedy młodszy syn Karola V, znany poeta Ludwik, otrzymał Księstwo Orleanu. Jego potomek, Ludwik XII (1498–1515), przejął władzę w 1498 r. Trzecia gałąź, ród Angoulême, który panował od 1515 do 1589 r., również wywodził się od księcia Karola Orleańskiego. Kiedy wygasła linia męska tej rodziny, przeszła ona do innej gałęzi rodziny królewskiej, dynastii Burbonów, na mocy prawa salickiego, które ograniczało sukcesję królewską do krewnego płci męskiej ze strony ojca. Pierwszy król rodu Valois, Filip VI (1328–1350), przeżył nieszczęście, gdy stanął w obliczu wielkiej klęski pod Crecy, po której nastąpiła czarna śmierć, która pochłonęła około jednej trzeciej populacji Francji. Drugi król, Jan Dobry (1350–1364), został schwyty w bitwie pod Poitiers (1356) i resztę życia spędził jako jeniec angielski. Był to najgorszy moment dla Francji, ponieważ większość kraju była okupowana i borykała się z niepokojami społecznymi. Późniejsi królowie pierwszej gałęzi okazali się bardziej zdolni. Karol V (1364–1380), często nazywany najmądrzejszym z Valois, był w stanie odzyskać większość angielskiego podboju, ale zmarł młodo. Jego następcą, Karol VI (1380–1422), sprawował władzę jako dziecko, obiecywał zdolności, ale w 1392 r. popadł w szaleństwo. Następnie królestwo francuskie pogrzyżyło się z powrotem w anarchii i ostatecznej inwazji angielskiej Henryka V, którego zwycięstwo pod Azincourt i intrygi dynastii Burgundii ostatecznie doprowadziły do traktatu w 1420 r., na mocy którego następcą tronu został król angielski, jako mąż Katarzyny Francuskiej. Być może połowa Francji znalazła się pod kontrolą angielską. Następny król, Karol VII (1422–1461), nie był królem wielkim, ale ze względu na swoich doradców i pomocników nazywany był „zasłużonym”. Szereg wydarzeń doprowadził do ostatecznego wypędzenia Anglików z Francji za panowania Karola VII. Po pierwsze, Joanna d'Arc zainspirowała Francuzów w jej dążeniu do uwolnienia swojego kraju od Anglii. Następnie krewni Karola namówili go do utworzenia pierwszej stałej armii, aby zmniejszyć zależność od nierzetelnej szlachty. Dodatkowo finansista Jacques Coeur ustanowił system podatkowy w celu wsparcia armii. Łącznie te czynniki umożliwiły Francuzom całkowite otrząśnięcie się z panowania angielskiego. Ludwik XI (1461–1483), uważany wraz z Karolem V za najzdolniejszego z królów Walezjuszy, stanął w obliczu zagrożenia ze strony Burgundii, będącej odgałęzieniem królewskiej linii Francji. Pod kontrolą tej rodziny znajdowało się księstwo i hrabstwo Burgundii (Franche-Comté) wraz z dużą częścią Holandii. Inni szlachcice dołączyli do Karola, aby zlekceważyć władzę Ludwika XI. Ludwik ustanowił nową administrację cywilną i stopniowo zmniejszał ogromne terytoria szlachty. Pomogła mu porażka i śmierć jego największego rywala, Karola Burgundzkiego, w 1477 r., tak że jego śmierć, z wyjątkiem Bretanii, spowodowała zaanektowanie głównych lenn Francji. Małżeństwo jego syna Karola VIII (1483–1498), który w 1498 r. poślubił dziedziczkę Bretanii, dopełniło politykę konsolidacji. Wraz ze śmiercią Karola w 1498 r. linia bezpośrednia dobiegła końca, a władzę przejął Ludwik XII. Zachował Bretanię, poślubiając wdowę po Karolu VIII. Kontynuował także wojny włoskie rozpoczęte przez swojego poprzednika. Po jego śmierci w 1515 r. jego następcą został jego kuzyn i zięć Franciszek I. Prawdziwy książę renesansu, Franciszek I, spędził większość swego panowania walcząc z hegemonią dynastii Habsburgów, czego przykładem byli Karol V i I z dynastii Habsburgów. Niemcy i Hiszpania. Jego następcą, Henryk II, kontynuował tę politykę. Francuzi opuścili Włochy pod koniec jego panowania, ale zdobyli terytoria Lotaryngii Metz,

Toul i Verdun. Panowanie ostatnich królów Valois (Franciszek II, 1559–60; Karol IX, 1560–74; i Henryk III, 1574–89) przyćmiły wojny religijne toczące się między pobożnymi katolikami z jednej strony a protestanckimi hugenotami z drugiej strony. Kiedy ostatni z królów został zamordowany przez fanatyka religijnego motywowanego zemstą, linia zakończyła się po burzliwych 261 latach rządów.

Dynastia Wazów

Wazowie szwedzcy rządili bezpośrednio Szwecją od 1523 do 1654 r., a ich potomkowie rządili w linii żeńskiej do 1818 r. Byli także królami Polski w latach 1587–1668. Mieszkańcy Szwecji od dawna byli oburzeni Unią Kalmarską, która zjednoczyła Danię, Norwegię i Szwecję (która wówczas obejmowała Finlandię). Przez cały XV wiek sporadycznie podejmowano próby oderwania się od szwedzkich pretendentów. Królowie Danii uważali inne kraje za gloryfikowane satrapie (prowincje). Części dawnego terytorium Szwecji na południu znajdowały się w posiadaniu Danii i Norwegii, podczas gdy handel był w rękach niemieckiej Ligi Hanzeatyckiej. Na tym tle masakra czołowych szwedzkich szlachciców należących do Partii Narodowej (krwawa łaźnia w Sztokholmie w 1520 r.) dokonana przez Chrystiana II z Danii wywołała reakcję narodową, a w 1523 r. młody szlachcic Gustav Ericsson, który przyjął nazwisko Waza, został wybrany królem. Po wielu latach walk detronizacja Chrystiana II przez Duńczyków ostatecznie doprowadziła do pokoju, choć przez wieki Szwecja znajdowała się w duńskim herbie królewskim. W 1537 r. zawarto pokój między Lubeką, wiodącą potęgą hanzeatycką, a Szwecją. Ponieważ arcybiskup kościoła szwedzkiego był przeciwnikiem nowego króla, Gustaw (1523–60) wykorzystał to do założenia nowego Kościoła luteranckiego. Po jego śmierci przez następne 50 lat władzę sprawowali kolejno trzej jego synowie. Erik XXV (1560–1568) miał zdolności, ale popadł w szaleństwo. Jego urojenia wielkości doprowadziły do wojny z Danią, Lubeką i Polską. Do roku 1567 jego szaleństwo wzrosło do tego stopnia, że czołowi ludzie zaczęli bać się o swoje życie. Uwięził niektórych z czołowych szlachciców; inni zostali zamordowani, a jeden rzekomo został zamordowany. Został zdeponowany w 1568 r., uwięziony i zmarł w 1577 r. Jego następcą, Jan III (1568–1592), był miły, ale nieskuteczny. Zawarł pokój z mocarstwami, z którymi toczyła wojnę Szwecja, a ostatecznie Estonia, znalazły się pod szwedzką kontrolą, co zapoczątkowało dostęp Szwecji do statusu wielkiego mocarstwa. Od tego czasu (ok. 1570 r.) Szwecję uznawano za równą Danii, jej wielkiego rywala przez następne dwa stulecia. Jan wahał się pomiędzy luteranizmem a katolicyzmem, gdyż jego żona była katoliczką, a syn potencjalnym spadkobiercą Polski. Syn Zygmunt, przyjął wiarę katolicką i w 1587 roku został królem Polski. Wiara Zygmunta doprowadziła do jego detronizacji w już silnie luteranckim kraju, a władzę przejął jego wuj, wyraźnie protestancki, Karol II (1599–1611). Tak więc aż do roku 1668, kiedy wymarła polska linia Wazów, istniał konflikt pomiędzy wyższą katolicką gałęzią rządzącą Polską a młodszą protestancką gałęzią rządzącą Szwecją. Dojście Szwecji do wielkiej potęgi (1630–1723) rozpoczęło się już w następnym panowaniu, kiedy koronę objął Gustaw Adolf, wielki władca Szwecji. Jego pierwszym sukcesem był traktat z Rosją, na mocy którego wschodnia Karelia i Ingria (obszar dzisiejszego Sankt Petersburga) zostały przekazane Szwecji w celu połączenia jej z Estonią. W 1630 r. Gustaw przyszedł z pomocą niemieckim protestantom i zapewnił sobie serię zwycięstw od czerwca 1630 r. do swojej śmierci w bitwie w 1632 r. Niemniej jednak, pod rządami zdolnego kanclerza stanu Axela Oxensteirny, Szwedzi kontynuowali swoje sukcesy pod rządami królowej Krystyny Wazy, któremu udało się jako nieletni. Na mocy traktatu westfalskiego (1648) Szwecja nabyła duże posiadłości w północnych Niemczech, z których część miała posiadać do 1810 r., oraz część Inflant (dzisiejsza Łotwa). Christina osiągnęła pełnoletność w 1644 roku i była błyskotliwa, ale także impulsywna. Zainteresowanie się katolicyzmem, zdecydowała się na abdykację w 1654 r. Następnie przeszła na katolicyzm i osiadła w Rzymie, gdzie przez wiele lat angażowała się w rozmaite intrygi. Jej śmierć w 1689 r. oznaczała koniec dynastii Wazów. W 1654 r. jej kuzyn, Waza, ale także Wittelsbach i protestant, objął po niej władzę królewską.

Dynastia Yi (wczesna)

Dynastia Choson lub Yi została założona przez generała Yi Songgye (1335–1408; r. 1392–1408). Yi był odnoszącym sukcesy generałem upadającej dynastii Koryo, która rządziła Koreą przez około 500 lat. Dokonał zamachu stanu na swój rząd w 1388 r., a cztery lata później, przy wsparciu nastawionych na reformy uczonych konfucjańskich, ogłosił się królem Taejo z nowej dynastii. Za zgodą nowo utworzonej dynastii Ming w Chinach, której oddał wasalstwo, wybrał dynastyczne imię Choson, co oznacza poranny spokój” i przeniósł swoją stolicę z Kaesong do Hanyang (dzisiejszy Seul). Oprócz założyciela dynastii dobrze służyli jej trzeci król, T’aejong (1400–1418) i jego syn, Sejong (1418–1450), pod którym osiągnął apogeum. Założyciele dynastii byli mocno oddani neokonfucjanizmowi szkoły Zhu Xi (Chu Hsi), która została przyjęta jako oficjalna w Chinach od czasów dynastii Song (Sung) w latach 961–1289. Koreański neokonfucjański uczeni, którzy byli ostoją dynastii, dążyli do stworzenia w Korei wyidealizowanego państwa, którego przykładem byli mędrcy władcy Chin złotego wieku, królowie Yao, Shun, Yu oraz założyciele dynastii Shang i Zhou (Chou). W pierwszym półwieczu dynastii wiele osiągnięto na wielu polach. Ceniono naukę i stypendium, a utalentowanych mężczyzn zachęcano do podjęcia służby rządowej. W Seulu utworzono Akademię Narodową, a w każdym hrabstwie utworzono szkoły finansowane przez państwo. Egzaminów nadzorowane przez państwo, oparte na tekstach konfucjańskich i według interpretacji neokonfucjańskich, odbywały się w całym kraju i większość urzędników wybierano spośród laureatów. Podobnie jak w Chinach, studiowanie historii cieszyło się dużym uznaniem, a państwo sponsorowało pisanie oficjalnych historii. Ze względu na wysokie koszty importu książek drukowanych blokowo z Chin, Koreańczycy jako pierwsi na świecie wynaleźli czcionkę ruchomą. Koreańczycy do tej pory nie posiadali pisma pisanego i używali wyłącznie chińskiej formy pisanej, ale ponieważ struktura języka koreańskiego różniła się od chińskiej, król Sejong zainicjował wynalezienie alfabetu koreańskiego, który był ściśle fonetyczny, ogłoszony w 1446 roku. Nazywało się wówczas Hunmin Chongun, a w XXI wieku Hangul. Zaangażowanie dynastii Yi w zasady neokonfucjańskie miało stopniowo przemienić koreańskie społeczeństwo i położyć kres dominacji, jaką buddyzm sprawował nad życiem Korei w epoce Koryo. Za upadek gospodarczy i moralny Koryo obwiniano niedociągnięcia buddyzmu oraz złe zarządzanie rządem i społeczeństwem pod wpływem buddyzmu. W rezultacie buddyzm doznał poważnego upadku za panowania dynastii Yi. Zamiast tego przywódcy aktywnie wpajali konfucjańskie zasady moralne. Podkreślali właściwe obrzędy i rytuały kultu przodków, synowską pobożność, lojalność, właściwe relacje społeczne, patrylinearną linię pochodzenia oraz właściwe relacje między mężczyznami i kobietami. Związek między mężem i żoną był uważany za główną sprężynę stabilnego społeczeństwa. Podczas gdy wcześniej mężczyźni z klas wyższych mogli mieć kilka żon, które nie podlegały określonej kolejności rankingowej, zgodnie z naukami konfucjańskimi tylko jedna kobieta mogła być żoną i matką spadkobiercy męża, spychając inne kobiety w gospodarstwie domowym do konkubin, a ich dzieci do konkubin. mniejsze znaczenie. Żona, choć podporządkowana mężowi, odpowiadała za sferę domową i była odpowiedzialna za zapewnienie rządowi lojalnych poddanych, a rodzinie oddanych synów. Sfera publiczna była domeną męża. W nauce i technologii w tej epoce wynaleziono lub udoskonalono zegar słoneczny, automatyczny zegar napędzany wodą, sfery armilarne (miniatury reprezentacje Ziemi, Księżyca i planet w postaci szkieletowych globusów) oraz deszczomierz. Publikowano i szeroko udostępniano książki medyczne zawierające nową wiedzę. Ponieważ konfucjaniści czcili rolników jako kręgosłup społeczeństwa, zachęcano do rolnictwa. Reforma i redystrybucja gruntów oraz wprowadzenie nowych metod agrarnych z Chin znacznie zwiększyły produkcję żywności. Innowacje obejmowały wprowadzenie nowego nawozu, płodozmian zamiast odłogowania pól, nawadnianie i jesienną orkę. Handel odgrywał zdecydowaną rolę we wczesnej epoce Yi. Podejmowane przez rząd próby wprowadzenia pieniądza papierowego i miedzianych monet okazały się niepopularne, a ludzie woleli starą metodę używania pewnego rodzaju sukna i zboża jako środków wymiany. Tak było aż do

początków XVII wieku, kiedy wzmożony handel doprowadził do przyjęcia monet metalowych. Polityka i praktyki ustanowione przez założycieli dynastii Yi stworzyły solidne podstawy, które doprowadziły do okresu charakteryzującego się wspaniałymi osiągnięciami kulturalnymi i technicznymi. Wyjaśniają także jego długowieczność pomimo późniejszych niepowodzeń.

Deportacja Akadyjska

W 1755 roku, w pierwszych dniach wojny siedmioletniej/wojny francusko-indyjskiej między Francją a Wielką Brytanią, tysiące francuskich rodzin rolniczych mieszkających w Nowej Szkocji zostało przymusowo deportowanych przez wojska brytyjskie. Wysiedlenie Akadyjczyków, jak nazywano francuskich kolonistów, stało się niemal mitycznym przykładem niesprawiedliwości i brutalności działań wojennych w XVIII wieku. Chociaż kilka tysięcy Akadyjczyków w końcu wróciło do swojej ojczyzny, tysiące kolejnych, często oddzielonych od rodzin, trafiło aż do Indii Zachodnich i Luizjany, gdzie uchodźcy stali się znani jako Cajunowie. Chociaż Francuzi jako pierwsi wykorzystali potencjał futrzany, rybacki i rolniczy Nowego Świata, Francja miała trudności z przekonaniem swoich obywateli do zamieszkania na pustyni u ujścia rzeki Świętego Wawrzyńca w Kanadzie. Tymczasem kolonie brytyjskie, zwłaszcza te z Nowej Anglii, wkrótce wyprzedziły francuskie gospodarstwa kolonialne zarówno pod względem liczby ludności, jak i głodu ziemi i bogactwa. Wzdłuż miejsca, które stało się granicą kanadyjską, często przekraczali koloniści francuscy i brytyjscy na wzajemnych roszczeniach, regularnie korzystając z pomocy zaprzyjaźnionych plemion tubylczych. W 1713 roku Traktat Utrechcki kończący wojnę o sukcesję hiszpańską zmienił mapę polityczną Europy i przekazał Wielkiej Brytanii kontrolę nad Zatoką Hudsona i Nową Fundlandią. Ponadto żyzne ziemie zajmowane przez Akadyjczyków przez kilka pokoleń nie były już Nową Francją, ale stały się terytorium brytyjskim. Początkowo władze brytyjskie zapewniały Akadyjczyków, że ich gospodarstwa będą bezpieczne, a ich przekonania szanowane. Ale Wielka Brytania zażądała także, aby jej nowi koloniści złożyli przysięgę lojalności i porzucili wszelkie plany walki za Francję w przyszłych konfliktach. Większość Akadyjczyków odmówiła złożenia przysięgi, uważając się za Francuzów neutralnych. W miarę jak napięcia w Europie między Wielką Brytanią a Francją narastały i rozgrywały się w ich odpowiednich koloniach, neutralność – trudna do osiągnięcia w najlepszych okolicznościach – stała się nie do utrzymania dla obu stron. Wiosną 1755 roku Brytyjczycy wierzyli, że 300 Akadyjczyków chwyciło za broń, wspierając Francję. W lipcu przywódców Akadyjczyków wezwano do Halifaxu i nakazano natychmiastowe złożenie przysięgi lojalności. Miesiąc później Brytyjczycy złapali swoich opornych francuskich poddanych i wsadzili ich na statki w celu deportacji. Historycy nie są zgodni co do skali i brutalności tych masowych deportacji. Liczbę dotkniętych Akadyjczyków szacuje się na 6 000–18 000 osób. Wiele rodzin zostało rozdzielonych, a wiele z nich miało problemy ze znalezieniem miejsca do przeprowadzki. Niektórzy uważają, że separacje i przemieszczenia rodzin były niezamierzonym skutkiem błędów i zamieszania; inni porównali działania Wielkiej Brytanii do współczesnych czystek etnicznych. W 1847 roku amerykański poeta Henry Wadsworth Longfellow uczynił wypędzenie Akadyjczyków tematem jednego ze swoich niezwykle popularnych eposów. *Evangeline, A Tale of Acadie* opowiada o młodych francusko-kanadyjskich kochankach rozdartych wojną i polityką. Wiersz, który odniósł sensacyjny sukces, zachował żywą pamięć o brytyjskich występkach, zarówno wśród francuskich Kanadyjczyków, obecnie poddanych Kanady Brytyjskiej, jak i Cajunów z Luizjany, którzy wywodzili swoje dziedzictwo z Acadii.

Dynastia Chakri i król Rama I

Dynastia Chakri została założona 6 kwietnia 1782 roku, kiedy Chao Phaya Chakri został koronowany na króla Tajlandii (dawniej Syjamu) jako Rama I. Władcy należący do rodu Chakri są odtąd królami Tajlandii. Znakomici władcy tej dynastii wyprowadzili kraj z niespokojnych czasów okresu kolonialnego. Ich wizja i przywództwo zmodernizowały także Tajlandię. Rama I urodził się 20 marca 1737 roku w rodzinie szlachcica z królestwa Ayudhya, Phra Aksorn Sundara Smiantra. Po ukończeniu edukacji w

świątyniach buddyjskich, zanim wstąpił do wojska, służył w domu królewskim królów Ayudya. Phya Thaksin, poprzednik Ramy I, wyzwolił Tajlandię po zniszczeniu Ayudhyi przez Birnę w 1767 r. Rama I służył mu, uczestnicząc w niemal każdej bitwie stoczonej przez króla i został mianowany gubernatorem prowincji Ratchaburi. Otrzymał od Thaksina tytuł Somdet Chao Phraya Maha Kashatriya Suk (mniej więcej odpowiednik księcia). Atak birmański został odparty, a Kambodża i Luang Prabang znalazły się pod władzą Tajlandii. Zadanie podbicia Wietnamu powierzono Ramie I, wówczas generałowi armii. Misję zakończył pomyślnie w 1778 r. Do stolicy Thonburi sprowadzono słynnego Szmaragdowego Buddę, będącego w posiadaniu Wietnamu od 1564 r. Wrogość mnichów buddyjskich wobec żądania Thaksina dotyczącego pokłonu doprowadziła do jego upadku i uwięzienia. Po raz kolejny wydawało się, że nowo powstały pokój i porządek w królestwie załamią się w wyniku wojny domowej. Rama I stanął na wysokości zadania. Wrócił z Kambodży, gdzie stacjonował na potrzeby kampanii wojskowej, a po przywróceniu porządku przyjął tytuł królewski. Rama I przeniósł stolicę z Thonburi do miejsca naprzeciwko, nad brzegiem rzeki Chao Phraya. Zaplanował układ nowego miasta Bangkoku. Od tego czasu pozostaje stolicą Tajlandii. Po wschodniej stronie rzeki zrealizował silną obronę z podwójnymi umocnieniami. Thonburi znajdował się po obu brzegach rzeki, aby chronić przed atakiem Birny. Rama nie miał żadnego planu ucieczki i skoncentrował się na sprawdzeniu przyszłego ataku na stolicę. Po wschodniej stronie mieszkała duża społeczność chińska, więc zostali przeniesieni niedaleko w dół rzeki, do Sampheng. Obecnie jest to słynna chińska dzielnica handlowa. W ciągu trzech lat zbudowano Wielki Pałac, który stoi do dziś. Podobnie jak w przypadku wcześniejszych tajszych monarchów, Rama I zachował powiązania z sanskryckimi epitetami w stylu indyjskim, co zaowocowało opisami nowego miasta, takimi jak Niezdobyte Miasto Boga Indra, Wielka Stolica Świata i Miasto nadane przez Indrę i zbudowane przez Wisznukarmę. Szmaragdowy Budda został zainstalowany w Wat Phra Kaew. Za panowania Ramy byłem świadkiem konsolidacji i ekspansji królestwa w wyniku szeroko zakrojonych działań wojennych. Birmańskie ataki króla Bodawpaya zostały skutecznie pokonane w latach 1785 i 1787. Królestwo Wientianu w Laosie uznało wasalstwo Tajlandii. Chiang Mai i Chiang Saen ponownie znalazły się pod władzą Tajlandii. Chao In z Luang Prabang pozostał wasalem Ramy I. W ten sposób kontrola Tajlandii rozszerzyła się na Laos. W 1795 roku Rama I mianował Anh Eng na władcę Kambodży po aneksji prowincji Battambang, Siemreap i części Koratu. Kiedy potężny Gia Long zjednoczył Wietnam, Kambodża musiała uznać zwierzchnictwo zarówno Tajlandii, jak i Wietnamu. Sułtani Kedah, Kelantan i Trengganu uznawali zwierzchnictwo tajskiego monarchy do czasu przejścia sułtanatów przez Brytyjczyków w 1909 r. Rama I zreorganizował administrację w prowincjach i stolicy, czyniąc jego rządy bardzo scentralizowanymi. Nieustanne najazdy birmańskie w XVIII wieku sprawiły, że zarówno tajska biurokracja, jak i zakony zostały skorumpowane i rozluźnione. W latach 1784–1801 Rama I przywrócił standardy moralne mnichom buddyjskim serią dekretów królewskich. Pismo buddyjskie, Tripitaka (trzy kosze) i tajske prawo cywilne zostały zniszczone w czasie spłądrowania przez Birnę wcześniejszej stolicy Ayudhya. Rama I zwołał w 1788 r. radę buddyjską, w której uczestniczyło 250 mnichów i uczonych buddyjskich, w celu zrekonstruowania Tripitaki. Król Tajlandii był obrońcą buddyzmu therawady oraz filarem tajskego zarządzania i społeczeństwa, a Rama I wypełnił swój obowiązek w najszerszym zakresie. Rama I mianował także najwyższym patriarchą tajskego buddyzmu. Ponadto w 1795 r. powołał komisję składającą się z 11 prawników i uczonych, która miała zbadać prawa ogłoszone przez Ramę Tibodi I (założyciela dynastii Ayudhya), który panował w XIV wieku. Kodeks praw obejmujący rodzime praktyki i indyjskie koncepcje prawne został nieco zmieniony. Nowy kodeks z 1804 r., znany jako Prawa Trzech Pieczęci, dzielił 48 prowincji królestwa na kategorie, a każda z nich miała gubernatora, z których większość stanowili członkowie rodziny królewskiej i sprawowali trzyletnią kadencję. W kodeksie wymieniono także przepisy dotyczące administracji cywilnej i wojskowej. Według tajskech źródeł Rama I był życzliwym władcą, który dbał o potrzeby swoich poddanych, a kodeksy te są głównym przykładem jego życzliwości. Za czasów Ramy I nastąpił rozkwit tajskego literatury i tłumaczeń. Zapoczątkował on pisma królewskie znane jako Phra Rajanibondh i napisał tajska

wersję indyjskiego eposu Ramajana, która przedstawiała wyczyny bohatera o imieniu Rama. Rama I zmarł 7 września 1809 roku w Bangkoku, a jego następcą został jego syn, książę Isarasundorn, jako król Rama II. Pozostawił po sobie ślad w historii Tajlandii jako mecenas literatury, ustawodawca i budowniczy imperium.

Darwin, Karol

(1809–1882) Brytyjski przyrodnik

Słynny brytyjski przyrodnik Karol Darwin podróżował po całym świecie, napisał kilka książek i rozwinął teorię doboru naturalnego i ewolucji. Karol Robert Darwin urodził się 12 lutego 1809 roku w Shrewsbury w hrabstwie Shropshire w zachodniej Anglii. Jego ojciec, Robert Darwin, był zamożnym lekarzem i finansistą, a jego matka Susannah (z domu Wedgwood) zmarła, gdy miał osiem lat. Był wnukiem Erazma Darwina, wybitnego lekarza, ze strony ojca i Josiaha Wedgwooda, pochodzącego z rodziny garncarskiej, ze strony matki. Karol Darwin uczęszczał do szkoły Shrewsbury, a następnie na Uniwersytet w Edynburgu, aby studiować medycynę; nauczył się także wypychania ptaków od uwolnionego niewolnika z Ameryki Południowej, który pracował w Muzeum w Edynburgu. Ojciec był zawiedziony brakiem postępów syna w Edynburgu i postanowił przenieść go do Cambridge. Darwin kontynuował naukę w Christ's College, gdzie wpadł na pomysł zostania duchownym i studiował teologię. To właśnie w tym czasie zaczął zbierać chrząszcze i zainteresował się entomologią. Z H.M.S. Beagle płynąc do Ameryki Południowej, aby sporządzić mapę wybrzeża, Darwin zdecydował, że może dołączyć do załogi jako bezpłatny asystent kapitana statku, Roberta FitzRoya. Darwin zdał sobie sprawę, że da mu to niezrównaną możliwość zbadania cech geologicznych wielu wysp na całym świecie, a także badania dzikiej przyrody. Inspiracją dla niego były relacje niemieckiego odkrywcy Aleksandra von Humboldta. Jego ojciec był niezadowolony z pomysłu dwuletniego rejsu (później okazało się, że trwał pięć lat), ale jego dziadek Josiah Wedgwood poparł tę wyprawę. Darwin wyruszył 27 grudnia 1831 roku, zbierając i wysyłając dużą liczbę okazów historii naturalnej. Statek zatrzymał się na Wyspach Zielonego Przylądka, a Darwin zaczął badać muszle ostryg i odnotowywać zmiany w lądzie. Po przybyciu do Ameryki Południowej, do Bahía (dzisiejszy Salvador), Darwin udał się na badania lasów deszczowych. Rozgniewał go sposób, w jaki traktowano niewolników w Brazylii. Spędził kilka miesięcy w lesie deszczowym, a następnie w lipcu 1832 roku udał się do Montevideo w Urugwaju, które po uzyskaniu niepodległości przeżywało jeden z wielu konfliktów. Darwin spotkał się z argentyńskim dyktatorem, generałem Juanem Manuelem de Rosasem i odkrył, że sposób, w jaki argentyński rząd traktował ludność Ziemi Ognistej, graniczy z systematyczną eksterminacją. Beagle popłynął na Falklandy, a następnie z powrotem do Argentyny. W październiku 1833 Darwin dostał gorączki w Argentynie, a w lipcu 1834 zachorował w Valparaíso. Spędził dużo czasu w Chile, wspinając się po Andach i badając skamieniałości u podnóża Andów. Darwin udał się do Peru i na Wyspy Galapagos. Darwin udał się na Tahiti, do Nowej Zelandii i Australii, chociaż nigdy nie dotarł do osady na północy kraju, który obecnie nosi jego imię. W Nowej Zelandii był zasmucony sposobem, w jaki traktowano Maorysów, a jeszcze bardziej rozczerowany sposobem, w jaki widział, jak traktowano rdzennych mieszkańców Australii. Następnie „Beagle” wypłynął na Ocean Indyjski, gdzie statek zawinął do Wysp Kokosowych (Keelinga). Formułując już swoją koncepcję rozwoju gatunków zwierząt przez bardzo długie okresy czasu, Darwin zaczął próbować wyciągnąć pewne wnioski na temat ostatniego etapu swojej podróży powrotnej do Anglii, gdzie wylądował w październiku 1836 r., wracając do Shrewsbury, aby ponownie dołączyć do rodziny

PIERWSZA KSIĄŻKA

Otrzymał od ojca roczne wynagrodzenie w wysokości 400 funtów, a Darwin rozpoczął serię korespondencji z innymi przyrodnikami i geologami. Po powrocie Darwin spisał swój dziennik z podróży

jako *Journal of Researches in the Geology and Natural History of the Different Countries Visited by H.M.S. Beagle*, opublikowanej przez Henry'ego Colburna w 1839 r. Darwin zaczął katalogować wszystkie różne gatunki, a podczas przemówienia w Towarzystwie Zoologicznym słynny ornitolog John Gould powiedział słuchaczom, że ptaki na Wyspach Galapagos nie są mieszkanką gatunków, ale wszystkie zięby naziemne, które przystosowały się inaczej. Pomogło to podsyćć idee Darwina dotyczące ewolucji i doboru naturalnego. Był pod wpływem idei Thomasa Malthusa, a także Harriet Martineau, działaczki politycznej wigów. Darwin rozwinął idee maltuzjańskie, tworząc „dobór naturalny”, dzięki któremu w przypadku przeludnienia danego obszaru przetrwają najsilniejsi; nigdy nie użył terminu „przetrwanie najsilniejszych”, chociaż przypisało mu go wielu późniejszych pisarzy. W latach czterdziestych XIX wieku Darwin udoskonalał swoją koncepcję ewolucji, ale początkowo nie miał zamiaru natychmiast publikować swojego traktatu o doborze naturalnym. Do roku 1854 Darwin skończył ustalać porządek ewolucji wielu gatunków i napisał około 250 000 słów, kiedy 18 czerwca 1858 roku otrzymał list od Alfreda Russela Wallace'a, angielskiego socjalisty i entuzjasty historii naturalnej, który przebywał w Archipelag Malajski. Wallace podniósł podobną ideę ewolucji do koncepcji Darwina, czytając fragmenty prac obu uczonych w Towarzystwie Linneuszowskim 1 lipca 1858 r. Zachęciło to Darwina do dokończenia swojej książki, którą nazwał *O powstawaniu gatunków za pomocą Dobór naturalny*, czyli zachowanie ras uprzywilejowanych w walce o byt. Kiedy 22 listopada 1859 roku ukazała się książka, Darwin wycofał się na wrzosowiska North York. Wydrukowano 1250 egzemplarzy, a cały nakład został wyczerpany zamówieniami otrzymanymi od księgarzy. Zgodnie z przypuszczeniami Darwina książka wywołała burzę protestów i prowadził księgę wycinków prasowych, artykułów poglądowych, satyr, parodii i karykatur. Odszczepieńcy dostrzegli zalety jego książki, lecz członkowie społeczności anglikańskiej w Cambridge byli oburzeni ideami Darwina, które uważali za bezpośrednio kwestionujące tezy biblijne. Darwin celowo nie stwierdził, że wierzy w ewolucję człowieka od małp, ale tak zinterpretowało wielu jego czytelników, a wielu recenzentów mówiło o „ludziach z małp”. Zaprzeczało to specjalnemu statusowi człowieka, ale Darwin znalazł wsparcie u Thomasa Huxleya, który napisał własną książkę „*Evidence as to Man's Place in Nature*”, opublikowaną w 1863 r.

POTĘPIENIE

Jednak Richard Owen, szef brytyjskiego establishmentu naukowego, potępił tę książkę, podobnie jak Sedgwick i Henslow, którzy byli nauczycielami Darwina w Cambridge. Dzieło Darwina zostało docenione w Prusach, gdzie zoolog Ernst Haeckel zaalarmował króla Prus, który przyznał Darwinowi medal. Niektórzy niemieccy teoretycy wkrótce posunęli się dalej, wykorzystując koncepcję ewolucji do rozwinięcia idei darwinizmu społecznego, według którego jeden typ człowieka był bardziej zaawansowany od drugiego. W latach sześćdziesiątych XIX wieku Darwin czuł się coraz bardziej źle i na wiele miesięcy kładł się do łóżka. Jednakże w dalszym ciągu pisał więcej książek, w tym sześć nowych wydań *O pochodzeniu gatunków*, a także kilka nowych dzieł, takich jak *Variation of Animals and Plants under Domestication*, opublikowane w 1868 r. Napisał *The Descent of Man* i *Selection in Relation to Sex*, która ukazała się w 1871 r., a *Wyraz emocji u człowieka i zwierząt* ukazał się w roku następnym. Jego kolejne książki nosiły tytuły *Skutki krzyżowania i samozapłodnienia w królestwie warzyw* oraz *Różne formy kwiatów na roślinach tego samego gatunku*. Od 1876 do 1881 roku Darwin pisał autobiografię dla swoich wnuków. Ożenił się ze swoją kuzynką Emmą Wedgwood, a nabożeństwo małżeńskie było ceremonią anglikańską, zorganizowaną tak, aby odpowiadała unitarianom. On i jego żona mieli 10 dzieci, z których troje zmarło młodo. W 1881 roku Darwin zakończył swoją książkę *Formowanie się pleśni roślinnej poprzez działanie robaków*, która miała być jego ostatnim opublikowanym tomem. W marcu 1882 r. dostał ataku dusznicy bolesnej i zmarł 19 kwietnia. Pogrzeb odbył się w Downe, gdzie mieszkał, a 26 kwietnia został pochowany w Opactwie Westminsterskim, w pobliżu miejsc ostatniego spoczynku Johna Herschela i Izaaka Newtona. Darwina wspominano na wiele

sposobów. Obszar wodny w pobliżu Kanału Beagle nazywany jest Cieśniną Darwina. Ponadto istnieje wiele gatunków nazwanych jego imieniem, w tym zięby, które zebrał na Wyspach Galapagos. W 1964 r. Darwin College w Cambridge otrzymał nazwę na cześć rodziny Darwinów, a w 2000 r. Bank Anglii zastąpił Charlesa Dickensa na banknocie 10-funtowym Charlesem Darwinem. Chociaż niektórzy historycy wciąż debatuje, czy to Darwin czy Wallace jako pierwszy wpadł na koncepcję ewolucji, Darwinowi przypisuje się tę koncepcję i osobę, która zrobiła najwięcej, aby doprowadzić ją do etapu, na którym jest ona powszechnie akceptowana na całym świecie.

Deklaracja Niepodległości, USA

Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych, dokument założycielski pierwszej republiki na półkuli zachodniej i pierwszego prawdziwie republikańskiego rządu ery nowożytnej, wyłonił się w obliczu narastającej wojny jako kulminacja długiego procesu walki między amerykańskimi kolonistami a Wielką Brytanią oraz przedłużającego się konfliktu między procesem kompromisu i negocjacji między frakcjami posiadających białych mężczyzn, którzy go opracowali i ratyfikowali. Sam dokument nie zawierał niczego oryginalnego. Większość wyrażanych przez nią poglądów i teorii rządu republikańskiego, które głosiła, miała głębokie korzenie we francuskim i angielskim oświeceniu, historii brytyjsko-amerykańskiej i angielskim prawie zwyczajowym. Niemniej jednak uchwycił ducha epoki, wyrażając w jednym, niezwykle wymownym stwierdzeniu przyczynę politycznego odejścia amerykańskich kolonistów od Wielkiej Brytanii i obietnicę równości politycznej, która po ogłoszeniu Konstytucji Stanów Zjednoczonych w 1787 r. stała się kamieniem węgielnym nowej republiki amerykańskiej. Większość delegatów na Drugi Kongres Kontynentalny, który rozpoczął swoje obrady w Filadelfii w maju 1775 roku po bitwach pod Lexington i Concord, wahała się przed ogłoszeniem całkowitej niepodległości pomimo szybko narastającego konfliktu zbrojnego. Szeroki konsensus co do konieczności ogłoszenia niepodległości politycznej pojawił się dopiero po odrzuceniu przez króla Jerzego III Petycji Gałązki Oliwnej pod koniec 1775 roku i opublikowaniu w styczniu następnego roku uderzającej broszury Thomasa Paine'a „Zdrowy rozsądek”. Do najbardziej zagorzałych zwolenników niepodległości należało trzech zamożnych Bostończyków: kupiec John Hancock, prawnik John Adams i jego kuzyn, agitator polityczny i niegdyś piwowar Samuel Adams. Pierwsze oficjalne wezwanie do podjęcia uchwały w sprawie niepodległości wystosował 7 czerwca Richard Henry Lee z Wirginii. W odpowiedzi Kongres powołał komisję do opracowania uchwały, w skład której weszli John Adams, Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Robert R. Livingston i Roger Sherman. Komisja ta z kolei wyznaczyła Jeffersona do sporządzenia projektu samego dokumentu, który został następnie poprawiony przez Franklina, Johna Adama i innych. 2 lipca Kongres zatwierdził uchwałę o niepodległości, a dwa dni później przyjął poprawiony projekt deklaracji pierwotnie napisanej przez Jeffersona. Odtąd 4 lipca będzie w Stanach Zjednoczonych znany jako Dzień Niepodległości. Zakorzeniony w teoriach praw naturalnych formułowanych w poprzednich dziesięcioleciach przez myślicieli oświeceniowych tak różnych, jak John Locke i Jean-Jacques Rousseau, sam dokument jest podzielony na cztery części: wprowadzenie przedstawiające moralne i intelektualne uzasadnienie niepodległości; długa lista skarg i skarg wobec króla Jerzego III; ostateczne potwierdzenie politycznej niezależności od Wielkiej Brytanii; i 56 podpisów, większość złożona 2 sierpnia (głównie ze względów logistycznych, nie wszyscy delegaci, którzy pomagali w przygotowaniu deklaracji lub głosowali za nią, podpisali ją). Wielu uważa drugie zdanie za najbardziej radykalne społecznie, zawierające zasadniczą obietnicę równości politycznej, skodyfikowaną później w Konstytucji dla dorosłych białych mężczyzn, a w XIX i XX wieku rozszerzoną na byłych niewolników i kobiety: „Uważamy, że te prawdy, które są oczywiste, że wszyscy ludzie zostali stworzeni równymi, że Stwórca nadał im pewne niezbywalne Prawa, a wśród nich są Życie, Wolność i dążenie do Szczęścia”. Deklaracja Niepodległości nie była prawem. Nie stanowiło też podstawy dla przyjętej 11 lat później Konstytucji. Przede wszystkim było to stwierdzenie zasad, które dostarczyło zasadniczego uzasadnienia politycznego zerwania z Wielką

Brytanią; zapewnienie jedności politycznej 13 odrębnych podmiotów politycznych w kontekście szybko eskalującego konfliktu zbrojnego; i moralny kamień probierczy dla radykalnego eksperymentu w politycznym republikaństwie, który nastąpi.

Díaz, Porfirio

(1830–1915) Meksykański dyktator

Zapamiętany głównie jako dyktator o żelaznej pięści, którego kumoterstwo polityczne i tłumienie praw biednej ludności Meksyku i ludów indiańskich doprowadziły do rewolucji meksykańskiej, Porfirio Díaz był przebiegłym i przebiegłym władcą, który aby utrzymać władzę, używał perswazji i współpracy w równym stopniu jak brutalnej siły. Jego reżim poczynił ogromne postępy w modernizacji meksykańskiej gospodarki i włączeniu jej do szybko rozwijających się struktur globalnego kapitalizmu. Okres jego rządów, zwany Porfiriato, był epoką poważnych przemian społecznych i gospodarczych. Pod sztandarem pozytywizmu reżim Díaza systematycznie promował rozwój kapitalistyczny poprzez wolny handel, inwestycje zagraniczne, rozbudowę infrastruktury transportowej i komunikacyjnej oraz rozwijającą się gospodarkę eksportową (zwłaszcza górnictwo), tłumiąc jednocześnie prawa obywatelskie wśród biednych i pozbawionych praw wyborczych oraz szybko rozwijająca się klasa średnia i profesjonalna. To rosnąca frustracja tych klas z powodu wykluczenia z życia politycznego narodu, w połączeniu z rosnącym bezrolnością, ubóstwem, bezrobociem i desperacją większości, ostatecznie doprowadziła do upadku jego reżimu. Mistrz strategii pan o palo („chleb lub kij”, gdzie „chleb” oznacza kooptację, a „kij” oznacza brutalne tłumienie sprzeciwu), Díaz zdominował życie polityczne Meksyku przez ponad jedną trzecią wieku, podczas gdy dynamika społeczna uruchomiony przez jego rządy, położył podwaliny pod trwającą dekadę wojnę domową i rewolucję społeczną, która nastąpiła po jego obaleniu w 1911 r. Urodzony w Oaxaca w 1830 r., syn José de la Cruz Porfirio, ojca kowala z Metysu i matki pół-Mixteka Díaz otrzymał podstawowe wykształcenie, zajmując się studiami kapłańskimi i prawniczymi, zanim znalazł powołanie w wojsku. W sojuszu z Benito Juárezem i liberałami Díaz wyróżnił się jako dowódca wojskowy w wojnie reformowanej i ruchu oporu przeciwko francuskiej interwencji, w wyniku których konfliktów zyskał szeroką sławę i duże grono osobistych zwolenników. Pokonany w wyborach prezydenckich w 1871 r. Díaz oskarżył o oszustwo i rozpoczął nieudany bunt przeciwko liberalnemu rządowi Juáreza. W marcu 1876 roku, pięć lat po swoim pierwszym powstaniu, Díaz wydał swój Plan de Tuxtepec, w którym po raz kolejny wzywał do „zakazu reelekcji”. W listopadzie 1876 roku, podczas tak zwanej rewolucji Tuxtepec, jego siły zajęły Meksyk i obaliły wybrany rząd Sebastiána Lerdo de Tejada. Kierując się pozytywistycznym credo porządku i postępu oraz kierując się radami swojej koterii doradców zwanych los científicos (luźno „naukowymi”), reżim Díaza starał się zmodernizować każdy aspekt rządu i gospodarki, zachowując jednocześnie ścisłą kontrolę nad wodze władzy politycznej. Inwestycje zagraniczne i wzrost gospodarczy gwałtownie wzrosły, a w życie Meksyku włączyło się wiele nowych wynalazków, w tym elektrownie parowe, telefon i telegraf, koleje, tramwaje elektryczne, zakłady produkcyjne i powiązane nowoczesne technologie. Maszynę państwową poddano przeglądowi i usprawniono, a pod rządami Sekretarza Skarbu José Limantoura finanse publiczne kraju zyskały solidne podstawy. Aby stłumić wiejskie bandytyzm i zorganizowany sprzeciw, Díaz rozszerzył Rurales, czyli wiejską policję, utworzoną przez Juáreza w 1872 roku i składającą się głównie z przestępców i bandytów znajdujących się na liście płac rządu. Reżim prowadził serię wojen z krnąbrnymi Indianami, zwłaszcza Apaczami i Yaquí na północy. Polityczni kumple Díaza zdominowali życie polityczne kraju na wszystkich poziomach, podczas gdy wszelkiego rodzaju zorganizowany sprzeciw był albo ostrożnie dokooptowywany, albo bezwzględnie tłumiony. Na początku XX wieku rozczarowanie reżimem nasiliło się zarówno wśród szybko rozwijającej się klasy średniej, jak i mas coraz bardziej zubożałych i zdesperowanych mieszkańców wsi i miast. Upadek reżimu nastąpił w 1911 r. w następstwie powstania bogatego liberalnego właściciela ziemskiego

Francisco Madero, które z kolei zapoczątkowało trwającą dekadę rewolucję meksykańską. Obalony, schorowany 81-letni Díaz został zmuszony do wygnania. Zmarł kilka lat później w Paryżu.

Disraeli, Benjamin

(1804–1881) brytyjski premier

Benjamin Disraeli, którego nazwisko będzie nierozzerwalnie związane z rozwojem Imperium Brytyjskiego, urodził się w Londynie 21 grudnia 1804 roku jako syn Izaaka i Marii D'Israeli. Chociaż Anglia nie miała brzydkiej historii antysemityzmu innych krajów europejskich, Izaak zdecydował, że najlepszą drogą dla jego syna będzie asymilacja ze społeczeństwem angielskim. Chociaż Izaak miał swoje dzieci, Beniamina, Sarę, Rafaela i Jakuba, ochrzczonych w chrześcijaństwie, on sam pozostał wierny judaizmowi. Izaak był wybitnym pisarzem i miłość do pisania przekazał swojemu synowi. Po kilku nieudanych próbach politycznych Benjamin został wybrany na przedstawiciela Partii Torysów (Konserwatywnej) w 1837 roku z Maidstone w hrabstwie Kent w Anglii. Przypadkowo był to także rok, w którym Wiktoria została królową, kobietą, której życie było tak ściśle związane z jego życiem. Chociaż Partia Torysów historycznie reprezentowała szlachtę i właścicieli ziemskich, Disraeli należał do postępowego skrzydła partii. Z filozoficznego punktu widzenia skłaniał się bardziej w stronę wigów, później znanych jako Partia Liberalna, i opowiadał się za wschodzącą klasą robotniczą. Klasa robotnicza była coraz bardziej wyzyskiwana w fabrykach, młynach i kopalniach szybko uprzemysłowionej Wielkiej Brytanii. Dwa lata później Disraeli poślubił zamożną wdowę, panią Wyndham Lewis. W 1841 r. wybory powszechne wyniosły do władzy w Wielkiej Brytanii konserwatystów, a premierem został Sir Robert Peel. Kiedy Peel odrzucił Disraeliego w swoim gabinecie, Disraeli pomógł utworzyć grupę Młodej Anglii. Grupa ta próbowała przekierować politykę w następstwie uchwalenia ustawy reformującej z 1832 r., pierwszej z kilku ustaw reformujących, które otworzyłyby prawo głosu dla większej liczby brytyjskiej klasy robotniczej. Młodzi Anglicy szukali sojuszu między brytyjską arystokracją, kręgosłupem Partii Torysów od jej powstania za panowania króla Karola II, a wschodzącą biedotą z klasy robotniczej. Chociaż nic nie wynikało bezpośrednio z tych pomysłów, charakteryzowały one brytyjskie życie polityczne w latach czterdziestych XIX wieku. Grupa rozwiązała się po przyznaniu Maynooth Grant w 1845 r., tym samym wydarzeniu, które doprowadziło do rezygnacji Williama Gladstone'a z gabinetu.

PRAWA KUKURYDZY

Jednym z kamieni węgielnych polityki Peela było uchylene przepisów dotyczących kukurydzy, które utrzymywały sztucznie zawyżoną cenę kukurydzy. Przyniosło to korzyści właścicielom ziemskim, którzy stanowili część okręgu wyborczego Disraeliego. Sprzeciw Disraeliego wobec programu Peela nie powiódł się i ustawy kukurydziane zostały uchylone w 1846 r. Jednak podziały, przynajmniej częściowo spowodowane przez Disraeliego, doprowadziły do upadku administracji Peela, co doprowadziło do powstania rządu wigów pod przewodnictwem lorda Johna Russella. Kiedy Russell zrezygnował w 1852 r., Edward Stanley utworzył rząd torysów, w którym Disraeli w końcu spełnił swoje marzenie o nominacji do gabinetu jako kanclerz skarbu. Stanley został premierem jeszcze dwukrotnie w swojej karierze, za każdym razem wzywając Disraeliego z powrotem na swoje stanowisko. Jednocześnie Disraeli był przywódcą Izby Gmin, co doprowadziło go do kontaktu z Gladstone, przywódcą wigów. Narastała presja na rozszerzenie prawa głosu. W rzadkim akcie jednomyślności politycznej Gladstone i Disraeli połączyli siły, aby nalegać na drugą ustawę reformującą. Podczas gdy Gladstone zrobił to ze swojego wieloletniego zaangażowania w sprawy liberalne, Disraeli działał w oparciu o bardziej skomplikowany rachunek polityczny. Gdyby Partia Konserwatywna nie opowiedziała się za bardziej postępowymi sprawami, popadłaby w ruinę. Ze względu na ich łączną wagę parlamentarną, prawie pewne było przyjęcie drugiej ustawy reformującej i stało się to w 1867 r. W wyborach powszechnych w 1868 r. Gladstone został premierem, a Disraeli stracił stanowisko w rządzie. Jednakże wybory w 1874

r. wyniosły Disraeliego do władzy jako premiera, pierwszego całkowicie oddanego ekspansji – i utrwaleniu – Imperium Brytyjskiego. Disraeli zdawał sobie sprawę, że poparcie dla imperium w demokracji parlamentarnej zależy od lojalności rosnących klas przemysłowych. Aby wesprzeć tę część społeczeństwa, Disraeli przyjął ustawodawstwo chroniące pracowników i związki zawodowe. W swoim dążeniu do uczynienia Anglii wielkim imperium Disraeli znalazł zagorzałego sojusznika w królowej Wiktorii. W tym czasie Kanał Sueski umożliwił szybkie przejście do klejnotu korony cesarskiej Wielkiej Brytanii: Indii. Na początku lat siedemdziesiątych XIX wieku egipski kedyw Ismail praktycznie doprowadził Egipt do bankructwa dzięki swojemu ambitnemu programowi modernizacji. Kiedy kanclerz skarbu zwrócił się do parlamentu o zatwierdzenie środków na zakup akcji kedywa, Disraeli wygłosił żarliwe przemówienie, w którym wezwał do wyrażenia zgody. Parlament był przekonany, że zakup był mocnym posunięciem. W sierpniu 1876 roku Wiktoria podniosła Disraeliego do parostwa jako lorda Beaconsfield; został zmuszony do opuszczenia Izby Gmin. Mimo to nadal pełnił funkcję premiera. W 1878 roku Disraeli stanął w obliczu pierwszego poważnego kryzysu zagranicznego swojej administracji. W 1875 roku chrześcijańska ludność Bałkanów zbuntowała się przeciwko swoim władcom w tureckim Imperium Osmańskim. Wstręt do tysięcy zabitych ponownie zjednoczył Gladstone i Disraeliego. W kwietniu 1877 car Aleksander II wypowiedział wojnę Turkom. Rosjanie i ich rumuńscy sojusznicy zostali opóźnieni o miesiąc przez turecką obronę Plevny (Pleven) w Bułgarii, od lipca do grudnia 1877 roku. Jednak po upadku Plevny Rosjanie i Rumuni wydawali się zdeterminowani nie ustawać w wykończeniu tureckiego wojska i zajęciu jego stolicy, Konstantynopola. Takie zdobycie władzy było dla Disraeliego nie do pomyślenia, gdy Rosja już poprzez szybki podbój chanatów w Azji Środkowej mogła zagrozić Indiom Brytyjskim.

Stopa wojenna

W rezultacie Disraeli postawił Wielką Brytanię w sytuacji wojennej, jakiej nie widziano od czasu paniki wojennej we Francji wiele lat wcześniej. Brytyjska flota śródziemnomorska rzuciła kotwicę ze swojej bazy na Malcie, którą Wielka Brytania zdobyła podczas wojen napoleońskich, i ruszyła, aby wesprzeć Turków do 30 czerwca 1877 roku. Jakikolwiek dalszy atak Rosji napotkałby siłę ognia Królewskiej Marynarki Wojennej. 3 marca 1878 roku Rosjanie zmusili Turków do podpisania traktatu z San Stefano, na mocy którego utworzono Wielką Bułgarię obejmującą znaczną część Bałkanów. Disraeli i jego administracja uważali Wielką Bułgarię, w której obecne byłyby siły rosyjskie, za jedynie kolejny przystanek w kierunku przyszłego rosyjskiego ruchu mającego na celu przejęcie tego, co pozostało z Imperium Osmańskiego w Europie. Wraz z zakończeniem przez Kongres Berliński kryzysu bałkańskiego w 1878 r. i inwazją na Afganistan w tym samym roku, aby zapobiec temu, aby stał się on rosyjskim satelitą, Disraeli pokazał nie tylko swoją wiarę w Imperium Brytyjskie, ale także determinację w wykorzystaniu zarówno brytyjskiej marynarki wojennej, jak i siły lądowej do jego obrony. Chociaż Disraeli i konserwatyści zostali pokonani w wyborach powszechnych w 1880 r., dał się poznać jako być może największy z wiktoriańskich imperialistów. Jeśli chodzi o samego Disraeliego, to pod koniec swojej kariery politycznej powrócił do pisania. Jednak po opublikowaniu Endymiona w 1880 r. Disraeli zachorował i zmarł 19 kwietnia 1881 r. Królowa Wiktoria osobiście uczestniczyła w jego pogrzebie i pochówku w Hugenden.

Dost Mahomet

(1793–1863) przywódca afgański

Dost Mohammed Khan jest pamiętany jako potężny i charyzmatyczny władca, który panował w Afganistanie od 1826 r. aż do swojej śmierci w 1863 r. i podejmował znaczące próby zjednoczenia udręczonego kraju. Czasy, w których rządził, były w Afganistanie burzliwe, ponieważ rywalizujące klany walczyły między sobą o władzę, nawet gdy różni członkowie tych klanów walczyli między sobą,

próbując zdobyć przewagę poprzez usunięcie tych, którzy już byli u władzy. Panowanie Dosta Mohammeda zbiegło się także z okresem, w którym Wielka Brytania i Rosja rywalizowały o kontrolę nad ziemiami azjatyckimi, które uznawały za niezbędne dla ich ekspansjonistycznych celów. Od początku Dost, co oznacza „przyjaciół”, spotykał się z wielokrotnymi próbami obalenia go, które wynikały z zazdrości jego licznych braci i siostrzeńców. Jego najpoważniejszym rywalem był Shah Shujah al-Moolk, król i kuzyn Afganistanu, którego obalił. Ich rywalizacja była częścią ciągłej walki o władzę w Afganistanie, która toczyła się pomiędzy dwiema gałęziami klanu Durrani. Shah Shujah reprezentował Saddozai, podczas gdy Dost był członkiem rywalizującego klanu Barakzai. Kiedy Shujah opuścił Afganistan, zabrał cały swój harem i klejnoty królewskie, w tym słynny diament Koh-i-noor. Po objęciu władzy Dost Mohammed ogłosił się Amir-al-momineenem Afganistanu, „Dowódcą Wiernych”, co pozwoliło mu sprawować niemal totalitarną władzę. Aby uchronić się przed licznymi wrogami, Dost założył swoją bazę władzy w Kabulu i otoczył się ograniczoną biurokracją złożoną z jego synów i sojuszników małżeńskich. Posunięcie to wyeliminowało także znaczną część przestępczości i korupcji, które kwitły za poprzednich monarchów. Zakazał także sprzedaży alkoholu i środków odurzających oraz ograniczył hazard i prostytutkę. W 1834 roku jego rywal Shah Shujah rozpoczął bunt przeciwko Dostowi, który odniósł zwycięstwo, ale nie był w stanie odzyskać kontroli nad Peszawarem zajętym przez Sikhów. Aby zyskać poparcie, Dost Mohammed zachęcał swoich poddanych, aby postrzegali jego kampanię przeciwko Sikhom jako dżihad (świętą wojnę). 30 kwietnia 1837 roku afgańskie siły składające się z około 30 000 ludzi i 50 armat stawiły czoła Sikhom w bitwie pod Jamrud. Kiedy bitwa dobiegła końca, Afgańczycy stracili 1000 ludzi, ale koszt, jaki ponieśli Sikhowie, był dwukrotnie większy. Pomimo zwycięstwa Afganistanu przywódca sikhijski Ranjit Singh utrzymał władzę w Peszawarze. Jednak Dost Mohammedowi po raz pierwszy udało się stworzyć regularną armię afgańską. Armia ta stała się potężniejsza dzięki zastosowaniu muszkietów o długich lufach wykonanych przez rusznikarzy z Kabulu, które były lepsze od broni używanej przez armię brytyjską w Indiach. Kiedy Dost przejął silną kontrolę nad Afganistanem, zarówno Brytyjczycy, jak i Rosjanie zaczęli zabiegać o jego przychyłność. Generalnie Dost opowiadał się za brytyjskimi wysiłkami mającymi na celu zablokowanie rosyjskiego i perskiego natarcia. Był jednak również skłonny zwrócić się do Rosjan, gdyby Brytyjczycy nie spełnili jego żądań. Następnie rząd brytyjski wysłał Sir Alexandra Burnesa do Afganistanu na spotkanie z Dostem i zgodził się na powrót Peszawaru do Afganistanu w celu promowania stabilności na granicy. W 1857 r. Dost zawarł kompleksowy sojusz z Brytyjczykami, w ramach którego otrzymywał coroczną dotację od Wielkiej Brytanii, chociaż pozostał neutralny, gdy w 1857 r. doszło do buntu Indii. Wielka Brytania była przekonana, że stanowi on zagrożenie dla brytyjskiej kontroli nad Indiami. Następnie Wielka Brytania zaatakowała Afganistan i przekonała różnych wodzów do wsparcia ich w walce z Dost Mohammedem. Wraz ze zmniejszającymi się siłami Dost wkrótce został zmuszony do walki z zaledwie kilkoma setkami ludzi. W końcu zmęczył się życiem uciekiniera i poddał się w 1840 roku. Brytyjczycy potraktowali go z pełnym szacunkiem i osadzili go wraz z rodziną w rezydencji. Jednak jego ambitny syn Akbar odmówił przyłączenia się do nich, zaatakował Kabul i wymordował tam 16 000 żołnierzy brytyjskich i Anglików. Ostatecznie Wielka Brytania zdecydowała się przywrócić Dosta do władzy, ale wdrażając politykę niezaangażowania się w sprawy afgańskie. W maju 1863 Dost podbił miasto Herat, jednocząc pozostałe obszary Afganistanu pod jednym panowaniem, ale nigdy nie odzyskał Peszawaru, który jest obecnie częścią północno-zachodniego Pakistanu. Następcą Dosta został jego piąty syn, Sher Ali Khan, lecz bracia rzucili mu wyzwanie, a Afganistan nadal był nękany wojnami domowymi.

Douglass, Fryderyk

(ok. 1817–1895) Amerykański abolicjonista i reformator

Urodzony w niewoli w Maryland, Frederick Douglass stał się najważniejszym afroamerykańskim przywódcą XIX wieku. Syn robotnicy polowej Harriet Bailey i bezimiennego białego mężczyzny (być

może jego pierwszego mistrza, Aarona Anthony'ego), Douglass został potężnym mówcą przeciw niewolnictwu, wydawcą gazet, zwolennikiem prawa wyborczego kobiet, doradcą Abrahama Lincolna, bankiera i dyplomaty. Kiedy miał około siedmiu lat, zmarła matka Douglassa, a jej dziecko, wówczas zwane Frederick Bailey, zostało wysłane do Baltimore, aby służyć Hugh i Sophii Auldom, krewnym rodziny, na której plantacji się wychował. Zofia, wbrew prawu i zwyczajom, zaczęła uczyć młodzieńca czytać; jej mąż nauczył Fredericka umiejętności stoczniowych, które ostatecznie miały udowodnić jego drogę do wolności. Jak napisał Douglass: „Niewolnik miejski jest prawie wolnym człowiekiem w porównaniu z niewolnikiem na plantacji”. Śmierć rodziny, ponowne małżeństwo i spory o „własność” niewolników pogrzyżyły w chaosie niemal znośne życie Douglassa. Niedożywiony i okrutnie traktowany, wysłany na odludzie w pobliżu zatoki Chesapeake, został wynajęty, aby „wychować” go na posłusznego żołnierza polowego. Po kilku nieudanych próbach ucieczki, we wrześniu 1838 przedostał się do Nowego Jorku, a stamtąd z pomocą abolicjonistów i swojej przyszłej żony, wolnej kobiety Anny Murray, do portu New Bedford w stanie Massachusetts. Douglass napisał trzy autobiografie, które pozostają kluczowym źródłem informacji o jego życiu i myślach. Pierwsza z nich, jego Narrative, opublikowana w 1845 roku, kiedy Douglass był jeszcze zbiegiem, pobudziła amerykański ruch przeciw niewolnictwu i zmusiła Douglassa do wygnania do Wielkiej Brytanii, gdzie wykladał przed ogromnymi tłumami. Wrócił do Stanów Zjednoczonych w 1847 r., po tym jak angielscy zwolennicy zapłacili 700 dolarów za zapewnienie mu wolności. Douglass wkrótce założył gazetę wolnościową North Star i wznowił pracę jako mówca o zniesieniu kary śmierci. Swoje najśłynniejsze przemówienie wygłosił w Rochester w stanie Nowy Jork 5 lipca 1852 roku. „Jaki jest dla amerykańskiego niewolnika twój 4 lipca?” on zapytał. „Odpowiadam: dzień, który ukazuje mu bardziej niż wszystkie inne dni w roku rażącą niesprawiedliwość i okrucieństwo, których jest ustawiczną ofiarą. Dla niego twoje świętowanie jest fikcją. . . .” W 1848 roku Douglass wziął udział w spotkaniu w Seneca Falls w stanie Nowy Jork, które zapoczątkowało dążenie do równych praw kobiet. Douglass pokłócił się później z ważnymi członkiniami ruchu wyborczego kobiet w sprawie piętnastej poprawki do konstytucji, która w 1870 r. przyznawała prawa głosu byłym niewolnikom płci męskiej, jednocześnie wykluczając kobiety wszystkich ras. Podczas wojny secesyjnej Douglass pomógł przekonać prezydenta Lincolna, aby pozwolił Czarnym walczyć w Unii i publicznie nawoływał wolnych Czarnych i zbiegłych niewolników do zaciągnięcia się. Uczyniło to ponad 200 000 osób, torując drogę do pełnego obywatelstwa po zakończeniu wojny. Późniejsze lata Douglassa w Waszyngtonie przyniosły mieszane osiągnięcia i rozczarowanie. Piastował szereg stanowisk federalnych, w tym delegację na Haiti, ale jego udział w Kasie Oszczędnościowej Wyzwoleńców zakończył się źle. Jego ponowne małżeństwo z białą kobietą zostało potępione zarówno przez białych, jak i czarnych. Dożył pojawienia się nowych ograniczeń rasowych, sam doświadczając niektórych z ich upokorzeń. Zmarła na atak serca 20 lutego 1895 roku po wzięciu udziału w spotkaniu na rzecz praw kobiet Douglass leżał w kościele w stanie Waszyngtonie. Został pochowany na cmentarzu Mount Hope w Rochester.

Dynastia Qajar

Po rządzeniu od 1501 r. większością terenów dzisiejszego Iranu, Imperium Safawidów zostało w dużej mierze zniszczone i okupowane przez najeżdżające plemiona afgańskie, które w 1722 r. zdobyły cesarską stolicę Isfahan. Dwa lata później kolejne najazdy Imperium Osmańskiego i Rosjan skutecznie zakończyły scentralizowaną politykę Safawidów i zapoczątkował okres podbojów plemiennych w całym regionie. Afszarowie pod dowództwem Nadira Khana przeprowadzili serię błyskotliwych kampanii wojskowych, które wyparły Turków i Afgańczyków z Iranu i doprowadziły do odzyskania miast Mashhad, Isfahan i Shiraz oraz zajęcia miasta Herat w zachodnim Afganistanie w latach 1726-1726. i 1729. W 1736 Nadir obalił ostatniego szacha Safawidów, Abbasa III i ogłosił się szachem, rządzącym aż do jego zabójstwa w 1747 r. przez członków własnego dworu. Plemię Zand pod wodzą Karima Zanda Khana zastąpiło w 1750 r. ustrój plemienny Afshar i rządziło znaczną częścią Iranu ze swojej stolicy,

Sziraz. Podczas długiego panowania Karima, które trwało aż do jego śmierci w 1779 r., Iran cieszył się ponad ćwierćwieczem względnego pokoju i dobrobytu. Jednak dynastyczna wojna domowa poważnie osłabiła władzę Zandów po śmierci Karima i doprowadziła do obalenia dynastii przez turkomańskiego przywódcę plemiennego Aghę Muhammada Khana i ustanowienia dynastii Qajar ze stolicą w Teheranie w 1786 roku. Pod rządami Karima Agha Muhammad był więziony w Shiraz przez plemię Zand, choć wiele źródeł sugeruje, że był stosunkowo dobrze traktowany przez Karima, a nawet konsultowany z nim w kwestiach związanych z zarządzaniem. Po śmierci Karima uciekł z Shiraz i udał się do Mazandaran, gdzie walczył z innymi plemionami o dominację aż do 1786 roku, kiedy siły Qajar zajęły znaczną część północnego Iranu. W ciągu następnych kilku lat Agha Muhammad umocnił i rozszerzył swoje posiadłości terytorialne, okupując starą stolicę Safawidów, Isfahan w 1787 r. i prowadząc kampanie mające na celu ujarzwienie Azerbejdżanu w 1791 r. W 1795 r. siły Qajar wkroczyły do Gruzji, która niegdyś była państwem klienckim Azerbejdżanu. Safawidzi, po tym jak jego władca, Herakliusz, odmówił płacenia im daniny i splądrowali miasto Tifl. W następnym roku Agha Muhammad został koronowany na władcę dużej części Iranu. Resztę swego panowania spędził w terenie ze swoją armią, prowadząc kampanię na rzecz ugruntowania władzy Qajar nad prowincją Khurasan i odpierając ataki Imperium Rosyjskiego. Podczas pobytu w Gruzji Agha Muhammad został zamordowany 17 czerwca 1797 r. przez dwóch niewolników skazanych na śmierć za drobne wykroczenie. Pod jego rządami rząd centralny w Teheranie był niepewny, a znaczenie przynależności plemiennych, zarówno w obrębie plemienia Qajar, jak i innych grup plemiennych Iranu, pozostało ważnym aspektem życia politycznego. Biurokracja, która połączyła się później w okresie Qajar, nie została jeszcze uformowana, a Agha Muhammad, aby rządzić swoim raczkującym państwem, polegał na raczej zdecentralizowanym aparacie rządowym. Po śmierci pierwszego monarchy Qajar tron objął bratanek Agha Muhammada, Fath Ali Shah, gubernator prowincji Fars. Pod rządami nowego władcy, który na poprzednim stanowisku został przeszkolony w sztuce politycznej, dynastia Qajar zaczęła przechodzić od państwa plemiennego do państwa bardziej scentralizowanego. Fath Ali, w przeciwieństwie do swojego wuja, był wielkim mecenasem nauki i sztuki i to pod jego rządami udoskonalono struktury administracyjne rządu. Inne plemiona Iranu trzymane w ryzach, ponieważ wielu ich przywódców musiało przebywać w Teheranie, a Kadżarowie często próbowali siać wśród nich plotki, aby zapobiec tworzeniu się sojuszy, które mogłyby zagrozić ich kontroli nad krajem. Administracją Qajar kierowała nowa klasa biurokratów, mirzas, a szach zabiegał o wsparcie lub przynajmniej przyzwolenie irańskiego duchowieństwa szyickiego, czyli ulemów. Państwo korzystało z okresów względnego spokoju, choć wyprawy wojskowe Fath Alego na Kaukaz przeciwko Turkom i Rosjanom doprowadziły do serii wojen. Podczas wojen napoleońskich, w których różne mocarstwa europejskie walczyły z Cesarstwem Francuskim pod rządami Napoleona I, Qajarów traktowano jak pionki. W 1801 roku podpisali traktat o współpracy z Wielką Brytanią, w którym Brytyjczycy zobowiązali się do dostarczenia Qajarom pomocy wojskowej przeciwko możliwym atakom na Indie Brytyjskie ze strony sił francuskich lub plemion afgańskich, które mogłyby przedostać się przez Iran. Jednakże w 1804 roku, nie otrzymawszy żadnej brytyjskiej pomocy w wojnie z Rosją, ponieważ te dwa narody współpracowały teraz przeciwko Francuzom, Kadżarowie sprzymierzyli się z Napoleonem. W 1807 r. Kadżarowie i Francja podpisały traktat z Finkelsteina, w którym Francuzi zgodzili się pomóc Iranowi w odzyskaniu Gruzji, jeśli z kolei Kadżarowie pomogą Francuzom w walce z Brytyjczykami. Francuzi wysłali oficerów, aby wyszkolili armię Qajar i przygotowali inwazję na Indie, ale dwa lata później Francuzi i Rosjanie podpisali traktat w Tylży, a Iran ponownie został bez wiarygodnego sojusznika. Wreszcie Fath Ali i Wielka Brytania zawarły kolejne porozumienie, które zawierało brytyjskie obietnice pomocy Iranowi w czasie wojny, zwłaszcza podczas trwającego konfliktu z Rosją. Brytyjczycy oficerowie zostali wysłani do Iranu, aby pomóc w modernizacji armii Qajar, nad którą czuwał następca tronu Abbas Mirza. Aby sfinansować swoją wojnę z Rosją o kontrolę nad Gruzją, Fath Ali podniósł poziom podatków i rozpoczął praktykę Qajar polegającą na powoływaniu niektórych stanowisk rządowych, w tym wolnych stanowisk gubernatorów prowincji,

oferentowi, który zaoferował najwyższą cenę. Państwo przyznało także wolne od podatku grunty tym, którzy wstąpili do wojska. Książęta Qajar często byli wyznaczani na ważne stanowiska gubernatorskie, a wielu z nich rywalizowało z szachem pod względem władzy i wpływów, co prowadziło do wewnętrznych walk w dynastii. Pomimo wcześniejszych wysiłków na rzecz centralizacji rządu, państwu Qajar nadal brakowało spójnej armii narodowej i biurokracji. Wojna z Rosją zakończyła się w 1813 roku podpisaniem traktatu gulińskiego, który przyznał Rosjanom kontrolę nad większością spornych ziem. Kiedy doniesienia o rosyjskich represjach wobec muzułmanów na Kaukazie dotarł do Iranu w 1825 r., ulem naciskał na Fath Alego, aby wypowiedział wojnę Rosji. W następnym roku szach przychylił się do ich żądań, ale wkrótce został pokonany, ponieważ Brytyjczycy odmówili pomocy Irańczykom pomimo odnowienia traktatu w 1814 r., ponieważ konflikt rozpoczęli Kadżarowie. W 1828 r. Fath Ali podpisał traktat turkmeński kończący wojnę i wyrażający zgodę na oddanie Rosji dodatkowych terytoriów i zapłatę odszkodowania za rozpoczęcie wojny, obejmującego koncesje handlowe dla Rosjan. Książę koronny Abbas Mirza poprowadził inwazję na Afganistan wkrótce po zakończeniu wojny z Rosją, kierując się w stronę miasta Herat, ale zmarł w 1833 r., zanim podbój mógł się zakończyć. Rok później zmarł także Fath Ali, a tron Qajar przeszedł w ręce Muhammada Mirzy, któremu rzuciło wyzwanie dwóch innych przywódców plemiennych Qajar, Husayn Ali Mirza i Ali Mirza Zill al-Sultan. Z pomocą wojsk rosyjskich i brytyjskich, które eskortowały go z Tabriz do Teheranu, władzę objął Muhammad Mirza. Za jego panowania, które trwało aż do jego śmierci w 1848 r., poleganie na cudzoziemcach w celu wsparcia dynastii rządzącej. Nowy szach rządził z imienia dopiero po czterech latach ze względu na zły stan zdrowia, a Kadżarowie dostali się pod wpływy Rosji.

NOWE OBJAWIENIA PROROCZNE

4 września 1848 roku, wraz ze śmiercią ojca, nowym monarchą Qajar został Nasir al-Din Shah. Za jego panowania biurokracja rządowa została rozbudowana i jeszcze bardziej scentralizowana. Wpływ ulemów na rząd utrzymywał się za panowania Nasira al-Dina, a rząd aktywnie tłumił rodzący się bahaicki, ruch religijny założony w Shiraz w 1844 roku jako odgałęzienie szyizmu pod przywództwem mesjańskiego kaznodziei. Sayyid Ali Muhammad, który radykalnie zinterpretował kilka doktryn szyickich. Sayyid Ali oświadczył, że jest dzieckiem, osobą zdolną do przekazywania nowych proroczych objawień. Po wspólnej konferencji sunnickich i szyickich ulemów, która zebrała się w osmańskim Bagdadzie i uznała nową religię za dewiacyjną, a Sayyida Alego za apostatę, przywódca bahaicki został aresztowany i stracony w 1850 r. Pod przywództwem Amira Kabira, który służył jako pierwszy premier szacha w latach 1848–1851 zreformowano system podatkowy Qajar i pobudzone rozwój rodzimego przemysłu, w tym fabryk zbrojeniowych. Irańczyków wysłano do Rosji i krajów Europy Zachodniej, aby odbyli szkolenie technologiczne i obserwowali działanie obcych rządów. Pomimo pozytywnego wpływu na państwo, a może właśnie z jego powodu, Amir Kabir został w 1851 roku obalony przez szacha i zesłany do miasta Kashan, gdzie w następnym roku został zamordowany. W 1870 r. szach mianował premierem Mirzę Husajna Khana, a nowy premier rozpoczął szereg reform, które obejmowały dalszą centralizację władzy państwa, ograniczenie władzy wojewodów oraz utworzenie gabinetu i organu doradczego. W 1872 roku premier udzielił koncesji handlowej baronowi Juliusowi de Reuterowi, Brytyjczykowi, który przyznał mu 75 procent udziałów we wszystkich irańskich kopalniach, z wyjątkiem kopalń wydobywających cenne minerały, oraz wyłączne prawo do nadzorowania budowy kolei w Iranie. W następnym roku, kiedy koncesja została upubliczniona, sprzeciwiający się wielu jej zapisom ulemowie na szacha naciskali, aby usunąć premiera ze stanowiska, co Nasir al-Din niechętnie uczynił. Mirza Husajn nie został jednak wygnany, lecz powrócił do wewnętrznego kręgu doradców szacha, gdzie pozostał aż do jego dymisji w 1880 r. Jego reformom i próbom modernizacji Iranu poprzez naśladowanie Europy Zachodniej sprzeciwiała się ulema i wielu członków rządu Qajara którzy byli oburzeni próbą ograniczenia ich władzy. Tym samym wiele reform zakończyło się po jego zwolnieniu ze stanowiska i późniejszym wycofaniu się z polityki. Konflikt państwa z ulemą ponownie zaostriżył się

w 1890 r., gdy szach udzielił brytyjskiej firmie koncesji handlowej, która pozwoliła jej zmonopolizować handel tytoniem w Iranie. Duchowni potępili decyzję szacha i wezwali społeczeństwo do sprzeciwu wobec koncesji. W całym Iranie wybuchły protesty i zamieszki, a w grudniu tego roku wielki ajatollah Mirza Hasan Shirazi, najwyższy rangą duchowny szyicki na świecie, wydał opinię prawną (fatwę), w której uznał palenie tytoniu za nielegalne ze względu na koncesję handlową; jego orzeczenia posłuchała większość ludności Iranu, w tym żony szacha i nieszyicka ludność Iranu. Na początku 1892 r. pod silnym naciskiem społeczeństwa szach cofnął koncesję. Nasir al-Din został zamordowany cztery lata później podczas spotkania ze petentami na dworze królewskim.

WYJĄTKOWY STYL ŻYCIA

Nieszczęścia monarchii trwały nadal pod rządami nowego szacha Muzzafara ad-Dina, który pod koniec 1905 r. spotkał się z powszechnym sprzeciwem wśród ulemów, klasy kupieckiej i ogółu społeczeństwa, kiedy wprowadził nowe, restrykcyjne prawa gospodarcze i przyznał koncesje handlowe mocarstwom europejskim w aby sfinansować wystawny tryb życia swojej rodziny. Sprzeciwiający się koncesjom ruch konstytucjonalistyczny doprowadził do powstania w 1906 r. zgromadzenia przedstawicielskiego – Madżlisu. Szach zmarł w następnym roku, a jego następca Muhammad Ali Szah w czerwcu 1908 r. unieważnił porozumienie i nakazał atak na budynek Majlisu i wprowadził stan wojenny. Muhammad Ali wykorzystał armię do stłumienia powszechnych buntów, które wybuchły po zamknięciu Madżlisu, a siły konstytucjonalistów uciekły do Tabriz, gdzie przez miesiące wytrzymywały oblężenie armii szacha. Latem 1909 r. koalicja konstytucjonalistów i innych sił przeciwnych Kadżarom zajęła Isfahan i pomaszerowała na Teheran, zmuszając Muhammada Alego do abdykacji 16 lipca. Obalony szach udał się na wygnanie do Rosji, a dwa lata później próbował odzyskać tron, dokonując inwazji Iran, ale ponownie został pokonany. Wybuch I wojny światowej w 1914 r. i naruszenie deklarowanej neutralności Iranu zarówno przez państwa centralne, jak i potrójną ententę sprawiły, że kraj stał się polem bitwy, gdy inwazji osmańskiej i niemieckiej towarzyszyły brytyjskie kontrataki. Wojnę naznaczyło także podpisanie nowych porozumień między Wielką Brytanią a Qajarami, gwarantujących brytyjskie wpływy w kraju. Wstrząśnięty wstrząsami wtórnymi wojny Iran był nękany inwazjami rosyjskich sił bolszewickich w 1920 r., ciągłą obecnością wojsk brytyjskich i powstaniem na tle religijnym mniejszości kurdyjskiej i azerskiej. Niezdolność Szacha Ahmada do rozwiązania narastających problemów zewnętrznych i wewnętrznych kraju doprowadziła do jego marginalizacji przez Reżę Khana, dowódcę perskiej brygady kozackiej, który formalnie położył kres państwu Qajar i założył dynastię Pahlavi w 1926 r. po stłumieniu buntów i pomyślnie wdrożenie nowego autorytarnego porządku politycznego w Iranie.

Dynastia Hohenzollernów (późna)

Dynastia Hohenzollernów była domem panującym Brandenburgii-Prus i cesarskich Niemiec. Rodzina wzięła swoją nazwę od niemieckiego słowa Zölller, oznaczającego „wieżę strażniczą” lub „zamek”, a w szczególności od zamku Hohenzollernów, siedziby przodków, znajdującej się dziś w Badenii-Wirtembergii. W 1415 roku cesarz Zygmunt mianował Fryderyka VI Hohenzollerna elektorem Brandenburgii. On i jego następcy mieli prawo brać udział w wyborach królów niemieckich, którzy byli spadkobiercami tronu cesarskiego. W 1525 roku wielki mistrz krzyżacki Albert brandenburski dokonał sekularyzacji posiadłości zakonnych, tworząc Prusy Księstwo. W 1614 r. przejście Cleve, Mark, Ravensburg i Prus Księstwa oznaczało powstanie Hohenzollernów jako wiodącą potęgę niemiecką. Wielki Elektor Fryderyk Wilhelm pokonał Szwedów i zdobył Pomorze, zsekularyzowane biskupstwa Cammin, Minden i Halberstadt. Jego panowanie przyniosło centralizację i absolutyzm do wciąż rozproszonych posiadłości Hohenzollernów. W 1701 roku Fryderyk III brandenburski zapewnił Świętemu Cesarzowi Rzymskiemu tytuł „króla w Prusach”. Zmiana na króla Prus została formalnie uznana dopiero w 1772 r. Królowie pruscy zachowali tytuł elektora aż do rozpadu Świętego Cesarstwa

Rzymskiego w 1806 r. Pruski tytuł królewski stał się nowym symbolem jedności posiadłości rodzinnych. Fryderyk Wilhelm I, poprzez reformy administracyjne, fiskalne i wojskowe, był prawdziwym architektem wielkości Hohenzollernów. Jego syn Fryderyk II, zwany Fryderykiem Wielkim Pruskim, odebrał Austrii Śląsk, bronił swoich zdobyczy w czasie wojny siedmioletniej, a w wyniku I rozbioru Polski w 1772 r. zdobył Prusy Zachodnie. Fryderyk III, Fryderyk Wilhelm III i Fryderyk Wilhelm IV byli jednak władcami miernymi. Ugoda Kongresu Wiedeńskiego w latach 1814–15 spowodowała znaczne powiększenie terytorium Hohenzollernów, a lata 1815–66 upłynęły pod znakiem konfliktu o dominację nad Niemcami. Fryderyk Wilhelm IV panujący od 1840 roku był rysownikiem zainteresowanym zarówno architekturą, jak i ogrodnictwem krajobrazowym. Ożenił się z Elżbietą Bawarską w 1823 roku, ale para nie miała dzieci. W marcu 1848 roku w Prusach wybuchła rewolucja, która ogarnęła Fryderyka Wilhelma. Monarcha ostatecznie uległ temu ruchowi. Zaproponował ustępstwa, obiecując ogłoszenie konstytucji. Zwycięstwo liberałów było jednak krótkotrwałe; zginął pod koniec 1848 roku. Konserwatyści przegrupowali się i odzyskali kontrolę nad Berlinem. Król pozostał oddany zjednoczeniu Niemiec, co doprowadziło do tego, że 3 kwietnia 1849 r. parlament frankfurcki ofiarował mu koronę Niemiec, na co ten odmówił, twierdząc, że nie przyjmie korony z rynsztoka. W 1857 roku Fryderyk William doznał udaru, w wyniku którego stał się niepełnosprawny umysłowo. Jego brat Wilhelm objął stanowisko regenta, stając się królem Wilhelmem I po śmierci brata 2 stycznia 1861 r. Kryzys nastąpił w 1862 r., kiedy sejm odmówił zezwolenia na finansowanie reorganizacji armii. William uznał, że Otto von Bismarck jest jedynym politykiem zdolnym poradzić sobie z kryzysem i mianował go ministrem. Bismarck postrzegał swój związek z Wilhelmem jako wasal swojego feudalnego zwierzchnika. Niemniej jednak to Bismarck skutecznie kierował polityką, zarówno wewnętrzną, jak i zagraniczną. Pod dowództwem Bismarcka armia pruska zatriumfowała nad rywalami Austrią i Francją odpowiednio w 1866 i 1870 roku. 18 stycznia 1871 roku w Pałacu Wersalskim pod Paryżem ogłoszono Wilhelma cesarzem zjednoczonych Niemiec. W 1829 roku Wilhelm poślubił Augustę z Saksonii-Weimaru i miał dwoje dzieci, Fryderyka i księżniczkę Luizę Pruską. Po jego śmierci 9 marca 1888 roku następcą Wilhelma I został Fryderyk III. W 1858 roku Fryderyk poślubił księżniczkę Wiktorię z Wielkiej Brytanii i Irlandii, najstarszą córkę królowej Wiktorii i księcia Alberta. Para miała ośmioro dzieci. Zanim został cesarzem w 1888 roku, miał nieuleczalnego raka krtani. Fryderyk rządził zaledwie 99 dni przed śmiercią 15 czerwca 1888 r., a jego następcą został jego najstarszy syn, Wilhelm II. Traumatyczny poród pośladowy pozostawił Wilhelma z uschniętą lewą ręką, którą z pewnym sukcesem próbował ukryć. Dodatkowo mógł doznać urazu mózgu. Historycy są podzieleni co do tego, czy taka niezdolność umysłowa mogła przyczynić się do jego często agresywnego, nietaktownego i zastraszającego podejścia do problemów i ludzi, co było widoczne zarówno w jego życiu osobistym, jak i politycznym. Takie podejście z pewnością zepsuło politykę niemiecką pod jego przywództwem. W 1881 roku Wilhelm poślubił Augustę Wiktorię, księżną Szlezwiku-Holsztynu. Mieli siedmioro dzieci. Panowanie Wilhelma było znane z militarnych wysiłków mających na celu ugruntowanie niemieckiej potęgi. Dążył do rozszerzenia niemieckich gospodarstw kolonialnych. Zgodnie z planem Tirpitz niemiecka marynarka wojenna została zbudowana tak, aby mogła konkurować z flotą Wielkiej Brytanii. Mimo postawy Wilhelma trudno powiedzieć, że zależało mu na rozpętaniu I wojny światowej. W czasie wojny był naczelnym wodzem, ale wkrótce stracił wszelką kontrolę nad polityką niemiecką, a jego popularność spadła. Po wybuchu rewolucji niemieckiej Wilhelm nie mógł się zdecydować na abdykację. Nierealność tej odmowy ujawniła się, gdy 9 listopada 1918 r. kanclerz książę Max von Baden ogłosił abdykację Wilhelma jako cesarza i króla Prus. Już następnego dnia Wilhelm uciekł na wygnanie do Holandii, gdzie zmarł w czerwcu 4, 1941. Linia Hohenzollernów w Szwabii pozostała katolicka w okresie reformacji. Karol z Hohenzollern-Sigmaringen został księciem Rumunii w 1866 r., a królem jako Karol I w 1881 r. W 1914 r. Ferdynand zastąpił swojego wuja w Rumunii, gdzie jego potomkowie rządzą do 1947 r.

Dynastia Romanowów

Prawdopodobnie najbardziej znanymi Romanowami, obok Piotra i Katarzyny Wielkiej, byli Mikołaj II, jego żona Aleksandra i ich pięcioro dzieci, których bolszewicy zamordowali w 1917 r. Legenda o ocaleniu Anastazji, najmłodszej córki Mikołaja i Aleksandry, przetrwała do dziś, XXI wieku, wzmocniony faktem, że szczątków jej oraz jej brata Aleksieja wciąż nie znaleziono w masowym grobie, który obejmował jej siostry, rodziców, służbę i domowego spaniela Jimmy'ego. Dynastia Romanowów rozpoczęła się od zamieszania, które zrównało się z jej końcem. Złe dni w Wielkim Księstwie Moskiewskim następowały po sobie ponurymi dniami po śmierci Iwana Groźnego w 1584 r. W związku z sukcesją toczyło się wiele sporów, które zapoczątkowały Czasy Kłopotów i ostatecznie wstąpienie na tron Romanowów, którzy mieli rządzić Rosją od 1613 do 1917. Ród Romanowów rządził Moskwą i Cesarstwem Rosyjskim przez pięć pokoleń od 1613 do 1762, a następnie połączył się z rodem Oldenburg, znanym jako Holstein-Gottorp-Romanow, aby rządzić Rosją od 1762 do 1917. Romanowowie byli potomkami z dwudziestu rosyjskich rodzin szlacheckich (bojarskich), z Andriejem Kobylą, poświadczonym jako bojar w służbie Siemiona I z Moskwy, jako wspólnego przodka. Ogromny wzrost majątku rodzinnego nastąpił, gdy w lutym 1547 roku córka Romanowów, Anastazja Zacharyina, poślubiła Iwana IV moskiewskiego. Kiedy jej mąż został carem, ona została pierwszą carycą. Jej przedwczesna i tajemnicza śmierć skłoniła męża do rozpoczęcia terroru przeciwko bojarom, których podejrzewał o otrucie. Zastąpił jako Iwan Groźny. Losy rodziny Romanowów rosły i upadały w latach panowania dynastii Godunowów, odgałęzienia linii Romanowów, aż do ostatecznego upadku dynastii Godunowów w 1606 r., a Rosyjskie Zgromadzenie Ziemi nadało koronę 17-letniemu Michaiłowi Romanowowi. Rosji. Po otrzymaniu propozycji Michaił zalał się łzami strachu i rozpaczy, ale matka w końcu namówiła go do przyjęcia tronu i pobłogosławiła świętym wizerunkiem Matki Bożej u św. Fiodora. Nigdy nie czując się bezpiecznie na swoim tronie, Michaił zwracał się do Zgromadzenia Kraju o radę w ważnych sprawach. Strategia ta okazała się skuteczna, a ludność rosyjska zaakceptowała wczesnych Romanowów jako krewnych Iwana Groźnego. Początkowo Romanowowie niewiele zrobili, aby wzmocnić państwo rosyjskie. W latach pięćdziesiątych XVII wieku reformujący się patriarcha Kościoła prawosławnego omal nie wywołał rewolucji, nakazując zmianę rytuału i liturgii w celu zbliżenia ich do oryginalnego greckiego tekstu Biblii. Nakaz ten zirytował setki niewykształconych ludzi, którzy wierzyli, że teksty słowiańskie są święte. Przez wiele lat staroobrzędowcy (rosyjscy prawosławni) stawiali opór polityce religijnej rządu pomimo egzekucji i wygnania. Oprócz staroobrzędowców przeciwko carowi zbuntowali się także Kozacy. Kozak pochodzi od tureckiego słowa oznaczającego „wolnych ludzi” i jest używany do określenia grupy ludzi zamieszkujących społeczności uprawiające pszenicę wokół Dunaju. Największą grupę stanowili Kozacy Dońscy, którzy przewodzili wyprawom kolonizacyjnym na Syberię. W miarę jak w XVI i XVII wieku carowie rozszerzali swoje panowanie na Rosję, próbowali zintegrować Kozaków z Rosją. Kozacy kwalifikowali się do służby wojskowej, a carowie wykorzystywali ich w wojnach z Tatarami na Krymie i na Kaukazie. Kozacy zazdrośnie strzegli swojej wolności i często buntowali się przeciwko carom. Bunty miały miejsce w latach 1648 i 1662, ale największy rozgłos zyskał bunt z lat 1670-1671. Buntowi temu przewodził Kozak Don Stenka Razin, który stał się bohaterem prostego ludu. Ostatecznie został stracony, ale bunty kozackie pomogły Rosji, przewodząc ekspansji na Syberię. Przez większą część XVII wieku Rosja często nie była w stanie obronić swoich granic przed najazdami Szwedów, Polaków i Turków. Nie miała dostępu ani do Morza Bałtyckiego, ani do Morza Czarnego, choć w latach pięćdziesiątych XVI w. z Moskwą kontaktowali się kupcy angielscy przez Morze Białe, a w Moskwie działali kupcy niemieccy. Rosja wchłonęła część zachodniej technologii, zwłaszcza technologię wojskową, ale zmiany kulturowe w pozostałej części Europy pozostawiły ją stosunkowo nietkniętą. Renesans, reformacja i rewolucja naukowa wywołały ferment na Zachodzie, ale prawie nie dotknęły narodów wschodniej Polski.

PIOTR WIELKI

W 1689 roku Piotr Wielki, jeden z najwybitniejszych władców Romanowów, objął tron w wieku 17 lat. Przez kolejne 36 lat, aż do 1725 roku, przekształcił Rosję z kraju feudalnego w potęgę europejską. Wzmocnił tron rosyjski, rozszerzył granice Rosji i zachodnią Rosję. Zreformował instytucje wojskowe, polityczne i społeczne swojego kraju, zapożyczając pomysły i techniki z Francji, Anglii, Republiki Holenderskiej, Brandenburgii i Szwecji. Jego metody były często bardziej swobodne, nieformalne, brutalne i bezwzględne niż metody jego zachodnich odpowiedników, ale sprawdziły się w Rosji. Za jego panowania Rosja stała się imperium, którego pierwszym cesarzem był Piotr. Cerkiew rosyjska została ściśle podporządkowana państwu pod władzą urzędnika cywilnego. Piotr zmusił starożytną dziedziczną szlachtę do służenia państwu, tworząc „szlachtę usługową” i zacieśnił niewolę chłopów pańszczyźnianych, tak że minął ponad wiek, zanim odzyskali wolność. W 1707 roku Piotr przeniósł swój rząd do nowego miasta, które zbudował na podbitym terytorium na wschodnim krańcu Zatoki Fińskiej. Nazwał swoje nowe miasto na cześć swojego patrona, Świętego Piotra, a Sankt Petersburg symbolizował jego pracę w Rosji. W odróżnieniu od Moskwy nie miał on korzeni w rosyjskiej przeszłości, gdyż został zbudowany w wyniku pracy przymusowej na bagnach Newy. Wpływ Piotra Wielkiego okazał się dla Rosji paradoksalny. Z jednej strony połączył Rosję z Europą i resztą świata i od jego czasów Rosja odgrywała kluczową rolę w europejskiej równowadze sił. Z drugiej strony polityka Piotra w zakresie westernizacji wywołała w ludziach silną reakcję nacjonalistyczną i ortodoksyjną, pozostawiając rosyjską psychikę balansującą pomiędzy głębokimi podejrzeniami wobec wszystkiego, co obce, a gorącym podziwem dla zachodniej technologii i władzy. Metody Piotra są równie ważne jak jego osiągnięcia, ponieważ stworzyły tradycję dynamicznej autokracji. Jego panowanie było przykładem tego, czego mógł dokonać bezwzględny i zdeterminowany car.

Katarzyna Wielka

Katarzyna Wielka rządziła Rosją od 1762 do 1796 roku i wstąpiła na tron z konkretnymi celami. Dążyła do zminimalizowania powiązań Rosji z Europą, ale chciała też kontynuować westernizację Rosji na wzór Piotra Wielkiego. Chciała sprowadzić Oświecenie do Rosji i czytać takich autorów jak Voltaire, Diderot i Montesquieu, włączając ich teorie do swoich metod rządzenia. Zachęcała do wydawania licznych książek i czasopism, a także zajmowała się sztuką. Podczas swojego panowania Katarzyna Wielka pracowała nad zwiększeniem edukacji w Rosji, tworząc szkoły podstawowe i średnie oraz uniwersytety. W 1763 roku powołała komisję lekarską mającą na celu poprawę warunków zdrowotnych w Rosji i przodowała w tym, będąc pierwszą osobą w Rosji, która została zaszczepiona. Pomogła w ekspansji Rosji podczas dwóch wojen rosyjsko-tureckich, jednej od 1768 do 1774 i drugiej od 1787 do 1792. Przyłączyła Ukrainę do Rosji po wojnie toczącej się w latach 1781 do 1786 i zyskała część Polski poprzez rozbiory. Zdobyła dla Rosji także Krym i większość północnego wybrzeża Morza Czarnego. Katarzyna poprawiała życie szlachty, jednocześnie obniżając status i prawa chłopów i poddanych. W stulecia po Katarzynie Wielkiej Rosją rządziło kilku carów Romanowów, imieniem Mikołaj i Aleksander. Za panowania Aleksandra I Napoleon najechał Rosję w 1812 roku. Rosyjska zima i problemy z zaopatrzeniem zmusiły armie Napoleona do opuszczenia tej samej drogi, którą wkroczyły do Rosji. Mikołaj I wstąpił na tron w listopadzie 1825 r. z programem rosyjskiego prawosławia, autokracji i nacjonalizmu. On i inni z nim współpracujący opublikowali Kompletny zbiór praw Imperium Rosyjskiego, którego celem było ujednoczenie orzeczeń w całej Rosji. Jeden ze utworzonych przez siebie wydziałów powierzył monitorowanie grup dywersyjnych. Był to prekursor nowoczesnej FSB (Federalnej Służby Bezpieczeństwa). Za panowania Mikołaja I i Aleksandra II niektórzy z najważniejszych rosyjskich pisarzy, artystów i kompozytorów rozwinęli sztukę. Fiodor Dostojewski napisał Zbrodnię i karę oraz inne dzieła. Aleksander Puszkina był autorem swoich wielkich powieści; Tołstoj napisał „Wojnę i pokój” oraz „Annę Kareninę”. Kompozytor Czajkowski napisał swoje partytury do baletów i Uwerturę 1812. Wojna krymska, konflikt zbrojny pomiędzy Rosją a koalicją Wielkiej

Brytanii, Francji, Królestwa Sardynii i Imperium Osmańskiego, toczony w latach 1853–1856 pod koniec panowania Mikołaja I, pokazał, że Rosja potrzebuje reform .

ALEKSANDER II

Następny car, Aleksander II, syn Mikołaja I, pomógł zreformować Rosję. Aleksander rządził od 1855 do 1881 roku i stał się znany jako carski wyzwoliciel, ponieważ wyzwolił poddanych. Aleksander II zdał sobie sprawę, że zmuszanie do pracy chłopów pańszczyźnianych nie jest ekonomicznym sposobem działania Rosji, a wielu szlachciców również zaczęło myśleć, że należy położyć kres pańszczyźnie. Tuż przed rozpoczęciem wojny secesyjnej Aleksander II uwolnił chłopów na mocy Aktu o emancypacji z 18 lutego 1861 r. Ustawa o emancypacji uwolniła 52 miliony chłopów pańszczyźnianych, czyli około 45 procent populacji Rosji, ale nie rozwiązała rosyjskiego problemu niepokojów chłopskich. Ziemię otrzymywali tylko chłopci pańszczyźniani, którzy byli rolnikami, z wyłączeniem chłopów pańszczyźnianych. Po uwolnieniu chłopci pańszczyźniani musieli kontynuować pracę na rzecz właścicieli majątków przez dwa lata i płacić za otrzymaną ziemię przez 49 lat. Aleksander II wprowadził także inne reformy. Zmienił wojsko i skrócił wymagany czas służby chłopów z 25 do sześciu lat. Stworzył zawód prawniczy, otwierając procesy i wprowadzając równe traktowanie wobec prawa. Od 1864 r. zlecił Ministerstwu Oświaty utworzenie ogólnokrajowego systemu szkół podstawowych. W miarę jak ludzie, zwłaszcza studenci uniwersytetów, byli lepiej wykształceni, stali się bardziej krytyczni wobec rządu. Studenci uniwersytetów i ogół społeczeństwa zaczęli domagać się zmian. 13 marca 1881 r. agitator rzucił w powóz Aleksandra ręcznie wykonaną bombę. Wsiadł z powozu, żeby zobaczyć, co się stało, i wtedy wybuchła druga bomba. Zginęli car i jego zabójca Ignacy Hryniewiecki. Aleksander III został następcą swojego ojca i w obawie przed jego mordercami zaostrzył autokratyczne rządy w Rosji, odwracając wiele reform, które przeforsował bardziej liberalny Aleksander II. Odnowił politykę rosyjskiego prawosławia, autokracji i nacjonalizmu. Marksizm zaczął się rozwijać za jego panowania, wraz z formowaniem się grup bolszewików i mienszewików, a przywódcy tacy jak Lenin, Plechanow i Paweł Martow wyłonili się jako rewolucjoniści. Syn Aleksandra Mikołaj II zaczął rządzić Rosją w 1894 r., po tym, jak Aleksander niespodziewanie zmarł na chorobę nerek w wieku 49 lat. Industrializm w końcu dotarł do Rosji i wyłoniła się pracująca klasa średnia. Mikołaj II nie chciał pozwolić robotnikom na jednoczenie się i tworzenie związków zawodowych, jak to miało miejsce na całym świecie. Po utworzeniu zatwierdzonych przez państwo związków zawodowych car odmówił spotkania się z grupą strajkującą z jednej z nich i rozkazał swoim żołnierzom ostrzelać ją. Wynikająca z tego masakra setek ludzi, znana jako Krwawa Niedziela, wywołała bunt w 1905 roku, który zmotywował Mikołaja II do poparcia Manifestu Październikowego, który zapewnił ludziom wolności obywatelskie i utworzył Dumę. Rosja przystąpiła do wojny w 1914 r., aby bronić Serbów, kiedy Austria wypowiedziała wojnę Serbii, ale armia rosyjska nie posiadała wystarczającej broni i cierpiała z powodu złego przywództwa. Sam Mikołaj II udał się na linię, aby poprowadzić swoje armie, ale problemy nasiliły się i wielu żołnierzy zdezerterowało. Żołnierze ci odegrali kluczową rolę w rewolucji lutowej w 1917 r., która zakończyła dynastię Romanowów. Mikołaj II i jego rodzina zostali umieszczeni w areszcie domowym i wywiezieni do Jekaterynburga. Bolszewicy zabili ostatniego cara Romanowów, Mikołaja II, i jego rodzinę w piwnicy Domu Ipatiewów w Jekaterynburgu w Rosji 17 lipca 1918 roku. Jak na ironię historyczną, Dom Ipatiewa nosił tę samą nazwę, co klasztor Ipatiewa w Kostromie, gdzie Rosyjskie Zgromadzenie Ziemi ofiarowało Michaiłowi Romanowowi koronę rosyjską w 1613 r. W czerwcu 1991 r. z 70-letnich grobów ekshumowano ciała Mikołaja II, jego żony Aleksandry i trójki z pięciorga ich dzieci, a ekshumatorzy odkryli że zaginęły dwie osoby z rodziny. Pozostałe dwa groby odnaleziono w 2007 roku. Po ekshumacji ciała leżały latami w laboratoriach, podczas gdy Rosjanie spierali się, czy pochować je w Jekaterynburgu, czy w Sankt Petersburgu. Ostatecznie komisja rosyjska wybrała Sankt Petersburg, a ostatnich Romanowów pochowano wraz ze swoimi przodkami. Rodzina Romanowów istnieje nadal w XXI wieku, a największe roszczenia do tronu rosyjskiego ma wielka księżna Rosji Maria Władimirowna.

Pomimo upadku Związku Radzieckiego i gorliwych kampanii jego zwolenników na rzecz uznania jej za monarchę konstytucyjną, obejmowanie przez nią tronu jest mało prawdopodobne ze względu na niewielkie poparcie społeczne dla wskrzeszenia rosyjskiej monarchii.

Deutscher Zollverein

Utworzenie Deutscher Zollverein (Niemieckiej Unii Celnej) było ważnym krokiem w kierunku uprzemysłowienia i zjednoczenia Niemiec. Państwa niemieckie, liczące ponad 300 księstw, były połączone razem w luźno federacyjne Święte Cesarstwo Rzymskie. Po Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. Federalna Liga Państw, składająca się z 39 państw o różnych ustrojach, utrudniła zjednoczenie Niemiec. Ostateczny rozwój pangermanizmu wraz z Zollverein ułatwił postęp w kierunku jedności. Nawet Prusy, najpotężniejsze państwo Niemiec, miały 67 systemów celnych. W całych Niemczech istniały trzy systemy walutowe. Istniało wiele przejść granicznych, liczne jednostki miary i różne przepisy celne. Pionierska idea zjednoczenia gospodarczego wyszła z Prus, które w 1818 r. zniosły cła wewnętrzne i wprowadziły wolny handel na rozproszonych terytoriach. Wewnętrzne granice celne poszczególnych prowincji pruskich odeszły w przeszłość, z jedną jednolitą taryfą celną wobec niepruskich Państwa. Pruskie wysiłki na rzecz integracji gospodarczej odniosły taki sukces, że zostały powtórzone przez inne państwa niemieckie. Co więcej, Pruska Unia Celna mogłaby chronić lokalny przemysł przed zalewem importowanych towarów brytyjskich. Polityka brytyjska miała wpływ na dwa główne pruskie produkty eksportowe, kukurydzę i len, a unia z 1818 r. ułatwiła ich sprzedaż. Anhalt, Schwarzburg Sondershausen i Hessen-Darmstadt dołączyły do Związku Pruskiego w 1828 r. Dwie inne jednostki dołączyły się niezależnie od Związku Pruskiego, gdyż nie chciały znajdować się pod władzą Prus. Saksonia, państwa Turynii, Hesja-Kassel, Nassau, Frankfurt, Hanower, Brunzwik i Oldenburg utworzyły w 1828 r. Środkowoniemiecką Unię Celną, a po pięciu latach na południu utworzono Bawarsko-Wirtembergską Unię Celną. Wszystkie trzy związki zjednoczyły się w Zollverein w 1834 roku, aby czerpać oczywiste korzyści gospodarcze. Bariery celne już nie istniały, a do stanów poza Zollverein zastosowano jednolitą taryfę. Towary przychodzące z zewnątrz opodatkowano na wspólne konto państw członkowskich, a wpływy zostały podzielone. Wprowadzenie jednolitej waluty, Vereinsthaler, ujednoliciło różne waluty. Zollverein składało się z 17 stanów i reprezentowało populację około 26 milionów ludzi. Jego znaczne rozmiary spowodowały rozwój przemysłu przy zastosowaniu polityki wolnego handlu. Unia Celna była także świadkiem osłabienia wpływów austriackich i stopniowej dominacji Prus, co ułatwiło późniejsze zjednoczenie. Gospodarcze przywództwo Prus wkrótce rzuciło wyzwanie austriackiej prezydencji w Konfederacji Niemieckiej. Austria wraz z dwoma miastami Meklemburgii i Hanzy pozostała poza Zollverein, ale Baden i Nassau dołączyły w 1836 r. Po sześciu latach do Unii Celnej dołączyły także Braunschweig i Luksemburg. W 1835 roku otwarto niemieckie linie kolejowe w Bawarii, a ekonomista Georg Friedrich List zaplanował budowę kolei w całych Niemczech. Odrzucił pomysł misji dyplomatycznych lub traktatów dwustronnych z krajami europejskimi. Prusy podpisały traktaty handlowe z Wielką Brytanią, Francją i Belgią, dzięki czemu Zollverein stało się jeszcze potężniejsze. Linie kolejowe łączące Kolonię w Prusach z Antwerpią w Belgii ukończono w 1843 roku, a rok później oba państwa podpisały umowę handlową. W latach 1848–49 w Prusach istniało 5000 mil linii kolejowych. W 1851 roku Hanower i Oldenburg przystąpiły do Unii Celnej. Deutscher Handlestag (Krajowa Izba Handlowa) powstała w 1861 roku na wniosek niemieckich ekonomistów, którzy domagali się większej unifikacji gospodarczej. Zollverein zostało rozwiązane, gdy południowe państwa niemieckie poparły Austrię w wojnie austriacko-pruskiej w 1866 r. W następnym roku zostało ponownie utworzone, bez żadnego indywidualnego państwa posiadającego prawo weta. Konstytucja odnowionego Zollverein ustanowiła Zollbundesrat (Federalną Radę Celną) składającą się z emisariuszy poszczególnych władców i wybranego Zollparlament (parlament celny). Dominacja Prus była znacząca, a inne państwa niemieckie chciały się przyłączyć. Szlezwik-Holsztyn, Kausenburg i Meklemburgia stały się członkami w 1868 roku. Regulacje Zollverein stały się częścią prawa nowo

utworzonego narodu niemieckiego. Alzacja-Lotaryngia, odebrana Francji po zwycięstwie w wojnie francusko-pruskiej w latach 70. XIX w., przystąpiła do Unii Celnej w 1872 r. W ich ślady poszły miasta hanzeatyckie w 1888 r. Dominacja Prus uczyniła zjednoczenie Niemiec nieuniknionym. Uwalniając państwa niemieckie od uciążliwych ciężarów licznych ceł i podatków, Zollverein utorował drogę transformacji gospodarczej Cesarstwa Niemieckiego.

Druga i Trzecia Republika Francuska

Reżimy II i III RP ugruntowały tradycję republikańską we Francji. Współczesna Francja wyłoniła się jako produkt konkurujących ze sobą ideologii Rewolucji Francuskiej i Kontrrewolucji, tego, ile zmian wprowadzonych przez Rewolucję Francuską należy zachować, a ile starego reżimu przywrócić. Trwały sukces Drugiej i Trzeciej Republiki zaowocował zwycięstwem tradycji rewolucyjnej francuskiej nad tradycją kontrrewolucji i stworzył podwaliny pod budowę wspólnej kultury francuskiej. W następstwie „eksperymentu” Drugiej Republiki, III Republika, choć niepopularna, okazała się trwałym, długotrwałym reżimem, który zapewnił Francji stabilność, której desperacko potrzebowała podczas ustanawiania republikańskiej formy rządów. Rewolucja Francuska doprowadziła do obalenia monarchii i zastąpienia jej przez I Republikę, co zakończyło się koronacją Napoleona I. Po upadku Napoleona w 1814 r. powróciła monarchia francuska, by zostać obalona podczas rewolucji 1830 r. Ludwik Filip, członek kadeckiej gałęzi rodziny królewskiej, został królem Francuzów aż do obalenia go podczas rewolucji 1848 r., wśród którego rozpoczęła się II Republika. Choć początkowo nękana niestabilnością i chaosem otaczającym rewolucję 1848 r., Druga Republika umocniła się w listopadzie. Proklamowano republikę demokratyczną z powszechnym prawem wyborczym i podziałem władzy. Pojedyncze zgromadzenie stałe składające się z 750 członków sprawujących trzyletnią kadencję głosowało nad ustawodawstwem wprowadzonym przez Radę Stanu, której członkowie byli wybierani przez zgromadzenie na sześcioletnią kadencję. Władzę wykonawczą stanowił prezydent sprawujący czteroletnią kadencję bez możliwości ubiegania się o reelekcję oraz jego samowolny ministrowie. Rewizja rządu była niezwykle trudna i wymagała zatwierdzenia tego środka przez trzy czwarte większości zgromadzenia specjalnego trzy razy z rzędu. Napoleon III, bratanek Napoleona I, wygrał wybory prezydenckie, wykorzystując nostalgię otaczającą reżim jego wuja oraz wspomnianą przez niego stabilność i porządek. Rząd był nękany walkami między konserwatystami, liberalnymi republikanami i socjalistami. W 1850 r. liberalne zwycięstwo w sondażach zachęciło konserwatystów do uchwalenia ustawy Falloux, która przywróciła Kościołowi jego poprzednią rolę wychowawcy ludu, odwracając w ten sposób jedną z głównych ideologii Rewolucji Francuskiej. Napoleon III zmagał się ze swoim parlamentem i nadal naprowadzał swoich lojalnych zwolenników na stanowiska władzy. Druga Republika zakończyła się w 1852 r., kiedy Ludwik Napoleon zorganizował zamach stanu. Drugie Cesarstwo Francuskie przetrwało do 1871 roku, kiedy Francja została pokonana w wojnie francusko-pruskiej. Po schwytaniu Napoleona III generał Louis-Jules Trochu i polityk Leon Gambetta obalili Drugie Cesarstwo i proklamowali rząd obrony narodowej, który później przekształcił się w III Republikę. Po wojnie z Prusami Francję nękało powstanie znane jako Komuna Paryska, w wyniku którego ustanowiono radykalnie lewicowy reżim, który sprawował kontrolę przez dwa miesiące, aż do jego stłumienia w maju 1871 r. W okresie początków III Republiki panowała silna sympatia dla monarchii konstytucyjnej. Jednak dwaj konkurujący ze sobą pretendenci do tronu, Henri, hrabia de Chambord, głowa starszej gałęzi rodziny królewskiej, i Louis-Philippe, hrabia de Paris, głowa młodszej gałęzi rodziny, nie mogli się pogodzić. Chociaż osiągnięto kompromis między obiema frakcjami, zezwalający Henriemu na wstąpienie na tron z Ludwikiem Filipem jako jego następcą, Henri odmówił uznania trójkolorowej flagi Rewolucji Francuskiej. Ponieważ monarchia konstytucyjna nie powstała, proklamowano republikę „tymczasową”. W 1875 r. szereg ustaw parlamentarnych położył podwaliny pod organizację III RP. Utworzono dwuizbową legislaturę wraz z ministerstwem pod kierownictwem premiera odpowiedzialnego zarówno przed parlamentem, jak i przed prezydentem. Kwestia monarchii

kontra republiki trwała przez całe lata siedemdziesiąte XIX wieku. Jednak w 1877 roku opinia publiczna opowiedziała się za republiką. Prezydent Patrice MacMahon próbował uratować sprawę monarchistyczną, odwołując premiera Julesa Simona, republikanina. MacMahon mianował na to stanowisko monarchistę księcia de Broglie i rozwiązał parlament. W wyborach powszechnych, które odbyły się w październiku 1877 r., republikanie dokonali triumfalnego powrotu, eliminując tym samym możliwość przywrócenia monarchii. MacMahon zrezygnował w 1879 r., a w 1885 r. francuskie klejnoty koronne zostały rozbite i sprzedane. W III Republice nie było silnych, wyraźnych partii politycznych, ale raczej koalicje polityków i frakcji o podobnych poglądach. W rezultacie ministerstwa w okresie III Republiki często się zmieniały, gdy różni radykałowie, socjaliści, republikanie i monarchiści walczyli o kontrolę. III Republika przetrwała w swoim istnieniu wiele skandali, pozostając nienaruszona. Jednym z najgłośniejszych skandali była afera Dreyfusa, która dotyczyła uwięzienia niewinnego francuskiego oficera pod zarzutem szpiegostwa. Sprawa wywołała rosnący antysemityzm we Francji i podzieliła naród. Wielu francuskich polityków zajmowało się zemstą na Niemcach za upokarzającą klęskę 1871 roku. Francja zaangażowała się w działania kolonialne, aby zrekompensować sobie przegraną w wyścigu gospodarczym z Niemcami. III Republika aktywnie działała na rzecz budowania wspólnej kultury francuskiej dla procesu edukacji obywatelskiej. Rząd promował święta narodowe i wspólny język francuski, aby wyeliminować różnorodne dialekty używane na wsi. W 1905 roku III Republika wprowadziła kilka antyklerykalnych praw mających na celu rozdział Kościoła od państwa. Takie wysiłki zakazały religijnej kontroli edukacji. Zwiększona industrializacja doprowadziła do budowy kolei i możliwości łatwiejszego podróżowania po całym kraju. Wzrost poziomu edukacji sprzyjał umiejętności czytania i pisanie, co towarzyszyło rozwojowi prasy popularnej i gazet o dużym nakładzie. Największy sukces III Republiki miał miejsce, gdy zjednoczył naród francuski w celu pokonania najeżdżającej armii niemieckiej po długim starciu podczas I wojny światowej. Trzecia Republika upadła po inwazji nazistowskich Niemiec, które przez czas II wojny światowej okupowały większą część Francji. Pozostałą częścią Francji rządził nazistowski reżim kolaboracyjny z siedzibą w Vichy.

Darwinizm społeczny i Herbert Spencer (1820–1903)

Termin darwinizm społeczny pojawił się w połowie XIX wieku i został najściślej kojarzony z filozofem/socjologiem Herbertem Spencerem. Spencer urodził się w Derby, w sercu angielskiego przemysłu. Był potomkiem rodziny religijnych nonkonformistów o silnych cechach indywidualistycznych i utylitarnych poglądach wzorowanych na reformatorze społecznym Jeremym Benthamie. Zły stan zdrowia Spencera w dzieciństwie sprawił, że ojciec uczył go w domu aż do 13 roku życia, kiedy to przeniósł się do Bath w celu dalszej edukacji pod okiem wuja, duchownego, który był reformatorem społecznym o radykalnych wówczas poglądach. Jego edukacja była nastawiona na matematykę i nauki ścisłe, a mniej na łacinę i grekę. Spencer nie dostał się na uniwersytet, ale w 1837 roku dołączył jako inżynier do kolei londyńskiej i Birmingham. W istniejącym społeczeństwie nie był postrzegany jako kulturalny džentelmen. Zainteresował się kwestiami radykalnymi w latach czterdziestych XIX wieku i zaczął pisać dla Nonkonformisty. Zaczął postrzegać rząd jako zagrożenie dla wolności i jednostki. Chociaż wrócił na kolej w celu tymczasowego zatrudnienia, w 1848 r. zapewnił sobie posadę redakcyjną w London Economist, która zapewniła mu stały dochód. Spencer żył w czasach, gdy w książce O pochodzeniu gatunków Karola Darwina przedstawił teorię ewolucji jako wyjaśnienie rozwoju roślin i zwierząt. Takie ewolucyjne myśli wpłynęły już wcześniej na spekulacje Spencera na temat samego społeczeństwa, a wcześniej w „Social Statics” doszedł on do przekonania, że konkurencja w społeczeństwie ludzkim prowadzi również do awansu społecznego. Zastosowanie przez Spencera darwinizmu do jego własnej myśli etycznej i społecznej stało się znane jako darwinizm społeczny. Z tego przekonania wyłoniła się w uproszczonej formie koncepcja przetrwania najsilniejszych, której Darwin nigdy nie używał. Walka Darwina w naturze mogłaby zostać przeniesiona na społeczeństwo, a najsilniejsi i najsprawniejsi zdominowaliby i powinni zdominować biednych i

słabych, ponieważ byli oni bardziej zdolni do przystosowania się. Słabi powinni ostatecznie zniknąć, ponieważ mogliby rozmnażać jedynie tych, którzy nie nadawali się do rywalizacji w życiu. teoria Pencera w jej najbardziej podstawowej formie doprowadziła niektórych do przekonania, że dobór naturalny zastosowany do społeczeństw i rządów oznacza, że na świecie istnieje naturalna dominacja, która pozwala pewnym rasom (głównie europejskim protestantom), jednostkom i narodom dominować, ponieważ były lepsze w porządku naturalnym. Pod względem politycznym i gospodarczym konkurencja i własny interes przyczyniły się do rozwoju porządku społecznego. Konkurencja może wyleczyć choroby społeczne bez konieczności stosowania rządowych programów społecznych lub interwencji. W społeczeństwie najlepsze było podejście liberalno-gospodarcze. Niektórzy zaczęli także postrzegać XIX-wieczny darwinizm społeczny jako intelektualne uzasadnienie europejskiego kolonializmu, imperializmu i samego kapitalizmu. Można to nazwać szkołą myślenia „siła czyni dobro”. Naród jest silny, ponieważ jest najsilniejszy w walce o przetrwanie i dokonał niezbędnych przystosowań, aby stać się lepszym. Dzieła Spencera zyskały popularność poza Wielką Brytanią i wywarły ogromny wpływ w Stanach Zjednoczonych. Często pomysły Spencera upraszczano aż do absurdu i podobnie jak Darwin był on streszczany, a nie czytany. Wywarł wpływ na przemysłowca Andrew Carnegie i pomógł ukształtować jego wysiłki filantropijne. Najbardziej znanym amerykańskim konwertytą był William Graham Sumner, a następnie w latach 90. XIX wieku historycy tacy jak John Fiske, którzy wywarli wpływ na senatora Henry'ego Cabot Lodge i planistę marynarki wojennej Alfreda Thayera Mahana. Konsekwencją tego wpływu było dla niektórych usprawiedliwienie amerykańskiego imperializmu. Publikacja Darwina *Descent of Man* pozwoliła zastosować koncepcje doboru naturalnego w odniesieniu do ludzi, co dało dalszy impuls pomysłom Spencera. Do walki włączyli się inni myśliciele, przede wszystkim biolodzy, tacy jak Sir Francis Galton. Dziedziczność, według Galtona, oznacza, że biologia jest ważniejsza od środowiska w kształtowaniu ludzkiego losu. Niemniej jednak racjonalny utylitaryzm Herberta Spencera rzeczywiście był atrakcyjny i wpływowy, a dzieła takie jak „Zasady socjologii” wywarły znaczący wpływ na jego epokę. Rzeczywiście zdefiniował system praw osobistych i oddzielił się od wielu, jeśli nie większości, aspektów spopularyzowanego darwinizmu społecznego. Aby osiągnąć największe szczęście i rozwinąć swoje talenty, ludzkość Spencera potrzebowała maksymalnej wolności jednostki, bez ciężkiej ingerencji rządu, co nie oznaczało, że najsilniejsi byli koniecznie najlepsi.

Doktryna Monroe'a

W 1823 roku w odpowiedzi na długo oczekiwane sukcesy hiszpańsko-amerykańskich ruchów niepodległościowych prezydent USA James Monroe ogłosił politykę półkuli, która później stała się znana jako Doktryna Monroe. Doktryna, napisana głównie przez sekretarza stanu i przyszłego prezydenta Johna Quincy'ego Adamsa, zabraniała późniejszej europejskiej kolonizacji na półkuli zachodniej. „Kontynenty amerykańskie” – oznajmił Monroe – „nie powinny być odtąd uważane za przedmiot przyszłej kolonizacji przez jakiegokolwiek mocarstwa europejskie”. Doktryna ta sugerowała ponadto, że Stany Zjednoczone sprzeciwiałyby się strategicznym lub politycznym sojuszom między mocarstwami europejskimi a narodami Ameryki Łacińskiej: „Nie mogliśmy postrzegać żadnej interwencji w celu ucisku [nowo niepodległych narodów] lub kontrolowania w jakikolwiek inny sposób określić ich los, przez jakiegokolwiek mocarstwo europejskie w jakimkolwiek innym świetle niż jako przejaw nieprzyjaznego nastawienia do Stanów Zjednoczonych”. Wyraz wyłaniającej się, muskularnej polityki zagranicznej po zwycięskiej wojnie z Wielką Brytanią w 1812 r. doktryna ta miała zastosowanie do wszystkich mocarstw europejskich, ale była skierowana konkretnie do Wielkiej Brytanii, która miała plany co do Kuby, oraz do Francji, jednego z najważniejszych sojuszników Hiszpanii na początku lat dwudziestych XIX wieku. Doktryna ta miała ważny precedens w myśleniu amerykańskich decydentów. W 1808 roku Thomas Jefferson, rozważając prawdopodobne pojawienie się nowych narodów w następstwie upadku Hiszpanii, napisał: „Uważamy, że interesy [nowych narodów Ameryki Łacińskiej] i

nasze są takie same i że celem obu musi być wykluczenie wszelkich Wpływy europejskie z tej półkuli.” Stany Zjednoczone zapewniły rewolucjonistom z Ameryki Łacińskiej znaczną pomoc materialną pomimo formalnej proklamacji neutralności w 1815 r. Rok przed ogłoszeniem przez Monroe swojej doktryny półkuli Stany Zjednoczone rozszerzyły uznanie dyplomatyczne na nowo niepodległe państwa narodowe Ameryki Łacińskiej. La Plata (później Argentyna) , Chile, Kolumbia i Meksyk oraz niepodległe jeszcze państwo Peru. Pierwszy otwarty sprzeciw wobec tej doktryny miał miejsce na początku i w połowie lat sześćdziesiątych XIX wieku. Kiedy Stany Zjednoczone były uwikłane w wojnę domową, Francja pod wodzą Napoleona III rozpoczęła inwazję i okupację Meksyku. Po klęsce Konfederacji w kwietniu 1865 roku administracja prezydenta Andrew Johnsona zażądała wycofania się Francji, a Napoleon wkrótce się zgodził. Karaiby przedstawiały bardziej krępującą sytuację, gdzie każda wyspa była europejską kolonią (z wyjątkiem Hiszpanioli, podzielonej między Haiti i Dominikanę). W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku, gdy rosły aspiracje Stanów Zjednoczonych do dominacji na półkuli, decydenci starali się nie tylko trzymać z daleka mocarstwa europejskie, ale także zapewnić USA pozytywne prawo do interwencji, jeśli jest to uzasadnione. Miało to miejsce w 1904 r. wraz z następstwem doktryny Monroe’a przez prezydenta Theodore’a Roosevelta. Chociaż Doktryna Monroe z 1823 r. nie głosiła wyraźnej dominacji Stanów Zjednoczonych na półkuli ani nie obejmowała żadnego prawa Stanów Zjednoczonych do interwencji militarnej w sprawy Ameryki Łacińskiej, wielu mieszkańców Ameryki Łacińskiej potępiło tę doktrynę jako fundamentalne naruszenie zasady suwerenności narodowej. Obszerna literatura polemiczna z południa granicy USA potępia doktrynę Monroe jako sygnałowy wyraz imperializmu Jankesów.

Dynastia Mogołów (upadek)

Dynastia Mogołów, wywodząca się zarówno od Czyngis-chana, jak i Tamerlana, wywodzi się z Azji Środkowej. Stała się najsilniejszą dynastią rządzącą Indiami, trwającą od 1526 do 1858 roku. Dynastia Mogołów osiągnęła swój szczyt pod rządami Akbara, który zachęcał do pojednania między swoimi poddanymi, zachęcając do małżeństw mieszanych między hinduistami i muzułmanami oraz mianując kompetentnych administratorów. Jego imperium rozciągało się od Himalajów po Hindukusz i obejmowało dzisiejsze Indie, Bangladesz, Afganistan i Pakistan. Imperium Mogołów osiągnęło swój szczyt po Akbarze. Shah Jahan, choć słynął z budowy Taj Mahal, był nieudanym dowódcą wojskowym. Rozpoczął trzy nieudane kampanie przeciwko władcy południowego Afganistanu, został pokonany w próbie odzyskania starożytnego dziedzictwa Mogołów w Azji Środkowej, został odparty czterokrotnie w swoich wysiłkach o rozszerzenie rządów z północnego na południowy Dekan i przegrał próbę wyparcia Portugalczyków z jego wybrzeża. Skumulowany efekt jednej z tych kampanii było nałożenie wyższych podatków na chłopstwo, którego lojalność wobec Mogołów zaczęła spadać. Stało się to bardziej widoczne za czasów Aurangzeba. Losy zarówno imperium, jak i dynastii uległy pogorszeniu w drugiej połowie panowania Aurangzeba. Niezwykle ambitny, spędził ostatnie 28 lat swojego panowania, prowadząc kampanię na południu, mającą na celu podbój i zjednoczenie subkontynentu od południowego krańca po północne Himalaje i Hindukusz. Chociaż początkowo odniosło sukces, w wielu obszarach szybko doszło do buntu. Wojny Aurangzeba odbiły się na zasobach imperium, które stały się nadwyrężone. Doprowadziło to do oporu i ucieczki chłopów, zwiększając w ten sposób obciążenie pozostałych chłopów. Surowy islam i nietolerancja wobec innych religii Aurangzeba również wzbudziły sprzeciw. Zniszczył hinduskie świątynie i szkoły, zwolnił hinduskich urzędników z rządu i ponownie nałożył podatek na niemuzułmanów. Polityka ta doprowadziła do powstania największych militarnych przeciwników Mogołów – Marathów i Sikhów. Pod przywództwem Shivaji Marathowie z północno-zachodniego Dekanu stawili opór i do 1750 roku kontrolowali duże obszary środkowych i północnych Indii. Sikhowie, pierwotnie pokojowa sekta, która próbowała zsyntetyzować wierzenia hinduskie i muzułmańskie, zostali zmilitaryzowani w wyniku prześladowań i do 1750 roku kontrolowali większość Pendżabu w północno-wschodnich Indiach. Hinduscy Radżputowie w północno-środkowych

Indiach, początkowo przekonani polityką Akbara, stali się wrogo nastawieni i zaczęli atakować Mogołów. Nawet w rejonie Delhi hinduscy chłopci zwani Jats zradykalizowali się i również zbuntowali. Po śmierci Aurangzeba w 1707 r. większość z 10 cesarzy Mogołów, którzy podążali za nim w latach 1707–1857, była niewiele więcej niż figurantami jednej z walczących o władzę partii w Indiach. Ważne dworskie i wojny domowe również doprowadziły do dezintegracji, gdy w południowym Dekanie, wschodniej prowincji Oudh i północno-wschodnim Bengal w latach 1704–1720 powstały dynastie muzułmańskie. Jeden z cesarzy Mogołów, Muhammad Szah, próbował naprawić część zniszczeń, udobruchując Hindusów, ale z niewielkim sukcesem, częściowo z powodu własnej gnuśności i obcych najazdów. Władza Mogołów nigdy się nie podniosła po inwazji perskiego władcy Nadira Szacha, który splądrował Delhi w 1739 r., uprowadził legendarny pawi tron, symbol dynastii, i splądrował północne Indie. Jeszcze bardziej niszczycielski był najazd Ahmeda Khana, władcy wschodniej Persji, Afganistanu, Uzbekistanu i części północnych Indii. Splądrował Delhi, pokonując Maratów i Radżputów, ale jego imperium rozpadło się po jego śmierci w 1772 roku. Potęga Mogołów również ucierpiała wraz z powstaniem europejskich kupców, zwłaszcza Brytyjczyków i Francuzów, którzy zastąpili wcześniejszych Portugalczyków i Holendrów. W 1691 roku Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska otrzymała od rządu Mogołów przywilej nie tylko handlu, ale także pobierania podatków na terenie dzisiejszej Kalkuty. Z czasem coraz bardziej angażował się w politykę; do 1765 roku firma kontrolowała cały Bengal, najbogatszą prowincję Indii. Do 1800 roku Wielka Brytania wyparła Francuzów z Indii. Do 1818 roku firma bezpośrednio lub pośrednio rządziła większością Indii. W XIX wieku cesarze Mogołów stali się zwykłymi emerytami firmy. Ostatni cesarz Mogołów został obalony i zesłany do Birmy po buncie Indii w 1857 roku. Przyczyn schyłku i upadku dynastii Mogołów było wiele. Po pierwsze, brak tolerancji okazany nieislamskiej większości przez późniejszych cesarzy Mogołów; po drugie, imperialne nadmierne wysiłki cesarzy w zakresie wypraw wojskowych, które nadwyrężyły zasoby po 1680 r.; po trzecie, różnorodność grup etnicznych i religijnych Indii oraz silne tradycje regionalizmu, które osłabiły centrum; i po czwarte, doskonała wiedza technologiczna i finansowa, jaką cieszył się Zachód, w tym Anglia, po roku 1500, zapewniła mu przewagę w walce z pozostającymi w tyle islamskimi cesarzami. Wreszcie, co być może najważniejsze, dynastia Mogołów pozostała w Indiach mniejszością, różniącą się religią, kulturą i językiem od większości przedmiotów. Biorąc pod uwagę okoliczności, jego upadek był być może nieunikniony.

D-Day

Chociaż jest to ogólny termin wojskowy, D-Day stał się synonimem inwazji aliantów na Normandię we Francji – o kryptonimie „Operacja Overlord” – która miała miejsce 6 czerwca 1944 r. podczas II wojny światowej. Po niemieckiej inwazji na Związek Radziecki w 1941 r. radziecki premier Józef Stalin wezwał aliantów do otwarcia drugiego frontu w Europie Zachodniej. W maju 1943 roku taki plan stał się priorytetem numer jeden dla aliantów. Na spotkaniu, które odbyło się w Quebecu w Kanadzie, generał porucznik Frederick Morgan, szef sztabu Naczelnego Dowództwa Sił Sojuszniczych, przedstawił kierownictwu sojuszników wstępny plan. Dzięki wkładowi lorda Louisa Mountbattena, szefa Dywizji Połączonych Operacji brytyjskiego Departamentu Wojny, feldmarszałka Bernarda L. Montgomery’ego i wielu innych osób, plan inwazji zaczął nabierać kształtu; do dnia D nad planem w pewnym charakterze pracowało blisko 30 000 pracowników cywilnych i wojskowych. Oficjalnie „Overlord” było ogólnym określeniem ofensywy aliantów, która miała trwać od czerwca do sierpnia 1944 roku; Operacje szturmowe na morzu i na plaży przeprowadzone 6 czerwca otrzymały kryptonim „Operacja Neptun” i obejmowały różne powiązane operacje, takie jak zrzuty z powietrza, którym nadano własne kryptonimy. Aby zdobyć przyczółek w Europie kontynentalnej i wyzwolić ją spod okupacji hitlerowskiej, „Neptun” zastosował strategię skoordynowanego ataku z powietrza, morza i lądu, którego kulminacją był desant desantowy sił alianckich – składających się z wojsk amerykańskich, brytyjskich i kanadyjskich – na zajętych przez Niemców plażach Normandii w północnej Francji. W grudniu 1943 roku

amerykański generał Dwight D. Eisenhower został wybrany na najwyższego dowódcę sił alianckich, a trzech brytyjskich dowódców dowodziło odpowiednio siłami powietrznymi, morskimi i lądowymi: naczelny marszałek lotnictwa Sir Trafford Leigh-Mallory, admirał Sir Bertram H. Ramsay, i feldmarszałek Montgomery. Podobnie marszałek lotnictwa Sir Arthur Tedder, zastępca najwyższego dowódcy sił alianckich, i generał Walter Bedell Smith, szef sztabu Eisenhowera, nadzorowali ogromne zadanie logistyczne polegające na koordynacji ludzi i materiałów potrzebnych do inwazji. Przed osiedleniem się w Normandii dowódcy alianccy rozważali Pas de Calais, największy punkt kanału La Manche pomiędzy Anglią a Francją. Jednak Mountbatten uważał, że chociaż Normandia była dalej, była to idealna lokalizacja z dwóch głównych powodów: długich, osłoniętych plaż, których teoretycznie trudniej byłoby obronić niż Calais oraz dwóch dużych portów kluczowych dla floty inwazyjnej, Cherbourga i Le Havre, które mogłyby zostać przechwycone przez ląd. Jako dowódca wszystkich sił lądowych Montgomery nalegał na pięć przyczółków, co Eisenhower poparł: „Utah” i „Omaha” przydzielone do dowodzonej przez Amerykanów Zachodniej Grupy Zadaniowej oraz „Gold”, „Juno” i „Sword” przydzielone do brytyjskiej grupy zadaniowej ds. wschodnich. Obie grupy zadaniowe składały się z 21. Grupy Armii, składającej się z 2. Armii brytyjskiej dowodzonej przez generała porucznika Sir Milesa Dempsey; Kanadyjska 1. Armia dowodzona przez generała Henry'ego D. G. Crerara; oraz 1. Armia Stanów Zjednoczonych dowodzona przez generała porucznika Omara N. Bradleya. W imieniu Niemców feldmarszałek Gerd von Rundstedt dowodził wszystkimi siłami w Europie Zachodniej (Oberbefehlshaber West), składającymi się z Grup Armii (Heeresgruppen) B i G; Feldmarszałek Erwin Rommel dowodził Grupą B, której powierzono zadanie obrony wybrzeża kanału La Manche. Z powodu walki ze Związkiem Radzieckim, która zmniejszyła liczebność wojsk na zachodzie, Adolf Hitler oskarżył Rommela o wzmocnienie luk w obronie wybrzeża, które naraziły zachodnią flankę Niemiec na inwazję. Ukuli „mur atlantycki” – składający się z betonowych bunkrów, stanowisk dział i różnorodnych przeszkód na lądzie i na morzu, rozciągających się wzdłuż kanału La Manche, Atlantyku i francuskiego Morza Śródziemnego – do maja 1944 roku Niemcy przelali prawie 18 milionów metrów sześciennych betonu i ustawiono ponad pół miliona przeszkód. Rundstedt i Rommel nie zgadzali się jednak co do tego, jak bronić się przed zagrożeniem ze strony aliantów. Rundstedt nalegał na utworzenie centralnej rezerwy położonej dalej w głębi lądu, która mogłaby kontratakować, gdy znane będą zamiary aliantów; Z drugiej strony Rommel opowiadał się za konfrontacją w miejscu inwazji, w której najsilniejsze jednostki byłyby gotowe „zepchnąć ich z powrotem do morza”. Ponieważ żaden z nich nie chciał ustąpić, opracowano plan obejmujący oba pomysły, co ostatecznie okazało się nieskuteczne.

Oszustwo Calais

Pomimo tego, że alianci wybrali Normandię, Calais nadal odgrywało integralną rolę w ich planie. Wielu członków niemieckiego naczelnego dowództwa, w szczególności sam Hitler, uważało Calais za prawdziwy cel jakiegokolwiek ofensywy aliantów na kontynent. Poprzez oszukańczą operację znaną jako Operacja Fortitude, alianci transmitowali fałszywy ruch radiowy i wymyślili nieistniejące armie, które wskazywały na inwazję na Calais. Hitler i Naczelne Dowództwo, na którego czele stał feldmarszałek Wilhelm Keitel, wierzyli, że wszelkie działania aliantów przeciwko kontynentowi będą po prostu taktyką dywersyjną mającą na celu odwrócenie się od prawdziwego celu, jakim było Calais. W związku z tym Niemcy skoncentrowali m.in. większość swoich najlepszych rezerw, w tym potężną 15. Armię (Armee Oberkommando) w regionie Pas de Calais, ze słabszą 7. Armią stacjonującą w Normandii – manewr, który okaże się kosztowny, gdy nadejdzie dzień D. Pierwotnie planowany na 1 maja 1944 r., datę inwazji wyznaczono na świt jednego z trzech dni – 4, 5 lub 6 czerwca. Konieczne było, aby połączenie światła księżyca i przyptywu zbiegło się w celu wspomoczenia, odpowiednio, jednostek powietrznych i plażowych desantu dowódcy alianccy wybrali 5 czerwca. Jednak niesprzyjające warunki pogodowe spowodowały, że Eisenhower opóźnił się o 24 godziny. W kolejnym optymalnym oknie możliwości dopiero pod koniec lipca Eisenhower podjął decyzję o kontynuowaniu inwazji. Tuż po

północy 6 czerwca amerykańskie 82. i 101. oraz brytyjska 6. Dywizja Powietrznodesantowa wylądowały na spadochronach i szybowcach na półwyspie Cotentin za niemieckimi liniami, aby wesprzeć desanty desantowe zaledwie kilka godzin stąd. Przez cały poprzedni miesiąc alianci przeprowadzili kampanię bombową na kluczowe obszary północnej Francji, aby zniszczyć niemiecką komunikację. Ponadto francuski ruch oporu, otrzymawszy wiadomość o zbliżającej się inwazji, sabotował linie komunikacyjne i koleje, aby jeszcze bardziej opóźnić niemiecką mobilizację. Trzy jednostki powietrzno-desantowe, których zadaniem było dalsze zakłócanie niemieckich zdolności, miały zabezpieczyć flanki plaż, zająć strategiczne mosty i groble do użytku aliantów oraz zniszczyć inne kluczowe mosty, które mogłyby wykorzystać niemiecki kontratak. W przypadku brytyjskiego 6. Dywizji, wyznaczonej do zajęcia mostów na rzece Orne i kanale Caen oraz ochrony lewego skrzydła Sword Beach, wykonanie misji przebiegło niemal bezbłędnie. Dywizja dowodzona przez generała Richarda Gale'a szybko osiągnęła swoje cele w ciągu kilku godzin od wylądowania we Francji i przy niewielkich wypadkach. Musieli jedynie utrzymać swoją pozycję, czekając na odsiecz od głównych sił szturmowych i powstrzymując niemieckie posiłki – zwłaszcza jednostki pancerne – przed natarciem na plaże. Niestety, tego samego nie można było powiedzieć o amerykańskich spadochroniarzach. Z powodu słabej widoczności, niemieckiego ognia przeciwlotniczego i niedoświadczonych pilotów, którzy nie latali w takich warunkach, zarówno 82., jak i 101. Dywizja zostały rozproszone po całym półwyspie. Niemniej jednak, zgodnie ze szkoleniem, jednostki, które nie dotarły do wyznaczonej strefy, miały wykonać misje przypisane do obszaru, w którym się znalazły. W rezultacie jednostki mieszane były w stanie gromadzić się, organizować i osiągać cele na ograniczoną skalę. Jak na ironię, z powodu tej sytuacji niemieccy dowódcy byli zdezorientowani co do zamierzonego celu aliantów, przez co nie mogli dalej mobilizować się przeciwko zbliżającej się inwazji. Gdy jednostki powietrzno-desantowe wykonywały swoje misje, armada aliancka – największa w historii, składająca się z blisko 1000 okrętów wojennych i 4000 statków transportowych – przedostała się z miejsc zgromadzeń w południowej Anglii w stronę wybrzeża Normandii. Odwoławszy patrole przybrzeżne, Niemcy nie byli świadomi natarcia aliantów przez kanał La Manche. Około godziny 5:00 rozpoczęły się ciągłe bombardowania morskie aliantów i ataki bombowców na niemiecką obronę w Normandii. Następnie oddziały morskie rozpoczęły podejście do pięciu plaż statkami transportowymi. Jako pierwsi na brzeg wylądowały elementy 4. Dywizji Stanów Zjednoczonych, które wylądowały około godziny 6:30 w stanie Utah pod intensywnym ostrzałem niemieckim. Na południe od swojej strefy docelowej napotkali mniejszy opór, niż przewidywano, minimalizując w ten sposób oczekiwane straty, i szybko posunęli się w górę plaży, aby osiągnąć swój cel. Zaledwie kilka minut później elementy 1. i 29. dywizji amerykańskiej wylądowały w Omaha, gdzie nienaruszone przeszkody i zaciekły opór ugrzęzły w kolejnych falach żołnierzy i sprzętu. Zatory sprawiły, że Amerykanie byli łatwym celem dla niemieckich strzelców, co spowodowało najgorszy wskaźnik ofiar wśród wszystkich sił inwazyjnych – szacowany na blisko 95 procent tylko w przypadku pierwszej fali. Przygwożdżeni przez pozycje wroga na wysokich urwiskach dominujących nad plażą, wiele jednostek poniosło straty sięgające 60 procent i więcej, co zagroziło powodzeniu szturmowi. Na trzech pozostałych plażach wyniki były równie zróżnicowane. Lądując około godziny 7:30 na, odpowiednio, Sword i Juno, brytyjska 3. Dywizja, w skład której wchodził także francuski komandos, oraz kanadyjska 3. Dywizja spełniły typowe warunki – przeszkody utrudniające ich postęp i silny opór oraz zdolność do szybkiego natarcia naprzód. Dzięki ciągłym bombardowaniom morskim, które stłumiły niemiecki ogień obronny, obie dywizje były w stanie wczesnym popołudniem przedostać się w głąb lądu. Jednak brytyjska 50. Dywizja, lądując na Gold zaledwie kilka minut wcześniej, napotkała niemal identyczną sytuację, jak Amerykanie na Omaha. Pomimo ciągłego rozmieszczania żołnierzy dywizja była w stanie zabezpieczyć plażę dopiero po zapadnięciu zmroku. Do końca dnia we Francji wylądowało prawie 150 000 żołnierzy aliantów. Pomimo ciężkich strat, choć mniejszych niż oczekiwano, i powolnego natarcia tego dnia, które nie zepchnęło w głąb lądu tak daleko, jak planowano, inwazja zakończyła się dramatycznym sukcesem aliantów.

Debs, Eugene V.

(1855–1926) Amerykański przywódca związkowy i socjalista

Urodzony w Terre Haute w stanie Indiana Eugene Victor Debs był domorosłym socjalistą w czasach, gdy większość mieszkańców Stanów Zjednoczonych potępiała socjalizm jako import europejski. Debs pięciokrotnie kandydował na prezydenta, zdobywając największą liczbę głosów podczas kampanii w 1920 r. w celi więziennej w Atlancie. Debs, będący centralną postacią dwóch związków kolejowych, przeprowadził strajkowi w latach 1894–1895 przeciwko chicagowskiej firmie Pullman Car Company, a później wypowiadał się przeciwko udziałowi Stanów Zjednoczonych w I wojnie światowej. Debs, syn alzackich imigrantów, rzucił szkołę w wieku 14 lat, aby pomóc rodzinie. W 1870 r. był kierownikiem straży pożarnej na kolei, a w 1875 r. pomógł zorganizować lożę Terre Haute Bractwa Strażaków Lokomotyw, krajowego związku rzemieślniczego założonego w Nowym Jorku w 1873 r. Debs, utalentowany i energiczny pisarz, wkrótce redagował krajowe czasopismo związku czasopismo. Funkcję redaktora kontynuował także po rezygnacji z bractwa w 1891 r. W międzyczasie Debs był także aktywny w polityce lokalnej. Jako demokratą przez dwie kadencje pełnił funkcję urzędnika miejskiego Terre Haute i został wybrany w 1885 roku do zgromadzenia ogólnego stanu Indiana. Był zwolennikiem prawa wyborczego kobiet, zapraszając kontrowersyjną sufrażystkę Susan B. Anthony do przemawiania w Terre Haute i jako urzędnik miejski odmawiał nakładania kar finansowych na prostytutki, pod warunkiem że ich klienci będą wolni. W 1893 Debs zorganizował nowy Związek Kolei Amerykańskich (ARU). W przeciwieństwie do bractwa, ARU byłaby nie tyle bractwem, ile organizacją masowych pracowników, co stanowiłoby istotne odejście od opartej na rzemiośle Amerykańskiej Federacji Pracy (AFL) Samuela Gompersa. Gdy gospodarka amerykańska pogrążyła się w depresji, w kwietniu 1894 roku Debs zorganizował skuteczny strajk przeciwko Wielkiej Kolei Północnej. 18-dniowy zastój związku zakończył się zwycięstwem ARU i wzrostem liczby członków. Miesiąc później Debs i jego nowy związek znaleźli się w znacznie trudniejszej sytuacji. George Pullman, przedsiębiorca z Chicago, który zbił fortunę, budując luksusowe prywatne wagony dla elitarnych podróżnych, również zbudował piękne, ale paternalistyczne miasteczko robotnicze na obrzeżach miasta. Załamanie gospodarcze spowodowało, że Pullman obniżył płace, ale czynsze i ceny w sklepach firmowych w Town of Pullman pozostały takie same, a zwolnieni pracownicy stracili domy i pracę. Debs niechętnie zorganizowała bojkot w imieniu strajkujących pracowników Pullmana. Został zmiażdżony przez wojska federalne, ponieważ inne związki, zwłaszcza AFL, wstrzymały swoje wsparcie. Kiedy Debs i ARU sprzeciwiły się nakazowi powrotu do pracy, bronił ich prawnik Clarence Darrow, później znany z procesu Scopesa, ale Debs został skazany na sześć miesięcy więzienia w 1895 r. Strajk Pullmana zakończył formalne przywództwo związkowe Debsa, ale uczynił go postacią narodową i pięciokrotnym kandydatem na prezydenta, który jako socjalista prowadził kampanię w latach 1900, 1904, 1908, 1912 i 1920. Zatrzymując się z gwizdkiem w „czerwonym pociągu specjalnym”, Debs przyciągnął entuzjastyczne tłumy, ale jego trzecia partia zdobyła niewiele głosów. W wyborach w 1912 roku uzyskał 6% udziału w głosach; w 1920 r. jako „Więzień Federalny 9653” Debs zdobył prawie 914 000 głosów. W czerwcu 1918 roku w Canton w stanie Ohio agenci Departamentu Sprawiedliwości przysłuchiwali się, jak Debs wypowiadała się przeciwko wojnie, obwiniając „klasę mistrzowską” Wall Street. Debs, skazany na mocy wojennej ustawy o szpiegostwie Woodrowa Wilsona, został skazany na 10 lat więzienia. Ze względu na zły stan zdrowia Debs został zwolniony w grudniu 1921 r. przez prezydenta Warrena G. Hardinga. Jednym z ostatnich działań Debsa było przekazanie pieniędzy uzyskanych za zwolnienie z więzienia na rzecz Funduszu Obrony Sacco i Vanzettiego.

Diagne, Błażej

(1872–1934) polityk senegalski

Gaiaye M'Baye Diagne urodził się w 1872 roku na wyspie Gorée, dawnej bazie handlu niewolnikami. Jego energia i inteligencja zwróciły na siebie uwagę zamożnych mulatów (ludzi rasy mieszanej), którzy sponsorowali jego edukację w szkole religijnej, gdzie uczył się został ochrzczony jako Błażej. Diagne kształcił się w Senegalii i Francji, a w 1891 r. rozpoczął służbę administracyjną we francuskiej kolonii. Pełnił szereg stanowisk administracyjnych w częściach francuskiego imperium Afryki Zachodniej. W 1909 roku ożenił się z Francuzką. Zwolennik asymilacji i praw Afryki jako równoprawny uczestnik francuskiego życia politycznego i kulturalnego, Diagne został pierwszym czarnoskórym afrykańskim członkiem francuskiego parlamentu w 1914 r. Został pierwszym afrykańskim członkiem francuskiego rządu, kiedy został mianowany komisarzem republiki w Afryce Zachodniej w 1918 r.; w latach trzydziestych XX w. został podsekretarzem stanu ds. kolonii. Podczas I wojny światowej był szczególnie aktywny w rekrutacji Afrykanów do służby w armii francuskiej. Duża liczba Afrykanów z całego ogromnego francuskiego imperium Afryki Zachodniej służyła podczas wojny z wyróżnieniem, ale wielu było rozczarowanych późniejszym traktowaniem ich jako podwładnych po zakończeniu wojny. Wizja asymilacji Diagne'a nie została zrealizowana, w wyniku czego wielu byłych afrykańskich żołnierzy armii francuskiej stało się aktywnymi zwolennikami i przywódcami ruchów nacjonalistycznych które walczyły o niepodległość od Francuzów w pierwszej połowie XX wieku.

Dyplomacja dolarowa

W ciągu 30 lat poprzedzających Wielki Kryzys Stany Zjednoczone stosowały politykę pożyczek na rzecz nadzoru, zwaną także dyplomacją dolarową, w stosunku do krajów, które uważały za niestabilne. Dyplomacja dolarowa była polityką Stanów Zjednoczonych zachęcającą do udzielania państwom prywatnych pożyczek w zamian za przyjmowanie przez te kraje doradców finansowych. Stało się to dla rządu sposobem na rozwijanie swojej polityki w obliczu ograniczeń fiskalnych i instytucjonalnych, takich jak Kongres. Wierzono, że profesjonalni doradcy pomogą krajom docelowym (Chinom, wielu w Ameryce Łacińskiej, Persji i Polsce) zreorganizować ich finanse i stworzyć infrastrukturę, która zapewni stabilność i umożliwi duży wolumen handlu. Wraz ze wzrostem handlu nastąpi wzrost poziomu życia ludności w docelowym kraju, a tym samym zwiększenie rynków dla amerykańskich towarów. W następstwie wojny hiszpańsko-amerykańskiej i kontroli, jaką Stany Zjednoczone uzyskały nad Filipinami, Kubą i Portoryko, sprzeciw wzrósł do tego stopnia, że decydenci założyli, że Stany Zjednoczone nie mogą już zdobywać terytorium siłą. Jednak wiele osób, w tym antyimperialiści, uważało, że Stany Zjednoczone mają obowiązek tworzenia powiązań handlowych z krajami rozwijającymi się. Nawet po I wojnie światowej, kiedy politykę USA postrzegano jako izolacjonistyczną, Stany Zjednoczone nie próbowały unikać zagranicznych uwikłań. Początkowo decydenci próbowali powiązać zobowiązania rządu USA w celu zabezpieczenia pożyczek, ale wymagało to zgody Kongresu. Dlatego też, aby uniknąć Kongresu, zmieniono politykę polegającą na wykorzystywaniu ekspertów finansowych do pomocy w stabilizacji danego kraju i ograniczono zaangażowanie rządu USA. Zadaniem ekspertów było wprowadzenie reform w strukturach finansowych kraju goszczącego. Obejmowały one wprowadzenie dla kraju standardu złota, utworzenie banku centralnego i stosowanie rygorystycznych praktyk księgowych. Reformy te uznano za nowoczesne i naukowe. Niestety, nie wszystkie kraje otrzymujące tę pomoc przypadły jej do gustu. W wielu przypadkach dyplomację dolarową postrzegano jako kolejną formę imperializmu. W większości przypadków doradcy nie znali języka krajów, do których zostali przydzieleni, ani nie znali kultury tych krajów. Pojawiła się także kwestia wynagrodzeń doradców. Oczekiwali wynagrodzenia opartego na amerykańskich standardach wynagrodzeń, co oznaczało, że otrzymywali hojne wynagrodzenie według lokalnych standardów. Miejscowym wydawało się, że ci mężczyźni są bardziej zainteresowani własnym dobrem niż dobrem miejscowej ludności. W Stanach Zjednoczonych nie było również zgody co do dyplomacji dolarowej. Z biegiem lat coraz więcej ludzi postrzegało to jako imperializm i wyzysk w innej postaci. Frakcje antybankowe postrzegały tę politykę jedynie jako sposób dla bankierów na zarobienie dla siebie większej ilości

pieniędzy i że polityka USA była zakładnikiem tych zysków. W miarę zaostrzania się argumentów przeciwko dyplomacji dolarowej i pogarszania się jakości pożyczek rząd próbował wydobyć się z finansowych kłopotów, co z kolei zmniejszyło zaufanie do pożyczek. Na początku lat trzydziestych rząd ciężko pracował, aby odłączyć się od międzynarodowych spraw gospodarczych. Nie chciała przyjąć na siebie żadnej odpowiedzialności ani za międzynarodową stabilność gospodarczą, ani za straty obligatariuszy.

DuBois, W. E. B.

(1868–1963) Działacz afroamerykański

W ciągu niemal stuletniego życia William Edward Burghardt DuBois był jednym z najwybitniejszych, kontrowersyjnych i znaczących przywódców w Stanach Zjednoczonych po zniesieniu niewolnictwa. DuBois, socjolog i założyciel NAACP (Krajowego Stowarzyszenia na rzecz Rozwoju Ludzi Kolorowych), pisał obszernie na tematy rasowe – „problem linii kolorów” – i pracował nad osiągnięciem równości Afroamerykanów obciążonych biedą i uprzedzeniami. Rozczarowany amerykańską polityką rasową, DuBois pod koniec życia został komunistą i opuścił Stany Zjednoczone wyjeżdżając do Afryki, gdzie zmarł jako obywatel Ghany w wieku 95 lat. DuBois urodził się w Massachusetts tuż po wojnie domowej. Jako członek niewielkiej czarnej mniejszości od czasu do czasu doświadczył rasizmu, ale dopiero gdy zaczął uczęszczać do Fisk College w Nashville w stanie Tennessee, zobaczył na własne oczy, jak w byłej Konfederacji traktowano wyemancypowanych niewolników i inne osoby kolorowe. W 1895 r. DuBois został pierwszym czarnym doktorem na Uniwersytecie Harvarda. Najbardziej wpływowa książka DuBois ukazała się w 1903 roku. Dusze czarnego ludu to medytacja nad historią i rasą, która w sposób tekstowy opisuje, co zarówno biali, jak i czarni muszą zrobić, aby przezwyciężyć „dwoistość”, która uniemożliwia Afroamerykanom równy udział w społeczeństwie USA. Co bardziej kontrowersyjne, książka wywołała ostry atak na Bookera T. Washingtona, byłego niewolnika, który jako szef Instytutu Tuskegee w Alabamie zachęcał Czarnych do (tymczasowego) zaakceptowania niższego statusu. Wkrótce krytyka DuBoisa pod adresem najbardziej znanego czarnego przywódcy w kraju zmieniła go z naukowca w aktywistę. W 1905 roku DuBois i 28 innych przeciwników polityki akomodacyjnej Waszyngtonu spotkali się potajemnie w Buffalo w stanie Nowy Jork, niegdyś przystanku metra, aby zapewnić Afroamerykanom nową rolę. Wkrótce potem odbyło się ich publiczne spotkanie w Fort Erie w Kanadzie. Rok później członkowie Ruchu Niagara spotkali się na Harper's Ferry, miejscu nalotu Johna Browna w 1859 roku. Chociaż „Niagarytom” nie udało się pozyskać dużej liczby członków, zasygnalizowali nową bojowość. W 1909 roku grupa DuBois połączyła się z liberalnymi białymi, którzy byli zszokowani rosnącą przemocą na tle rasowym, tworząc NAACP. Przez 25 lat DuBois służył NAACP jako redaktor magazynu The Crisis, wykorzystując magazyn do skupiania uwagi na rasizmie i żądaniach Afroamerykanów. Jego ostre artykuły redakcyjne często obrażały innych czarnych przywódców i białych zwolenników, ale nakład i liczba członków rosły. W przeciwieństwie do wielu innych DuBois zachęcał Czarnych do walki podczas I wojny światowej, przyznając później, że ofiary żołnierzy nie przelożyły się na szacunek białych ani większą równość. W latach dwudziestych DuBois pomógł nagłośnić Harlem Renaissance, ale feudował z Jamajczykiem Marcusem Garveyem, którego populistyczne stowarzyszenie Universal Negro Improvement Association miało bardzo różne cele i metody podnoszenia poziomu rasowego. W latach trzydziestych XX wieku DuBois, który kiedyś zachęcał do integracji rasowej, rozwijał ideologię separatystyczną podobną do tej, która w latach sześćdziesiątych stała się Ruchem Czarnej Mocy. Opuszczając NAACP w 1933 roku, wrócił do środowiska akademickiego. W Atlancie kwestionował celowość integracji szkół i opowiadał się za panafryzmizmem dla Czarnych na całym świecie. Widział także w rewolucji rosyjskiej ideologię, która może przezwyciężyć rasizm, chociaż oficjalnie został komunistą dopiero w wieku 95 lat. Wróg imperializmu i broni nuklearnej DuBois został uznany przez Departament Sprawiedliwości Stanów

Zjednoczonych za wyrotowca podczas zimnej wojny . Chociaż DuBois został uniewinniony, wkrótce potem wyemigrował do Ghany. Zmarł tam dzień przed tym, jak Martin Luther King Jr. poprowadził Marsz Praw Obywatelskich w Waszyngtonie.

Dust Bowl

Dust Bowl to termin ukuty przez korespondenta Associated Press, gdy opisał suszę, która dotknęła mieszkańców 27 stanów, którzy usiłowali uprawiać pszenicę w bezlitosnych warunkach pogodowych „brudnych lat trzydziestych”. Południe Ameryki, głównie równiny Kansas, zachodnie Kolorado, północno-zachodni Nowy Meksyk oraz doliny Teksasu i Oklahomy, było najbardziej dotkniętym obszarem, ponieważ cykliczne zjawisko meteorologiczne sprowadziło powietrze z Oceanu Spokojnego daleko na południe, uniemożliwiając normalnego wprowadzenia wilgotnej pogody od Oceanu Atlantyckiego do Równin. Krajowy i międzynarodowy popyt na pszenicę, uprawę mniej odporną na suszę, był wysoki podczas I wojny światowej i bezpośrednio po niej; Rolnicy z równin, chcący czerpać duże zyski, rozpoczęli „wielką orkę”, stosując złe techniki rolnicze, które doprowadziły do erozji gleby. Trawy i rodzime rośliny, które służyły jako osłony przed wiatrem, zostały przepelnione w celu wyprodukowania większej ilości pszenicy; rolnicy wierzyli, że „deszcz podąży za pługiem”. Ale deszcz nie towarzyszył pługom tych rolników; zamiast tego przestał. Wśród rekordowo wysokich temperatur wzrosła liczba i intensywność burz piaskowych, unosząc miliony ton wierzchniej warstwy gleby i osadzając pył aż na wschodnim wybrzeżu. Przed burzą mieszkańcy blokowali okna i drzwi mokrymi ściereczkami, ale później odgarniali kurz ze swoich domów łyżkami pszenicy. Amerykański Czerwony Krzyż wezwał do noszenia masek na twarz dla dzieci chorych na „pyłowe zapalenie płuc”. Znalezione martwe bydło z pyłem o średnicy trzech cali w żołądkach, ludzie pluli czymś, co wyglądało jak tytoń do żucia, a wygłodniałe króliki schodziły ze wzgórz, aby zagrazać ziemi i niszczyć małe ogrody. Sfrustrowana i przytłoczona jedna z czterech rodzin opuściła ten obszar, zyskując przydomek „Exodusters”. Powieść Johna Steinbecka „Grona gniewu” jest kroniką rodziny Joadów migrującej na zachodnie wybrzeże w poszukiwaniu pracy przy zbiorach plonów. Po Czarnej Niedzieli 14 kwietnia 1935 r., dacie najgorszej burzy piaskowej, dniu, który wielu uważa za koniec świata, Nowy Ład stworzył programy, które ustaliły, że rolnicy są odpowiedzialni za erozję gleby i wody, a Kongres ustanowił Program Soil Conservation Service pod kierunkiem Hugh Benneta. Zainicjowano nowe techniki orki, zezwolono na ugorowanie gruntów, zmieniono uprawy, wprowadzono nasadzenia zatrzymujące wierzchnią warstwę gleby i zaproponowano pas drzew o szerokości 160 km od Kanady do Teksasu; metody te ograniczyły przenoszenie gleby o 65 procent. Jesienią 1939 roku powróciły deszcze, a wraz z nadejściem II wojny światowej i końcem Wielkiego Kryzysu równiny ponownie zapełniły się pszenicą.

Darfur

W 1989 r. w afrykańskim Sudanie rozpoczęła się wojna domowa, po tym jak oficer armii sudańskiej, Omar al-Baszir, przejął władzę w drodze zamachu stanu. Korzenie tej wojny są złożone i obejmują walkę o ograniczone zasoby w następstwie poważnej suszy i głodu w połowie lat 80. XX w., sprzeczne koncepcje użytkowania ziemi, napięcia etniczne między narodami południa i północy oraz napięcia religijne między muzułmanami i niemuzułmanami. Ponadto w ramach nowszej sytuacji uprawa pól naftowych w południowym Sudanie skłoniła rząd do zaangażowania się w powszechne niszczenie istniejących od dawna wiosek w celu czerpania zysków z produkcji i sprzedaży ropy. Przez cały proces rząd wykorzystywał żywność i zasoby jako broń, często nastawiając przeciwko sobie różne grupy etniczne i wstrzymując pomoc humanitarną, aby zmusić ludność do przestrzegania swojej polityki. W ciągu 17 lat od rozpoczęcia wojny domowej w wyniku walk zginęło ponad 4 miliony Sudańczyków, a co najmniej 2 miliony zginęło, a wielu z nich stało się celem czystek etnicznych i głodu ze strony własnego rządu. Po 2003 roku brutalność rządu skupiła się na zachodnim regionie Sudanu, znanym jako Darfur. Napięcia w tym regionie były bezpośrednio powiązane z trwającą walką między społecznościami

pasterskimi i osiadłymi o użytkowanie gruntów. W 1989 r. region ten został podzielony na trzy stany: Darfur Północny ze stolicą w Al-Fasher; Darfur Południowy ze stolicą w Nyala; oraz Darfur Zachodni ze stolicą w Al-Jeneina. W lutym 2003 r., w odpowiedzi na powstanie, rząd wysłał swoje wojska, wzmocnione przez arabskie grupy paramilitarne znane jako janjawid (z grubsza „uzbrojeni ludzie na koniach”), ściągnięte głównie z tego regionu. W odwecie za ciągłe powstanie i sprzeciw ludności cywilnej te dwie siły wprowadziły politykę spalonej ziemi, eliminując zarówno ludzi, jak i społeczności, powodując rozległe zniszczenia. Palili wioski, niszczyli uprawy i kradli bydło. Zdjęcia satelitarne wskazują, że prawie 50 procent wiosek w zachodnich i południowych regionach Darfuru zostało całkowicie zniszczonych. Siły rządowe i janjawid bombardowały społeczności atakami z powietrza, konfiskując majątek i zatrzymując lokalne źródła wody, aby wysiedlić miliony ludzi. Oprócz wszystkich tych aktów zniszczenia wojska rządowe i janjawid mordowali cywilów, uprowadzali tysiące mieszkańców wsi i uczestniczyli w setkach gwałtów na kobietach i dziewczętach. Konserwatywne szacunki wskazują, że liczba ofiar śmiertelnych w zbiorczym regionie Darfur wynosi 200 000; inne szacunki wahają się od 400 000. Większość zgonów była spowodowana głodem i chorobami, które zaostrzyły się w wyniku odmowy rządu udzielenia pomocy humanitarnej, bezpiecznego przejazdu i dystrybucji. Na początku 2006 r. w regionie nadal dochodziło do przemocy, gdy wojska rządowe i janjawid niszczyły niearabskie wioski i wypędziły uchodźców do obozów wzdłuż sąsiedniej granicy z Czadem. W proces ten bezpośrednio powiązany był rząd Sudanu. Rząd sudański odmówił swobodnego napływu pomocy humanitarnej do regionu, rozwiązania janjawid, prowadzenia dochodzeń w sprawie ciągłego masowego stosowania przemocy wobec ludności cywilnej, umożliwienia obserwatorom z Organizacji Narodów Zjednoczonych lub agencji pozarządowych dokumentowania kryzysu lub zezwolenia siłom pokojowym ONZ na jego gleba.

Dalajlama, 14. (Tenzin Gyatso)

(1935–) przywódca buddyzmu tybetańskiego

Dalajlama jest od XVI wieku zarówno doczesnym, jak i duchowym przywódcą Tybetu. Tybetańczycy są wyznawcami Wadžrajany (Pojazdu Pioruna), czyli buddyzmu tantrycznego i wierzą, że Dalajlama jest reinkarnacją Bodhisattwy Awalokiteśwary (Chenrezig po tybetańsku i Guanyin lub Kuan-yin po chińsku). W 1578 roku Altan Khan, władca mongolski (Mongolowie również wyznają buddyzm wadžrajany), nadał wybitnemu tybetańskiemu lamie tytuł Dalajlama (co oznacza ocean mądrości), a ponieważ był postrzegany jako trzecia inkarnacja Awalokiteśwary, stał się znany jako Trzeci Dalajlama. Mieszkał w klasztorze Potala w Lhasie. Piąty Dalajlama, zwany Wielkim Piątym, nadał swojemu nauczycielowi tytuł Panczenlama lub Panczen Rimpoche (co oznacza Wielki Klejnot Nauki), deklarując, że jest on reinkarnacją Buddy Amitabhy, czyli Buddy Światła. Panczenlama przewodniczył klasztorowi Tashilhunpo w Shigatse. Nazywani Żywymi Buddami, stanęli na czele teokracji tybetańskiej. Kiedy ktoś umierał, powoływano komitet złożony z starszych lamów, którego zadaniem było odnalezienie jego reinkarnacji, kierując się wróżbami i znakami. W 1933 roku zmarł Dalajlama XIII i rozpoczęto poszukiwania jego reinkarnacji. Znaleźli go u dwuletniego syna rolnika o imieniu Tenzin Gyatso w 1939 roku i intronizowali go jako XIV Dalajlamę w Lhasie. Oprócz tradycyjnej edukacji, przedmiotów zachodnich uczył go austriacki poszukiwacz przygód i nazista Heinrich Harrar, który uniknął internowania przez Wielką Brytanię w Indiach. W 1950 roku rząd nowo powstałej Chińskiej Republiki Ludowej ogłosił zamiar przejęcia kontroli nad Tybetem, który przez ponad pół wieku cieszył się autonomią przy minimalnej ingerencji Chin. Wysiłki Tybetu mające na celu pozyskanie pomocy z Indii, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Organizacji Narodów Zjednoczonych nie powiodły się, ponieważ żaden naród nie uznał Tybetu za niepodległe państwo. Gdy armia chińska posuwała się naprzód, w grudniu 1950 roku Dalaj i jego dwór uciekli do Indii, zabierając ze sobą zawartość skarbcza. Władze Lhasy ugięły się przed nieuniknionym, w 1951 r. udały się do Pekinu (Peking) i podpisały

Siedemnastopunktowe Porozumienie, które przyznało Tybetowi znaczną autonomię. W ten sposób Dalaj powrócił do Lhasy. W 1954 roku Dalaj i Panczenlama udali się do Pekinu, aby wziąć udział w posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego Chin reprezentującego Tybet. W Pekinie spotkał się z przewodniczącym Mao Zedongiem (Mao Tse-tunga) i premierem Zhou Enlaiem (Chou En-lai) i uznał wiele polityk swojego rządu za godne pochwały. Stosunki między dworem Dalajlamy a chińskim rządem zaczęły się pogarszać, gdy Chiny nalegały na zmiany i reformy oraz rozszerzyły swoją kontrolę. Niechęć Tybetańczyków do chińskiej represji doprowadziła do przemocy, której kulminacją było zbrojne powstanie w Lhasie w 1959 r. W obawie przed zatrzymaniem przez Chińczyków Dalaj, jego rodzina i jego świta opuścili Lhasę w przebraniu 17 marca 1959 r. i przedostali się do Indii w marcu 30. Rząd Indii przyjął ich serdecznie, łącznie z wizytą premiera Jawaharlala Nehru, i udzielono im azylu politycznego, podobnie jak około 13 000 innych uchodźców tybetańskich. Pozwolono im założyć rząd na wygnaniu w Dharmasali, położonej u podnóża Himalajów. Od 1959 roku Dalajlama odwiedził wiele krajów na całym świecie, przemawiając w imieniu swojego ludu i jego trudnej sytuacji. Był najskuteczniejszym rzecznikiem sprawy tybetańskiej ze względu na swoją charyzmę, biegłą znajomość języka angielskiego i pokojowe podejście do rozwiązywania konfliktów. Jego liczne pisma na temat buddyzmu i kultury tybetańskiej oraz jego osobista filozofia są znane na całym świecie. W ten sposób zdemistyfikował niegdyś tajemniczy Tybet i teokrację, na której czele stał Żywy Budda. Otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla w 1989 r. Od 1988 r. stał się także bardziej elastyczny w kwestii przyszłości Tybetu, rezygnując z żądań niepodległości na rzecz autonomii w Chinach.

Day, Dorothy

(1897–1980) Amerykańska działaczka religijna

Dorothy Day była działaczką na rzecz pokoju i sprawiedliwości społecznej, dziennikarką i pisarką, która była współzałożycielką Katolickiego Ruchu Robotniczego, którego celem było umożliwienie potrzebującym godnego utrzymania się. Day już w młodym wieku zainteresowała się biednymi. Jej rodzina przeżyła trzęsienie ziemi w San Francisco w 1906 roku. Kiedy jej rodzina mieszkała w Chicago, często wędrowała do biednych dzielnic kamienic, aby obserwować tamtejsze życie. W wieku 16 lat Day zdobyła stypendium na Uniwersytecie Illinois w Urbana, gdzie studiowała dziennikarstwo. W różnych okresach swojego życia protestowała przeciwko poborowi do wojska, broniła praw kobiet i Afroamerykanów oraz wzywała do zakończenia wojny. Day była wielokrotnie więziona za udział w pokojowych demonstracjach. Day dokonała aborcji swojego pierwszego dziecka, aby zadowolić kochankę, który ją opuścił. Wyszła za mąż na krótko za starszego mężczyznę, a następnie zawarła związek małżeński z naukowcem. Narodziny córki Tamar spowodowały duchowe przebudzenie, które doprowadziło ją do Kościoła katolickiego. Stała się gorliwą katoliczką, uczęszczającą codziennie na Mszę św. i zanurzającą się w Piśmie Świętym. Day szczególnie troszczył się o znalezienie godziwego sposobu życia, dzięki któremu ludzie mogliby „żyć się, ubierać i schronić, tak jak zamierzył to Bóg”. Uważała, że rozwiązaniem jest powrót do ziemi i pracowniczej własności środków produkcji. W 1932 roku poznała Petera Maurina, biednego francuskiego imigranta katolickiego. Razem utworzyli Katolicki Ruch Robotniczy. „The Catholic Worker” było czasopismem, którego Day i Maurin używali do rozpowszechniania wiadomości o ruchu. Założyli także katolickie domy gościnne i farmy, w których ludzie mieszkali razem i dzielili się swoimi zasobami. Miejsca te przeciwstawiały ewangelię realiom ludzkiej słabości, często z rozczarowującymi skutkami. Radykalizm Day, postrzegany w swoich czasach jako rewolucjonistka, gdy odnosiła go do ewangelii, obecnie inspiruje wielu do postrzegania jej jako świętej. W 2000 roku papież Jan Paweł II zatwierdził otwarcie jej procesu kanonizacyjnego.

Demokratyczna Partia Postępowa i Chen Shui-pièn (Chen Shui-bian)

Po porażce w wojnie domowej Republika Chińska (ROC), kierowana przez Partię Nationalistyczną (lub Kuomintang, KMT), uciekła na Tajwan, wyspiarską prowincję, podczas gdy Komunistyczna Partia Chin rządziła kontynentem, zwanym Chińską Republiką Ludową (ChRL). Obawiając się inwazji ChRL i zapewnienia stabilności na Tajwanie, rząd nationalistyczny pod przywództwem Czang Kaj-szeka zakazał tworzenia partii opozycyjnych i wprowadził stan wojenny w 1949 r.; kandydaci spoza KMT mogliby jednak startować w wyborach lokalnych jako niezależni lub bezpartyjni. Chociaż większość obywateli zaakceptowała ograniczenia jako niezbędną cenę za stosunkowo wolne i coraz bardziej dostatnie życie, niektórzy krytykowali zdominowany przez mieszkańców kontynentu KMT za monopolizację władzy krajowej. Czang Kaj-szek zmarł w 1975 r. Jego najstarszy syn, Czang Ching-kuo, został wybrany na prezydenta w 1978 r. i ponownie wybrany w 1984 r. Ching-kuo pozostawił ważne dziedzictwo. Jednym z nich były reformy polityczne, które obejmowały zniesienie stanu wojennego w 1987 r., przyznanie pełnych swobód i umożliwienie tworzenia konkurencyjnych partii politycznych. Oświadczył również, że żaden członek rodziny Chiang nie zostanie jego następcą i wyniósł do władzy wysoko wykształconych młodych ludzi, w tym rodzimych Tajwańczyków. Jednym z nich był jego wiceprezydent, urodzony na Tajwanie Lee Teng-hui. W przeciwieństwie do chaotycznych zmian politycznych, które miały miejsce w tym samym okresie na Filipinach i w Korei Południowej, przejście Tajwanu do demokracji przebiegło pokojowo. W 1986 roku wcześniej „nielegalna” partia polityczna stała się legalna. Nazywała się Demokratyczna Partia Postępowa (DPP) i zdobyła w tym roku około 20 procent głosów powszechnych w wyborach legislacyjnych. Po śmierci Czanga w 1989 r. Lee Teng-hui przyspieszył tempo reform politycznych i wygrał dwie kadencje jako prezydent. Pęknięcia w KMT spowodowane polityką Lee doprowadziły do zwycięstwa kandydata DPP Chen Shui-biana (ur. 1950), prawnika, w wyborach prezydenckich w 2000 r., zdobywając 39% głosów powszechnych (w porównaniu z 60% łącznymi głosami na KMT i jej rozbitcie kandydatów Partii Ludowej). Chen wygrał drugą kadencję w 2004 r. bardzo niewielką większością głosów, ale KMT i jej sojusznicy zdobyli wygodną większość w legislaturze. Stabilne przemiany demokratyczne na Tajwanie wraz z konkurencyjnym systemem partyjnym były niezwykle. Towarzyszył jej jednak nowy rodzaj korupcji, lokalnie nazywany „polityką czarno-złotą”, czyli przestępczość i pieniądze wpływające na proces polityczny, sytuacja nieznaną w czasach rządów autorytarnych. Chen Shui-bian był popularny wśród części Tajwańczyków ze względu na promowanie lokalnej tożsamości i słabo zawaalowany cel, jakim jest oddzielenie się od Chin. Ponieważ ChRL uważała Tajwan za prowincję renegata i nie wyparła się użycia siły zmuszającej go do ponownego przyłączenia się do ojczyzny, polityka Chena i DPP zwiększyła napięcia w Cieśninie Tajwańskiej. Kiedy w 2000 r. Chiny stały się drugim co do wielkości partnerem handlowym Tajwanu, postawa polityczna Chena i skorumpowane rządy doprowadziły do pogorszenia koniunktury gospodarczej Tajwanu. Pomimo zakończenia Traktatu o wzajemnej obronie między Stanami Zjednoczonymi a Republiką Korei w 1979 r. Stany Zjednoczone w dalszym ciągu sprzedawały broń Tajwanowi i pozostawały zainteresowane utrzymaniem prawa obywateli Tajwanu do samostanowienia. Tym samym nieuregulowane stosunki między obydwoma Chinami stanowiły najważniejsze źródło tarć między ChRL a Stanami Zjednoczonymi

Demokratyczna Republika Konga (Zair)

Kraj ten, położony w Afryce Środkowej, graniczy od zachodu z Republiką Konga; Tanzania, Burundi, Rwanda i Uganda na wschodzie; Zambia i Angola na południu; oraz Sudan i Republika Środkowoafrykańska na północy. Stolicą jest Kinszasa, która w 1964 roku zmieniła nazwę z Leopoldville. Topografia jest zróżnicowana, od tropikalnych lasów deszczowych po tarasy górskie, płaskowyże, sawanny, gęste łąki i góry. W jego regionie dominuje system rzeki Kongo, dlatego odgrywa główną rolę w rozwoju gospodarczym, transporcie i zaopatrzeniu w słodką wodę. Ten kraj ma położenie równikowe; w rezultacie klimat jest gorący i wilgotny, z dużą ilością opadów w środkowym dorzeczu i na wschodnich wyżynach, ale na południu występują okresowe susze. Większość populacji

to chrześcijanie, głównie katolicy, ale także protestanci. Istnieją inne rodzime wierzenia. Chociaż francuski jest językiem urzędowym w kraju, mówi się 700 lokalnymi językami i dialektami, ponieważ w DRK żyje ponad 200 grup etnicznych, głównie pochodzenia bantu. W 2004 roku populację szacowano na 58 milionów i szybko rosła. DRK ma ogromny potencjał w zakresie zasobów naturalnych i bogactw mineralnych, takich jak kobalt, diamenty, złoto, miedź, węgiel, uran, ropa naftowa i cyna. Większość z nich to towary eksportowe. Podstawa produkcji rolnej w DRK jest zróżnicowana; zasoby drewna są dość duże i posiada ogromny potencjał hydroelektryczny. Programy i polityki dostosowań strukturalnych ustalone przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy (MFW) mają władzę w kraju. W latach 80. MFW odegrał wiodącą rolę w polityce gospodarczej przyjętej przez DRK. W zamian ponownie rozpatrzono kwestię zadłużenia zagranicznego kraju i MFW udzielił znacznej pożyczki. W 1989 r. DRK była zmuszona przeprowadzić nową reformę gospodarczą ze względu na niestabilność gospodarczą. Ogólnie rzecz biorąc, dostosowania poprawiły warunki makroekonomiczne w niektórych krajach, ale poziom życia ludności uległ pogorszeniu. Względny spokój w kraju w 2002 r. pozwolił prezydentowi Josephowi Kabila, synowi pierwszego prezydenta DRK, rozpocząć wdrażanie planu gospodarczego, przy wsparciu MFW i Banku Światowego; eksport wzrósł, co poprawiło sytuację. Jednak kraj posiadający ogromne zasoby gospodarcze w dalszym ciągu jest zależny od darczyńców zewnętrznych. W 1959 r., w odpowiedzi na rosnące żądania całkowitej niepodległości ze strony głównych partii nacjonalistycznych, rząd DRK ogłosił zbliżające się wybory, których celem było utworzenie autonomicznego rządu. W 1960 roku Kongo Belgijskie ogłosiło niepodległość i zmieniło nazwę na Republika Konga. W 1966 roku kraj stał się Demokratyczną Republiką Konga. Okres po odzyskaniu niepodległości charakteryzował się niestabilnością. Spory etniczne i bunty wojskowe wywołały gwałtowne zamieszki, które nasiliły się, gdy premier bogatej w minerały prowincji Katanga ogłosił niepodległość od kraju i poprosił Belgię o pomoc wojskową. W celu przywrócenia porządku wezwano siły pokojowe ONZ. Jednak szef sztabu armii płk Joseph Désiré Mobutu przejął rząd i ogłosił się prezydentem. W 1971 roku zmienił nazwę kraju na Republikę Zairu. Podczas zimnej wojny Mobutu w dalszym ciągu narzucał swój jednopartyjny system rządów, jednak pod koniec tego okresu reżim ucierpiał pod naciskami zewnętrznymi i wewnętrznymi, w związku z czym przystąpił do wprowadzenia systemu wielopartyjnego poprzez wybory i konstytucję. W rzeczywistości Mobutu rządził do 1997 r. W latach 1994–1996 Zair był zaangażowany w konflikt w Rwandzie, przyjmując na swoim przygranicznym terytorium dużą liczbę uchodźców. Sytuacja ta wywołała kłopoty, gdy obecność uchodźców Hutu, w tym kilku odpowiedzialnych za ludobójstwo w Rwandzie, sprowokowała bunt Tutsi. Bunt ten, wspierany przez Stany Zjednoczone, Rwandę, Ugandę, Burundi i Angolę, rozprzestrzenił się na terytorium Zairu, osłabiając wspierany przez Francję reżim Mobutu. Pierwsza wojna w Kongu zakończyła się, gdy przywódca rebeliantów Laurent-Désiré Kabila ogłosił się prezydentem i zmienił nazwę narodu z powrotem na Demokratyczną Republikę Konga. Jednak stosunki między Kabilą a jego zagranicznymi poplecznikami pogorszyły się, w związku z czym w 1998 r. rząd Kabilę został zakwestionowany. Aby go wesprzeć, interweniowały wojska z Zimbabwe, Angoli, Namibii, Czadu i Sudanu. O serii wojen w tym narodzie zdecydowały nie tylko czynniki etniczne, ale także zasoby naturalne. Kontrola diamentów i innych ważnych minerałów przyczyniła się do zachęcenia zarówno do wojen, jak i do utrzymania autorytarnych rządów. W 1999 r. ostatecznie podpisano zawieszenie broni, ale w 2001 r. Kabila został zamordowany. Jego następcą został jego syn Joseph, który w następnym roku podpisał porozumienie pokojowe z Rwandą i utworzył rząd przejściowy. Dzięki obecności Organizacji Narodów Zjednoczonych w 2006 roku formalnie przyjęto nową konstytucję, a 30 lipca odbyły się pierwsze wolne wielopartyjne wybory. W listopadzie 2006 roku Joseph Kabila został prezydentem w pierwszych demokratycznych wyborach w kraju od 1960 roku.

Deng Xiaoping (Teng Hsiao-p'ing)

(1904–1997) przywódca Komunistycznej Partii Chin

Deng Xiaoping urodził się 22 sierpnia 1904 r. Jako przywódca Komunistycznej Partii Chin (KPCh) Deng nie był oficjalnie przywódcą Chin, ale pełnił tę funkcję od późnych lat siedemdziesiątych aż do swojej śmierci. Spuścizną Denga było stworzenie chińskiej formy socjalizmu z ograniczoną liberalizacją gospodarczą. Wielu komunistycznych twardogłowych argumentowało jednak, że Deng stanowi zagrożenie i potencjał powrotu do kapitalizmu. Podzielona opinia w KPCh na temat Denga będzie wzorem przez całą jego karierę. To pod przywództwem „drugiego pokolenia” Denga Chiny stały się jedną z najszybciej rozwijających się gospodarek świata. Deng opuścił Chiny w 1920 roku, aby pracować i studiować we Francji. Szybko przyciągnął uwagę wielu starszych osób biorących udział w tej podróży – w tym Zhou Enlai (Chou En-lai). Badania Denga skupiały się na badaniu marksizmu; w 1922 wstąpił do Komunistycznej Partii Młodzieży Chińskiej w Europie. W 1924 roku Deng został członkiem Komunistycznej Partii Chin. Do Chin wrócił w 1929 r., przewodził nieudanemu powstaniu w prowincji Guangxi (Kwangsi), następnie uciekł do prowincji Jiangxi (Kiangsi). Deng brał udział w Długim Marszu (1934–35) i kampanie partyzanckiej przeciwko Japonii podczas II wojny światowej, a także w wojnie domowej przeciwko Kuomintangowi. Został burmistrzem i komisarzem politycznym miasta Chongqing (Chungking). Mao Zedong (Mao Tse-tung) awansował go na kilka prominentnych stanowisk. Kampania antyprawicowa Mao w 1957 r. dała Dengowi możliwość ścisłej współpracy z innym przywódcą komunistycznym, Liu Shaoqi (Liu Shao-chi). W wyniku Wielkiego Skoku Mao i następującej po nim katastrofy gospodarczej Deng i Shaoqi przejęli kontrolę nad KPCh i rządem oraz wdrożyli szereg mniej radykalnych i pragmatycznych polityk. Rewolucja kulturalna, rozpoczęta przez Mao w 1966 r., zadała poważny cios karierze Denga i spotkała go hańba. W 1974 r. chiński premier Zhou Enlai był w stanie przywrócić Denga do władzy, obejmując stanowisko pierwszego wicepremiera odpowiedzialnego za prowadzenie bieżących spraw. Jednak radykalny Gang Czterech, oddany ideałom Rewolucji Kulturalnej, postrzegał Denga jako znaczące zagrożenie i był w stanie ponownie usunąć go ze stanowisk. Kolejna szansa dla Denga pojawiła się wraz ze śmiercią Mao w 1976 roku i szybko wyłonił się jako następca Mao. Po 1978 r. Deng wdrożył politykę, która poprawiła stosunki z Zachodem, udając się w 1979 r. do Waszyngtonu, aby spotkać się z prezydentem Jimmym Carterem. Poprawiły się także stosunki z Japonią. W 1984 r. Chiny podpisały porozumienie z Wielką Brytanią o powrocie Hongkongu do Chin w 1997 r. Chiny obiecały nie ingerować w system kapitalistyczny Hongkongu przez 50 lat. Deng wdrożył Program Czterech Modernizacji w rolnictwie, przemyśle, nauce i technologii oraz wojsku. Celem programu modernizacji było stworzenie bardziej nowoczesnej gospodarki chińskiej. Pod jego rządami Chiny zachęcały do bezpośrednich inwestycji zagranicznych i tworzyły specjalne strefy ekonomiczne. Masakra na placu Tiananmen jest najbardziej kontrowersyjną ze wszystkich decyzji politycznych Denga. Masowe demonstracje studentów na rzecz reform demokratycznych spotkały się z brutalną represją wojskową zarządzaną przez Denga i jego starszych współpracowników, w wyniku której zginęły tysiące osób w Pekinie i dziesiątkach innych miast w Chinach. Potem nastąpiły powszechne represje, które zbrukały jego karierę.

Dyktatura Duvaliera (Haiti, 1957–1986)

Jedna z najbardziej represyjnych i brutalnych dyktatur na półkuli zachodniej, kolejne reżimy François „Papa Doc” Duvaliera (1907–71) i jego syna Jean-Claude’a „Baby Doc” Duvaliera (1951– 2014), rządziły Haiti żelazną pięścią od 1957 r. do 1986 r., kiedy Baby Doc został obalony w wyniku powszechnych konfliktów społecznych i masowych protestów ulicznych. Przy wsparciu krajowych sił bezpieczeństwa, czołowych elitarnych rodzin oraz znacznej części biedoty z miast i wsi, starszy Duvalier został wybrany na prezydenta w 1957 r. Lekarz wykształcony w Szkole Medycznej Haitańskiego Uniwersytetu Narodowego i uznany lekarz praktykujący voodoo (Vodun), Papa Doc stworzył wokół swojej osoby kult jednostki, który postrzegał jako ucieleśnienie narodu haitańskiego. Po brutalnym stłumieniu wszelkiej zorganizowanej opozycji wobec jego rządów, w 1964 r. ogłosił się „prezydentem dożywotnim” i pozostał nim aż do swojej śmierci w 1971 r., kiedy obowiązki polityczne objął jego syn.

Brutalny ucisk polityczny i dotkliwe ubóstwo ekonomiczne większości kraju charakteryzowały prawie trzydzieści lat rządów Duvaliera. Rządząc krajem jako swoim osobistym lennem, Duvalierowie terroryzowali swoich politycznych i osobistych wrogów za pośrednictwem swojej niesławnej tajnej policji, Tontons Macoutes („Bogeymen”), aparatu bezpieczeństwa państwa odpowiedzialnego za masowe więzienia. Korzenie dyktatury Duvaliera sięgają głęboko w historię Haiti, od uzyskania przez Haiti niepodległości w 1804 r., poprzez serię reżimów dyktatorskich, aż po interwencję wojskową Stanów Zjednoczonych w latach 1915–1934, która położyła podwaliny pod nowoczesne państwo haitańskie. Obejmowało to siły zbrojne państwa, żandarmerię – później Garde d’Haïti lub Garde – która scentralizowała zdolności państwa do podejmowania przemocy w ramach jednej instytucji z siedzibą w Port-au-Prince. To właśnie w strukturach stworzonego przez USA aparatu bezpieczeństwa obaj Duvalierowie oparli swoją władzę po 1957 r. Pod rządami Duvaliera (duvalieryzm) Haiti stało się państwem pariasem na arenie międzynarodowej, a Stany Zjednoczone zawiesiły stosunki dyplomatyczne w maju 1963 r., mimo że wiele firm amerykańskich i innych zagranicznych nadal prowadziło działalność w tym kraju. W latach sześćdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku Haiti stało się kluczowym punktem zgromadzeń wielu amerykańskich producentów. W 1966 r. 13 amerykańskich korporacji posiadało zakłady montażowe na Haiti; w 1981 r. liczba ta wzrosła do 154. Tymczasem zdecydowana większość Haitańczyków pogrążyła się w biedzie. Według Banku Światowego w 1986 r., roku obalenia Baby Doc’a, 60 procent najuboższych mieszkańców kraju osiągało roczny dochód na mieszkańca w wysokości 60 dolarów. Niedożywienie, śmiertelność noworodków i inne wskaźniki społeczne sprawiły, że Haiti stało się najbiedniejszym krajem półkuli zachodniej. Na szczycie hierarchii społecznej garstka potężnych gospodarczo i politycznie rodzin — przede wszystkim rodziny Brandt, Mevs, Accra, Bigio i Behrmann — kontrolowała wiele kluczowych gałęzi przemysłu wyspy, w tym cukier, tekstylia, materiały budowlane, olej spożywczy, i inni. To połączenie skrajnego ubóstwa i surowego ucisku politycznego w dużej mierze wyjaśnia błyskawiczny wzrost do władzy radykalnego populistycznego kaznodziei sprzeciwiającego się Duvalierowi, Jeana-Bertranda Aristide’a, po obaleniu Baby Doc w 1986 r.

Deklaracja Karakhan, pierwsza i druga

Zaraz po rewolucji październikowej w 1917 r. radziecki rząd Rosji skupił swoje wysiłki na wzniesieniu rewolucji w Europie, ale z niewielkim sukcesem. Po utworzeniu w marcu 1919 roku w Moskwie Trzeciej Międzynarodówki, której jeden z oddziałów odpowiadał za propagowanie rewolucji komunistycznych w Azji, Chiny stały się głównym celem światowego ruchu komunistycznego. Leo Karakhan (1889–1937) był zastępcą komisarza spraw zagranicznych rządu radzieckiego. 25 lipca 1919 roku wydał deklarację (która z perspektywy czasu stała się znana jako pierwsza Deklaracja Karakhana), w której oferował wyrzeczenie się nierównych traktatów narzuconych Chinom przez rząd carski i dalszych płatności przez Chiny odszkodowań wynikających z powstania bokserów z 1900 r. Deklaracja ta miała na celu wykorzystanie powszechnego gniewu opinii publicznej wśród Chińczyków w związku z porażką dyplomatyczną Chin na konferencji pokojowej w Paryżu na początku tego roku, zrzucając winę na arogancję mocarstw zachodnich i Japonii. Jednak z powodu zerwania komunikacji tekst deklaracji dotarł do Chin dopiero w marcu 1920 roku. Część chińskich intelektualistów postrzegła tę deklarację jako zwiastun dobrych stosunków ze Związkiem Radzieckim. Nie przyniosło to jednak natychmiastowego skutku, ponieważ Wielka Brytania, Francja, Stany Zjednoczone i Japonia były wrogo nastawione do Sowietów i pod ich wpływem Chiny w dalszym ciągu uznawały i wspierały nieistniejący już rosyjski rząd tymczasowy. Ponadto Chińska Kolej Wschodnia od czasu rewolucji komunistycznej w Rosji znajdowała się pod wspólną kontrolą Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Japonii i Chin. We wrześniu 1920 r. Karakhan złożył drugą deklarację, w której rząd radziecki powtórzył swoje oferty z poprzedniego roku, z tą różnicą, że będzie teraz negocjował wspólną kontrolę nad Chińską Koleją Wschodnią. Chiny wycofały uznanie Rządu Tymczasowego we wrześniu 1920 r. W 1921 r. oba rządy

rozpoczęły negocjacje. Kilku przedstawicieli ZSRR przybyło do Chin w latach 1921–1923, ale nie udało im się osiągnąć porozumienia, a przeszkodą była kontrola kolei i status Mongolii. W lipcu 1923 r. Karakhan został mianowany głównym sowieckim negocjatorem w Chinach; w maju 1924 r. podpisano traktat chińsko-sowiecki. Opierał się na równości: Związek Radziecki zrzekł się praw eksterytorialnych w Chinach, koncesji w kilku chińskich miastach i swojej części odszkodowania dla Boxera, ale zachował kontrolę nad Chińską Koleją Wschodnią. Mongolia stała się już sowieckim państwem satelickim i nie została wymieniona w traktacie. Od pierwszej Deklaracji Karakańskiej, kiedy słaby rząd radziecki zaproponował przywrócenie przywilejów uzyskanych przez swojego poprzednika, aż do traktatu chińsko-sowieckiego z 1924 r., radziecka polityka zagraniczna wobec Chin uległa zaostrzeniu. Dzieje się tak dlatego, że w roku 1924 wojna domowa w Rosji dobiegła końca, a rząd radziecki sprawował niekwestionowaną kontrolę. Nie musiała zatem pojednać Chin. Leo Karakhan został stracony przez Stalina w czystce w 1937 roku.

Deklaracja Balfoura

Deklaracja Balfoura była oświadczeniem rządu brytyjskiego dotyczącym dążeń syjonistów do utworzenia niepodległego państwa żydowskiego w Palestynie. Oświadczenie miało formę publicznego listu lorda Arthura Jamesa Balfoura, brytyjskiego ministra spraw zagranicznych, do lorda Rothschilda, wybitnego brytyjskiego syjonisty i członka znanej rodziny bankowej. Po wielu wstępnych wersjach, w oświadczeniu końcowym wydanym 2 listopada 1917 roku czytamy, że rząd Jego Królewskiej Mości „przychylnie odnosi się do utworzenia w Palestynie narodowej siedziby narodu żydowskiego”. Następnie stwierdzono, że rząd brytyjski dołoży „najlepszych wysiłków”, aby osiągnąć ten cel i że nie należy robić nic, co mogłoby zaszkodzić „prawom obywatelskim i religijnym istniejących społeczności nieżydowskich w Palestynie lub prawom i statusowi politycznemu, jakie cieszą się przez Żydów” w innych krajach. Chaim Weizmann, czołowa postać Światowej Organizacji Syjonistycznej i zręczny dyplomata, odegrał kluczową rolę w zapewnieniu brytyjskiego wsparcia dla państwa żydowskiego. Weizmann był osobistym przyjacielem Balfoura i aby zyskać ich poparcie, spotkał się z wieloma kluczowymi urzędnikami brytyjskimi o sympatii dla państwa żydowskiego. Brytyjczycy wydali Deklarację Balfoura w 1917 r. z wielu powodów. Niektórzy chrześcijańscy syjoniści popierali państwo żydowskie ze względów religijnych i moralnych. Jednak większość urzędników rządowych poparła tę deklarację ze względów politycznych i wojennych. Oczekiwano, że deklaracja zachęci Rosję do kontynuowania wojny pomimo ówczesnego przewrotu rewolucyjnego. Niektórzy sądzili także, że oświadczenie to popchnie Stany Zjednoczone, gdzie niektórzy kluczowi syjoniści, zwłaszcza Louis Brandeis z Sądu Najwyższego, zajmowali ważne stanowiska, do przystąpienia do wojny. Jednak argumenty, że państwo żydowskie będzie wspierać Wielką Brytanię na Bliskim Wschodzie i pomoże chronić kluczowy Kanał Sueski, prawdopodobnie miały ogromne znaczenie w przekonaniu wielu członków brytyjskiego rządu do poparcia tej deklaracji. Ponieważ większość ludzi na Zachodzie wiedziała niewiele lub nic o Palestynie, wielu zakładało, że w Palestynie jest tylko kilku nie-Żydów i że ich prawa obywatelskie i religijne (ale nie polityczne) powinny być chronione. Jednakże w 1917 roku, kiedy wydano Deklarację Balfoura, Arabowie palestyńscy, będący mieszkanką muzułmanów i chrześcijan, stanowili ponad 80 procent populacji Palestyny. Było to społeczeństwo w przeważającej mierze rolnicze, a większość ludzi mieszkała w osiadłych wioskach. Arabowie palestyńscy i arabscy nacjonaliści, zwłaszcza Sherif Husajn, natychmiast wyrazili swój sprzeciw wobec Deklaracji Balfoura. Szeryf Husajn argumentował także, że oświadczenie to stoi w sprzeczności z wcześniejszą korespondencją szeryfa Husajna – McMahona dotyczącą utworzenia państwa arabskiego. Ale Deklaracja Balfoura nie wymieniła z imienia palestyńskiej populacji Arabów i pozostała ona w dużej mierze niewidoczna dla świata zachodniego. Co ciekawe, temu stwierdzeniu sprzeciwiała się także część Żydów. Sir Edwin Montagu, brytyjski Żyd i sekretarz stanu Indii, sprzeciwił się utworzeniu państwa żydowskiego, argumentując, że spowodowałoby to problemy podwójnego obywatelstwa i mogłoby w

rzeczywistości zwiększyć antysemityzm. Deklaracja Balfoura była głównym krokiem naprzód w walce syjonistów o utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie. Na konferencji pokojowej w Paryżu po wojnie Weizmann wykorzystał Deklarację Balfoura, aby uzasadnić utworzenie państwa żydowskiego. Jednak po wojnie ani arabskie, ani żydowskie aspiracje narodowe nie miały zostać zrealizowane, ponieważ Brytyjczycy i Francuzi wdrożyli Porozumienie Sykesa-Picota, które zasadniczo podzieliło świat arabski pomiędzy dwie potęgi imperialne. Podział został sformalizowany w traktacie z San Remo, a Wielka Brytania podjęła kluczowe decyzje dotyczące sposobu rządzenia nowo zdobytymi terytoriami arabskimi, w tym Palestyną, na konferencji w Kairze w 1921 roku.

Dруга wojna światowa

Pełne wydarzeń lata od 1 września 1939 r. do 2 września 1945 r. stanowią punkt zwrotny w historii świata. Od wkroczenia niemieckiej maszyny wojennej do Polski po kapitulację Japonii, świat był świadkiem najbardziej niszczycielskiej wojny w historii ludzkości, toczony na lądzie, w powietrzu i na morzu na całym świecie. Przyczyn wojny dopatrywano się częściowo w postanowieniach Konferencji Pokojowej w Paryżu ze stycznia 1919 r., zwołanej po zakończeniu I wojny światowej. Pomimo pobożnych deklaracji Stanów Zjednoczonych takich idei jak samostanowienie i współpraca międzynarodowa prezydenta Woodrowa Wilsona (1856–1924) powstał system światowy, który był świadkiem niepokojów społecznych, rozprzestrzeniania się działań rewolucyjnych i poczucia gniewu u pokonanych mocarstw. Własny interes narodowy, wyścig zbrojeń, upadek bezpieczeństwa zbiorowego, fatalne wyniki Ligi Narodów, wstrząsy gospodarcze i wzrost agresywnego nacjonalizmu w niektórych krajach sprawiły, że okres międzywojenny od 1919 do 1939 był pełen rozczarowań i złych przeczuć.

LATA PRZEDWOJENNE

Wzrost autorytaryzmu we Włoszech, Niemczech i Japonii, wraz z anglo-francuską polityką ustępstw, sprowadził świat na złowieszczy kurs w kierunku niestabilności i konfliktu. Krach na giełdzie w Nowym Jorku spowodował światowy Wielki Kryzys. Izolacja Stanów Zjednoczonych od spraw europejskich przechyliła szalę na korzyść państw faszystowskich. Powstanie faszyzmu we Włoszech i agresywna polityka zagraniczna Benito Mussoliniego (1883–1945) zapoczątkowały serię kryzysów prowadzących do II wojny światowej. Mussolini wykorzystał chaos społeczny i gospodarczy we Włoszech po 1919 roku. Doktryna faszyzmu brzmiała *credere, Combattere, Obedire* (wierzyć, walczyć, być posłusznym). Sankcje Ligi Narodów nie powiodły się, gdy Włochy najechały Abisynię i zajęły stolicę, Addis Abebę, w maju 1936 r. Zaanektował Albanię w kwietniu 1939 r. Mussolini miał w swoich przedsięwzięciach sojusznika, Adolfa Hitlera (1889–1945) i obaj utworzyli Oś Rzym-Berlin w październiku 1936 r. Traktat wersalski zawierał załączki przyszłego konfliktu, a Hitler po objęciu stanowiska kanclerza w styczniu 1933 r. uchylił postanowienia traktatu bezkarnie. On i jego partia nazistowska (NSDAP, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) przedstawili program uchylecia traktatu wersalskiego, *lebensraum* (przestrzeni życiowej), większej Rzeszy Niemieckiej i antysemityzmu. Upadek giełdy nowojorskiej 23 października 1929 r. spowodował ogólnoświatową depresję, masowe bezrobocie, inflację i biedę. Dotkliwie uderzyło to w niemiecką gospodarkę. Wprowadzono pobór do wojska i rozbudowano trzy skrzydła sił zbrojnych. W marcu 1936 roku wojska hitlerowskie zajęły Nadrenię. Włochy zostały włączone do paktu antykominternowskiego Niemiec i Japonii. Polityka *lebensraum* doprowadziła do przymusowej okupacji Austrii w marcu 1938 r. Republika Czechosłowacji, z mniejszościową populacją liczącą 3,25 mln Niemców sudeckich, jako kolejna znalazła się pod kontrolą III Rzeszy. Obszar Sudetów został przekazany Niemcom na konferencji w Monachium 29 września 1938 r. Hitler zaanektował całą Czechosłowację w marcu 1939 r. Neville Chamberlain (1869–1940) i Edouard Daladier (1884–1970) z Francji wierzyli, że Hitler pozostanie zadowolony z fragmentami terytorium w swoim sąsiedztwie i że w Europie zostanie zachowany pokój. Niemcy i Japonia opuściły Ligę Narodów w 1933 r., a Włochy

cztery lata później. Hitler podpisał „Pakt stalowy” z Mussolinim w maju 1939 r. Wielka Brytania i Francja były zdumione, gdy 23 sierpnia 1939 r. Hitler i Józef Stalin podpisali pakt o nieagresji, który zawierał tajną klauzulę podziału Polski. Niemcy były teraz zabezpieczone przed zbliżającym się atakiem ze wschodu. Moskwa chętnie zawarła sojusz z Berlinem i czekała na okazję do inwazji na Polskę. Wielka Brytania późno zdała sobie sprawę, że ustępstwa nie powiodły się, zaczęła budować swoje siły zbrojne i 25 sierpnia 1939 r. podpisała z Polską pakt o wzajemnej pomocy. 27 kwietnia na mocy ustawy o szkoleniu wojskowym wprowadziła pobór do wojska. Kiedy niemiecka machina wojenna wkroczyła do Polski w blitzkriegu (ataku błyskawicy) 1 września 1939 r., rozpoczęła się II wojna światowa. Hitlerowi nie zależało na angielsko-francuskim ultimatum, które miał wycofać w ciągu dwóch dni. Wielka Brytania i Francja wypowiedziały wojnę Niemcom 3 września. Związek Radziecki napadł na Polskę od wschodu 17 września. W październiku Estonia, Łotwa i Litwa padły ofiarą Armii Czerwonej. 30 listopada zaatakowano Finlandię, a miesiąc później Związek Radziecki został wyrzucony z Ligi Narodów

SITZKREIG

Przez pierwsze kilka miesięcy na froncie zachodnim panowała cisza. Okres ten, znany jako Sitzkrieg (falszywa wojna), trwał do kwietnia 1940 r. Hitlerowski Wehrmacht (siły zbrojne) zajął Danię i Norwegię w kwietniu 1940 r., a w następnym miesiącu armia i Luftwaffe (siły powietrzne) najechały i przejęły kontrolę nad Holandią, Belgię i Luksemburg. Francuzi polegali na nie do zdobycia linii fortyfikacji znanej jako linia Maginota, aby chronić się przed niemieckim atakiem, ale ten ostatni ominął go i w czerwcu przedarł się do Francji przez Ardeny. Triumfująca armia hitlerowska wkroczyła do Paryża 14 czerwca. 22 czerwca podpisano zawieszenie broni, a premierem marionetkowego rządu Vichy został marszałek Henri-Philippe Pétain (1856–1951). Generał Charles de Gaulle (1890–1970) zorganizował rząd Wolnej Francji na uchodźstwie, który Wielka Brytania uznała 28 czerwca. Ruch oporu przeciwko nazistom rozwinął się także wśród wygnańców z Polski, Norwegii, Holandii, Jugosławii, Belgii i innych krajów. Niemieckie siły powietrzne rozpoczęły ataki na obiekty wojskowe na południu Wielkiej Brytanii, a we wrześniu rozpoczęły bombardowania Londynu i innych miast. W bitwie o Anglię, od sierpnia do października, Królewskie Siły Powietrzne walczyły z Luftwaffe. Pomiędzy Niemcami, Włochami i Japonią podpisano pakt trójstronny, czyli Oś.

JAPONIA IDZIE DO PRZODU

Japonia, podobnie jak jej partnerzy z Osi, prowadziła agresywną politykę zagraniczną. W kraju dominował militarizm. Era przyzwolenia na konferencję paryską i porozumienia waszyngtońskie dobiegała końca. Rozszerzenie rozbrojenia morskiego na krążowniki, niszczyciele i okręty podwodne na konferencji w Londynie w 1930 r. nie spodobało się armii i skrajnym prawicowcom. W planach była ekspansja militarna i przejmowanie terytoriów. Od lat trzydziestych XX wieku wojsko działało jako siła ponad prawem i doszło do serii zabójstw politycznych japońskich polityków dokonywanych przez oficerów armii. Spór między Japonią a Chinami, który rozpoczął się po incydencie w Mandżurii, pchnął Japonię w stronę wojny. Mandżuria byłaby cenną posiadłością, ponieważ obfitość żelaza i węgla mogłaby zapewnić surowce dla japońskiego przemysłu ciężkiego. Rozległy obszar lądowy mógłby także w pewnym stopniu rozwiązać problem przeludnienia. We wrześniu 1931 roku japońska armia Kwantung pomaszerowała jednostronnie, by zająć Mandżurię. Powstało państwo klienckie Mandżukuo (1932–45). Liga Narodów nie zrobiła nic istotnego, aby powstrzymać japońską agresję. Japonia wycofała się z ligi w 1933 r. Druga wojna chińsko-japońska rozpoczęła się w lipcu 1937 r. po japońskim ataku na pięć północnych prowincji Chin. Stolica nacjonalistów, Nanjing (Nanking), została brutalnie splądrowana. Sojusz antykominternowski i poparcie Japonii dla polityki Niemiec i Włoch zmieniły sytuację. Japonia otrzymała pełne wsparcie od obu krajów. Oś Rzym-Berlin-Tokio powstała po Pakcie Trójstronnym, zapewniając pomoc polityczną, gospodarczą i wojskową w przypadku ataku na sygnatariusza ze strony kraju nieuczestniczącego w obecnych wojnach europejskich ani chińsko-

japońskich. Przepis w sposób oczywisty odnosił się do Stanów Zjednoczonych. Przy wsparciu Niemiec i Włoch japońska machina wojenna przeniosła się do Azji Południowo-Wschodniej, włączając ją do Sfery Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej. Kraje bałkańskie, takie jak Węgry, Rumunia i Bułgaria, dołączyły do państw Osi 25 marca 1941 r. Grecja i Jugosławia skapitulowały przed kontrolą Osi w kwietniu. Nazistowski plan lebensraum skierowany był na wschód, a 22 czerwca rozpoczęła się operacja Barbarossa przeciwko Związkowi Radzieckiemu, w którym przyłączyły się Węgry, Rumunia, Finlandia i Bułgaria. Hitler był pewny zwycięstwa przed zimą, a nazistowski blitzkrieg prawie zadziałał. W ciągu trzech miesięcy wojska dotarły do Leningradu, zajmując obwód Ukrainy i zbliżając się do Moskwy. Ale Armia Czerwona stawiała opór, a duch narodowy był wysoki. Nadeszła zima i Związek Radziecki odzyskał znaczną część pozycji. Tymczasem stosunki między Japonią a Stanami Zjednoczonymi uległy pogorszeniu, co miało skutkować zmianą przebiegu wojny. Siły alianckie zyskują przewagę. Atak na Mandżurię w 1931 r. i druga wojna chińsko-japońska, która rozpoczęła się w 1937 r., przekonały Stany Zjednoczone, że Japonia miała misję zdominowania Dalekiego Wschodu. Japończycy byli gotowi do inwazji na Holenderskie Indie Wschodnie. Stany Zjednoczone zażądały wycofania wojsk japońskich z Chin i Azji Południowo-Wschodniej. Japonia odpowiedziała propozycją, aby Stany Zjednoczone nie ingerowały w rząd utworzony w Nanjing. Po rozpoczęciu II wojny światowej Waszyngton prowadził politykę proaliantckiej neutralności i angażował się w wojnę poprzez program Lend-Lease. Był także w pełni przygotowany na wypadek konieczności przyłączenia się do wojny. Prezydent USA Franklin D. Roosevelt (1882–1945) zwołał we wrześniu 1939 r. specjalną sesję Kongresu i zrewidował przepisy dotyczące neutralności. Brytyjski premier Winston Churchill (1874–1965) spotkał się z Rooseveltem 14 sierpnia 1941 r. i obaj podpisali Kartę Atlantycką, która wzywała do pokoju międzynarodowego. Negocjacje między rządem japońskim, na którego czele stał Tojo Hideki (1884–1948), a Rooseveltem nie zakończyły się sukcesem. Japoński atak był nieuchronny, ale Stany Zjednoczone nie miały pojęcia, gdzie Japończycy uderzą. Założono, że będzie to Azja Południowo-Wschodnia. Admirał Isoroku Yamamoto (1884–1943) podjął strategiczną decyzję o ataku na bazę marynarki wojennej Stanów Zjednoczonych na Hawajach w Pearl Harbor, gdzie zniszczenia byłyby największe w jak najkrótszym czasie. Konferencja cesarska z 1 grudnia 1941 r. ratyfikowała decyzję o rozpoczęciu wojny. Misja miała na celu zadanie maksymalnych szkód i zaskoczyła Stany Zjednoczone atakiem w ich macierzystej bazie. Japońskie posunięcie ułatwiło Stanom Zjednoczonym decyzję o przystąpieniu do wojny. Całe Stany Zjednoczone skierowały całą swoją siłę przeciwko Japonii. Gdyby atak nastąpił albo na Malaje Brytyjskie, albo na Indie Holenderskie, Stany Zjednoczone mogłyby nie uznać tego za wystarczający powód do rozpoczęcia wojny z Japonią. 6 grudnia prezydent Roosevelt wystosował ostateczny apel do cesarza Japonii, ale nie przyniósł on skutku. O 7:55 następnego ranka (3:25 czasu standardowego japońskiego, 8 grudnia) japońskie samoloty bojowe uderzyły w bazę wojskową i morską Pearl Harbor. Dowódca ataku powietrznego japońskich lotników, dowódca Mitsuo Fuchida (1902–1976), stanął na czele 183 samolotów pierwszego ataku. Dobrze przeprowadzony i zaskakujący japoński atak zaowocował dramatycznym zwycięstwem taktycznym, oszałamiającym Stanami Zjednoczonymi i sojusznikami. Jednocześnie miały miejsce japońskie ataki na Hongkong, Filipiny i Guam. 8 grudnia Roosevelt wypowiedział wojnę Japonii. Trzy dni później Niemcy i Włochy wypowiedziały wojnę Stanom Zjednoczonym. Stany Zjednoczone przystąpiły do realizacji planu masowej mobilizacji. Stało się „arsenałem demokracji”, jak skomentował Roosevelt. W ciągu sześciu miesięcy Japonia rozszerzyła swoją działalność na duży obszar w Azji Południowo-Wschodniej. Singapur padł pod władzę Japończyków w lutym 1942 r. wraz z kapitulacją wojsk brytyjskich, a trzy miesiące później w Zatoce Manilskiej poddały się wojska amerykańskie i filipińskie. Japończycy dotarli do granic Indii po zajęciu brytyjskiej Birmy (Myanmar). Subhas Chandra Bose (1897–1945) przeniósł ruch wolnościowy przeciwko brytyjskim rządów kolonialnym poza granicę Indii i utworzył Indyjską Armię Narodową (INA) w Singapurze. INA współpracowała z Japończykami w bitwach toczonej przez Japończyków w Singapurze i Birmie. W marcu 1942 r. armia nazistowska rozpoczęła wyprawę na

Kaukaz w celu zajęcia pól naftowych. Niemiecka 6. Armia ugrzęzła na obrzeżach Stalingradu w wyniku straszliwych działań wojennych. Armia niemiecka stawiała czoła sowieckim kontratakom przez całą zimę 1942 r. i poddała się Armii Czerwonej w lutym 1943 r. Niemcy zostali wypędzeni z Kaukazu. Pod koniec roku Armia Czerwona zajęła część Ukrainy. Armia Czerwona była w Polsce do 1944 r. W latach 1942 i 1943 armie Osi wycofywały się na wielu frontach wojny. Marynarka japońska poniosła miażdżącą porażkę z Marynarką Wojenną Stanów Zjednoczonych w czerwcu 1942 roku w bitwie o Midway. Alianci odnieśli zwycięstwo nad Niemcami i Włochami w bitwie pod El Alamein w Afryce Północnej. W przeciwieństwie do I wojny światowej, kiedy mocarstwa zebrały się na Konferencji Pokojowej w Paryżu po jej zakończeniu, przywódcy Wielkiego Sojuszu spotykali się często, aby formułować plany i opracowywać strategie, gdy wojna jeszcze trwała. Po podpisaniu Karty Atlantyckiej Roosevelt i Churchill spotkali się w Casablance między 14 a 24 stycznia 1943 r., aby omówić kapitulację krajów Osi i zaplanować kampanię włoską. Na konferencji w Kairze w 1943 r., która odbyła się w dniach 22–26 listopada, obaj przywódcy wraz z przywódcą Kuomintangu Czang Kaiszekiem (1887–1975) zobowiązali się do pokonania Japończyków, pozbawienia Japonii zdobyczy wojennych i uzyskania przez Koreę niepodległości. Konferencja w Teheranie, która odbyła się w dniach 28 listopada–1 grudnia, była pierwszym spotkaniem „Wielkiej Trójki”. Roosevelt, Churchill i Stalin postanowili otworzyć drugi front w Europie Zachodniej, Operację Overlord. Toczyły się gorące dyskusje na temat daty i miejsca ataku.

ZWYCIĘSTWO SOJUSZU

Inwazja aliantów na Sycylię miała miejsce w maju 1943 r., a Włochy poddały się we wrześniu. Mussolini z pomocą nazistów utworzył marionetkowy rząd w północnych Włoszech, ale był on krótkotrwały, ponieważ nacierająca armia aliancka zajęła Rzym 4 czerwca 1944 r. Mussolini został schwytany i stracony przez partyzantów komunistycznych podczas ucieczki w kwietniu 1945 r. Inwazja w D-day rozpoczęła się 6 czerwca 1944 r. wraz z lądowaniem aliantów w Normandii we Francji. W ten sposób otworzył się drugi front przeciwko Niemcom. Paryż padł pod naporem armii alianckiej 25 sierpnia, po kapitulacji wojsk niemieckich. W drugiej połowie 1945 roku Japończycy zostali kilkakrotnie pokonani. Generał Douglas MacArthur, dowódca sił alianckich na obszarze południowo-zachodniego Pacyfiku, najechał Wyspy Salomona, Nową Gwineę i Filipiny. Do maja 1945 roku japońska armia cesarska utraciła Iwo Jimę, Okinawę, Filipiny, Borneo i Birmę. Nacisk na Niemcy był kontynuowany poprzez bombardowania dywanowe i postępy aliantów. Rumunia i Bułgaria poddały się odpowiednio w sierpniu i wrześniu 1944 roku. Z Polski nadchodziła Armia Czerwona. Węgry upadły w lutym 1945 r., a po dwóch miesiącach Berlin został otoczony przez wojska rosyjskie. W kwietniu Lipsk i Monachium padły ofiarą wojsk amerykańskich. Hitler popełnił samobójstwo 30 kwietnia, a 7 maja Niemcy podpisali warunki kapitulacji w Reims we Francji. Następnego dnia (dzień V-E) niemieccy dowódcy poddali się w Berlinie Armii Czerwonej. 26 lipca Japończycy zostali poproszeni o poddanie się i odmówili. 6 i 9 sierpnia na miasta Hiroszima i Nagasaki zrzucono bomby atomowe, co miało niszczycielskie skutki. Japonia skapitulowała po podpisaniu dokumentu kapitulacji na USS Missouri w porcie tokijskim 2 września 1945 r. Japonia znalazła się pod międzynarodową kontrolą aliantów i utraciła wszystkie swoje zamorskie posiadłości. Po raz pierwszy w swojej historii Japonia znalazła się pod okupacją obcego mocarstwa.

DOGRYWKA

Podczas wojennych konferencji w Jałcie (luty 1945) i Poczdamie (lipiec 1945) ujawniły się różnice między Związkiem Radzieckim z jednej strony a Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią z drugiej. Kiedy wojna się skończyła, a wspólny wróg został pokonany, rozpoczęła się zimna wojna. Rozpoczął się proces dekolonizacji, a okres powojenny był świadkiem pojawienia się nowych narodów w Azji, Afryce i Ameryce Łacińskiej oraz wzmocnienia ruchów antykolonialnych. Pojawiła się także potrzeba stworzenia nowej międzynarodowej machiny utrzymywania pokoju, a pomysł powołania Organizacji

Narodów Zjednoczonych narodził się podczas wojny. Powstała Karta Narodów Zjednoczonych na konferencji w San Francisco 25 kwietnia 1945 r. Oficjalnie narodziła się 24 października 1945 r. II wojna światowa pozostawiła po sobie dziedzictwo w postaci bezdomnych, ofiar, okaleczonych żołnierzy, zniszczonych pomników i miast, niestabilność polityczna, chaos gospodarczy i poczucie przygnębienia. W wojnie zginęło około 20 milionów żołnierzy i 30 milionów cywilów. Największa liczba ofiar śmiertelnych wystąpiła w Związku Radzieckim – zginęło od 20 do 28 milionów żołnierzy i cywilów. Straty w majątku wyniosły miliard dolarów. Stany Zjednoczone uruchomiły pakiet pomocowy zwany Planem Marshalla, który ma pomóc w ożywieniu gospodarczym w Europie. Saga o wojnie zapisze się w historii świata jako opowieść o dzikości, przemocy i okrucieństwie ludzi wobec bliźnich, kobiet i dzieci. Hitler wyróżnia się jako złoczyńca numer jeden ze swoimi żydowskimi gettami, obozami koncentracyjnymi, komorami gazowymi i eksperymentami naukowymi na Żydach, Cyganach i Słowianach. Holokaust pozostaje ciemnym rozdziałem, w którym zginęło około 6 milionów Żydów i 4 miliony Polaków, komunistów, dysydentów, gejów, Afro-Niemców, jeńców radzieckich i innych. Trybunały ds. zbrodni wojennych, takie jak proces w Norymberdze i proces w sprawie zbrodni wojennych w Tokio, wymierzały winnym sprawiedliwość.

Dwadzieścia jeden żądań (1915)

Dwadzieścia jeden żądań z 1915 r. było jak dotąd najbardziej wszechstronnym i agresywnym planem Japonii kontrolowania Chin. Natychmiast po wypowiedzeniu przez Japonię wojny Niemcom w sierpniu 1914 r. wysłała wojska do niemieckiej strefy wpływów w prowincji Shandong (Shantung) w Chinach i podbiła ją. Częścią planu Japonii było wykorzystanie zaangażowania mocarstw zachodnich podczas I wojny światowej do rozszerzenia swojej kontroli nad Chinami. 18 stycznia 1915 r. przedstawiła dwadzieścia jeden żądań chińskiemu prezydentowi Yuan Shikai (Yuan Shih-k'ai). Podzielono ich na sześć grup w następujący sposób:

1. Chiny uznają przejęcie przez Japonię wszystkich przywilejów Niemiec w Shandong, w tym kontroli nad portami, kolejami, kopalniami i innymi interesami.
2. Chiny przyznają Japonii specjalną pozycję w Mandżurii i Mongolii Wewnętrznej, obejmującą prawa do rozwoju kopalń i fabryk, przedłużenie dotychczasowej japońskiej dzierżawy Port Arthur i Dairen oraz kolei w regionie z 25 do 99 lat.
3. Wspólne działanie chińskiego przemysłu żelaza i stali.
4. Niealienacja obszarów przybrzeżnych jakimkolwiek innemu krajowi.
5. Japonia będzie kontrolować chińską policję i wojsko oraz zapewniać doradców innym gałęziom chińskiego rządu.
6. Chiny nakazały zachować żądania w tajemnicy.

Yuan Shikai znalazł się w rozterce, ponieważ zdawał sobie sprawę z powagi żądań, ale jednocześnie próbował zostać cesarzem. Zdał sobie sprawę, że nie odniesie sukcesu bez błogosławieństwa Japonii. W ten sposób próbował opóźnić, jednocześnie przeciekając przepisy do prasy. Próba pozyskania wsparcia Zachodu nie powiodła się. Japonia zapewniła już swoich sojuszników, Wielką Brytanię i Rosję, że nie będzie naruszać ich praw odpowiednio w dolinie Jangcy (Jangcy) i w Mongolii, a Stany Zjednoczone jedynie powtórzyły swoje zaangażowanie w politykę otwartych drzwi w Chinach. Japonia zaproponowała Yuanowi marchewkę, wyrażając chęć ograniczenia działalności Chińczyków sprzeciwiających się Yuanowi w Japonii, jeśli ten będzie współpracował, a następnie skierowała do niego ultimatum, żądając akceptacji pierwszych czterech grup jej żądań, zgadzając się jednocześnie na przełożenie dyskusji nad grupą piątą do późniejsza data. Yuan skapitulował, podpisując porozumienie

25 maja 1915 r. Dwadzieścia jeden żądań Japonii rozgniewało chińską opinię publiczną i pobudziło chiński nacjonalizm. W ramach protestu wielu chińskich studentów studiujących w Japonii wróciło do domu, podczas gdy kupcy w Chinach zorganizowali antyjapońską akcję bojkot. Nieskuteczna reakcja Yuan Shikai przyczyniła się do jego niepopularności i porażki imperialnych ambicji. Pokazał także odwrót zachodniego imperializmu w Chinach, począwszy od I wojny światowej i wzrostu pozycji Japonii jako imperialistycznej potęgi w Azji.

Dynastia Pahlavi i Shah Reza Khan

Pod koniec I wojny światowej Iran znajdował się w rozpaczliwych tarapatach. Władza rządu centralnego uległa załamaniu, a krajowi, oprócz głodu w niektórych regionach, groziło narodowe bankructwo. W 1919 r. majlis (parlament) odrzucił brytyjską ofertę pomocy finansowej i wojskowej, w związku z czym brytyjski personel pomocniczy opuścił kraj. Reza Khan, dowódca Perskiej Brygady Kozackiej, wraz z redaktorem gazety i pisarzem politycznym Sayyidem Zią Tabatabai, wkroczyli w pustkę i przejęli władzę w lutym 1921 roku w zamachu stanu. Premierem został Sayyid Zia Tabatabai, a dowódcą sił zbrojnych Reza Khan. 26 lutego nowy rząd podpisał traktat o przyjaźni ze Związkiem Radzieckim. Reza Khan był prawdziwą władzą w nowym rządzie. W ciągu trzech miesięcy usunął Tabatabai, który udał się na wygnanie. Dwa lata później, w październiku 1923 r., przy wsparciu lojalnych sił wojskowych, Reza Khan został premierem, a Shah Ahmad Mirza, ostatni szach dynastii Qajar, opuścił kraj i nigdy nie wrócił. W październiku 1925 r. Madżlis formalnie obalił Ahmada Szacha, a w grudniu nowym władcą ogłoszono Rezę Khana. Próbując powiązać nową monarchię z historią starożytnej Persji, Reza Khan przyjął imię Pahlavi na cześć swojej dynastii. Następnie rozpoczął ambitny program modernizacji. Za swojego panowania Reza Szah przeprowadził reformy oświaty i sądownictwa, które osłabiły rolę i wpływy mułłów (duchowieństwa szyickiego), a duchowni stopniowo tracili dominację w edukacji, administracji sądowniczej i rejestracji dokumentów. Duchowni sprzeciwiali się tym i innym reformom i często otwarcie ścierali się z nowym reżimem. Dążąc do zjednoczenia narodowego, Reza Shah zakazał tradycyjnych i etnicznych form ubioru na rzecz zachodniego ubioru. Otworzył dla kobiet ogólnokrajowe szkoły i pierwszy uniwersytet w Teheranie. W 1936 roku kobiety zostały oficjalnie zwolnione z noszenia zasłon, a na ich korzyść zmieniono także prawo rozwodowe. Reza Shah ustanowił system autorytarny, tłumiąc partie polityczne i ograniczając prasę. Zbuntowani przywódcy plemienni byli albo więzieni, albo skazani na śmierć. W podejrzanych okolicznościach zginęło także kilku ministrów Rezy Szacha i innych prominentnych irańskich krytyków reżimu. Z drugiej strony Reza Shah wprowadził wiele reform, które przyniosły korzyści narodowi. W 1927 roku założył bank narodowy i usprawnił proces poboru podatków. Przekształcił także irańską biurokrację w służbę cywilną w stylu zachodnim, liczącą 90 000 osób i rozszerzył zasięg rządu krajowego poprzez reorganizację ministerstw i podziałów administracyjnych. Ustanowił formę socjalizmu państwowego, aby zbudować nowoczesną infrastrukturę. Wprowadzono nowe kodeksy cywilne, karne i handlowe. W 1933 r. Reza Khan uzyskał również lepsze warunki koncesji na ropę naftową przyznanej brytyjskim firmom na początku XX wieku. Wydarzenia zewnętrzne, a nie wewnętrzne zakończyły panowanie Rezy Szacha. Obawiając się zarówno zwiększonych wpływów sowieckich, jak i brytyjskich w Iranie, Reza Shah zwrócił się do nazistowskich Niemiec. Po napaści Adolfa Hitlera na Związek Radziecki w 1941 r. neutralność Iranu została zagrożona, ponieważ alianci szukali bezpiecznego, lądowego przejścia przez Iran w celu dostarczenia amerykańskich dostaw na front sowiecki. Chcieli także mieć pewność, że Niemcy nie uzyskają dostępu do kluczowych irańskich dostaw ropy. Kiedy stało się jasne, że szach nie będzie współpracował, w sierpniu 1941 r. wojska radzieckie i brytyjskie najechały Iran. We wrześniu Reza Szach został zmuszony do abdykacji na rzecz swojego najstarszego syna, Mohammeda Rezy; udał się na wygnanie najpierw na Mauritius, a następnie do Republiki Południowej Afryki. Zmarł w Johannesburgu 26 lipca 1959 r.

Dynastia Haszymidzka w Iraku

Traktat z San Remo (1920) po I wojnie światowej przyznał Wielkiej Brytanii kontrolę nad Irakiem w ramach mandatu. Po krwawym buncie w Iraku przeciwko mandatowi Brytyjczycy zdecydowali na konferencji w Kairze w 1921 r., w której uczestniczył między innymi Sir Percy Cox jako wysoki komisarz Iraku, zapewnić pozory niepodległości poprzez ustanowienie irackiej monarchii, która byłaby ściśle związana z Wielką Brytanią. Do członka szanowanej rodziny Haszymidzkiej, Faysala (także Feisala), syna szeryfa Husajna, zwrócono się w sprawie zostania królem Iraku. Faysal był ulubieńcem Brytyjczyków ze względu na ich stosunki z nim podczas buntu arabskiego, a Francuzi niedawno usunęli go militarnie ze stanowiska króla Syrii. Faysal niechętnie zgodził się przyjąć to stanowisko po przeprowadzeniu plebiscytu w celu potwierdzenia jego poparcia w Iraku. Plebiscyt odbył się pod nadzorem brytyjskim, a Faysal został wybrany na króla. Faysal został koronowany latem 1921 r., a Cox pozostał na stanowisku brytyjskiego wysokiego komisarza. Traktat między Irakiem a Wielką Brytanią z 1922 r. Zezwał na bezpośrednią administrację brytyjską w zakresie obronności i bezpieczeństwa wewnętrznego; Brytyjcy doradcy zachowali także prawo weta w innych ministerstwach. Z prawnego punktu widzenia Faysal rządził na mocy konstytucji z 1925 r., napisanej przez Brytyjczyków. Konstytucja przewidywała dwuizbowy parlament i gabinet o szerokich uprawnieniach wykonawczych. Wybory były faktycznie inscenizowane przez gabinet i miały charakter prawa wojennego i było okresowo wdrażane, aby zapobiec nieporządkowi. Nowy rząd stanął w obliczu poważnych problemów wewnętrznych i regionalnych. Irak był złożonym społeczeństwem grup etnicznych i religijnych. Kurdowie, którzy byli muzułmanami sunnickimi, dominowali na północy i mieli ambicje nacjonalistyczne. Własne, niepodległe państwo. Arabowie sunniccy mieszkali głównie w centrum wokół Bagdadu, a ludność na południu i w głównym mieście Basry składała się głównie z szyickich Arabów. Istniała także niewielka populacja chrześcijan asyryjskich (prześladowanych w latach trzydziestych XX wieku), innych chrześcijan rozproszonych po całym kraju oraz Żydów, którzy mieszkali głównie w Bagdadzie. Granice nowego narodu były niejasne, a stosunki z sąsiednim Iranem były trudne. Granice z Iranem zostały ustalone dopiero w 1937 r., kiedy Irak otrzymał władzę nad Shatt al-Arab na południu, a Iran uzyskał port Abadan nad Zatoką Perską. Wzdłuż swojej południowej granicy Irak zajął Kuwejt, zubożałe terytorium, ale posiadające długą linię brzegową wzdłuż Zatoki Perskiej, ale roszczenia te zostały odrzucone przez Coxa na konferencji „Uqayr” w 1922 r., pozostawiając Irak praktycznie bez dostępu do morza. Doszło także do sporów z Turcją o północny region Mosulu, ale na korzyść Iraku interweniowali Brytyjczycy. Terytorium wraz z rezerwami ropy naftowej pozostawało pod kontrolą Iraku, a co za tym idzie, Wielkiej Brytanii. Na północy Brytyjczycy również okresowo tłumili ruchy secesjonistyczne wśród Kurdów i ponownie użyli trującego gazu, podobnie jak podczas buntu w 1920 roku. Problemy stwarzała także przewaga sunnitów na kluczowych stanowiskach rządowych i gospodarczych oraz niedostateczna reprezentacja dużej populacji szyitów. Przez całe lata międzywojenne Nuri Said, który był szczególnie probrytyjski, wielokrotnie piastował funkcję premiera. Z ekonomicznego punktu widzenia dochody z ropy naftowej pomogły stworzyć miejską klasę średnią i sfinansować niektóre projekty irygacyjne. Rurociąg z Iraku do portu w Hajfie nad Morzem Śródziemnym ukończono w latach trzydziestych XX wieku. Jednak ustępstwa między koncernami naftowymi a rządem faworyzowały te firmy i większość Irakijczyków uważała, że kraj nie otrzymał odpowiedniej rekompensaty za swoje główne zasoby. Narastające nastroje nacjonalistyczne i antybrytyjskie w armii stwarzały problemy zarówno dla monarchii, jak i Brytyjczyków. Ogólnokrajowy program nauczania wprowadzony przez panarabistę Sati al-Husriego kładł nacisk na historię i kulturę arabską oraz zachęcał do rozwoju lojalności narodowej. To jeszcze bardziej zniechęciło wielu Kurdów i szyitów, którzy słusznie uważali, że są niedostatecznie reprezentowani. Traktat anglo-egipski z 1930 r. przewidywał przyszłą pełną niepodległość Iraku, ale także wymuszał bliski sojusz z Wielką Brytanią. Na mocy traktatu, który był wzorem dla traktatu między Wielką Brytanią a Egiptem z 1936 r., Wielka

Brytania zachowała weto w sprawie irackiej polityki zagranicznej oraz prawo do stacjonowania wojsk na terytorium Iraku. Po uzyskaniu niepodległości w 1932 roku Irak został przyjęty do Ligi Narodów. Faysal zmarł w 1933 r., a jego następcą został jego syn Ghazi, który był znacznie bardziej nacjonalistyczny i antybrytyjski niż jego ojciec. Zwiększył liczebność armii, która odgrywała coraz większą rolę w polityce irackiej. W latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku powstało wiele nacjonalistycznych klubów i partii politycznych, zwłaszcza Partia Ludowa i Partia Narodowa utworzone w latach dwudziestych XX wieku oraz Iracka Partia Komunistyczna (ICP), założona w 1934 roku. Podobnie jak wielu innych arabskich nacjonalistów, Ghazi postrzegał stosunki z nazistowskimi Niemcami jako możliwy sposób zmniejszenia brytyjskiej kontroli nad regionem. W miarę zbliżania się wojny Wielka Brytania i Nuri Said coraz bardziej martwili się o lojalność monarchy. W rezultacie, gdy Ghazi zginął w wypadku samochodowym w 1939 r., wielu Irakijczyków podejrzewało Brytyjczyków o nieczystą grę. Ponieważ syn Ghaziego był zbyt młody, aby rządzić, regentem został jego otwarcie probrytyjski wuj Abdul-Ilah. Rashid Ali al-Qaylani, sędzia i były członek gabinetu, został premierem na początku lat czterdziestych. Al-Qaylani i kluczowi oficerowie armii, znani jako Żółty Plac, zwrócili się ku państwom Osi, aby przeciwstawiły się Brytyjczykom w Iraku. Po usunięciu al-Qaylaniego ze stanowiska w wyniku wotum nieufności, powrócił on do władzy w wyniku wojskowego zamachu stanu wiosną 1941 r. Regent uciekł do Jordanii rządzonej przez haszymickiego amira Abdullaha, bliskiego krewnego. Aby chronić swoje interesy, Brytyjczycy natychmiast wylądowali w Basrze wojskami z Indii. Irakijczycy otoczyli kluczową bazę wojskową Habbaniyya w pobliżu Bagdadu, a Brytyjczycy w odwecie bombardowali wojska irackie. Irakijczycy wytrzymali, ale dzięki posiłkom Legionu Arabskiego (siłom jordańskim dowodzonym przez Brytyjczyków) Brytyjczycy odbili bazę i wyparli al-Qaylaniego oraz irackich generałów, którzy wspierali zamach stanu. Następnie zostali uwięzieni, straceni lub zesłani na wygnanie. Brytyjczycy sprawowali władzę w Iraku przez cały czas II wojny światowej, a Nuri Said często pełnił funkcję premiera. Po wojnie Irak dołączył do Ligi Arabskiej i wraz z innymi armiami arabskimi brał udział w wojnie arabsko-izraelskiej w 1948 roku. Ich przegrana w tej wojnie zszokowała Irakijczyków i spowodowała masowe powstania, a także zaatakowano Żydów i przedsiębiorstwa należące do Żydów. Wraz ze wzrostem panarabskiego nacjonalizmu w okresie powojennym, siła i wpływy probrytyjskiej monarchii i jej zwolenników uległy erozji. Nuri zignorował lub nie docenił żądań reform i narastającej opozycji, w wyniku czego monarchia została obalona w krwawej rewolucji prowadzonej przez armię iracką w 1958 roku.

Długi marsz

Późnym latem 1934 roku piąta kampania okrążająca, prowadzona przez Czang Kaj-szeka, w przekonujący sposób pokonała Chińską Komunistyczną Radę i ograniczyła ją do obszaru sześciu okręgów w prowincji Jiangxi (Kiangsi). 15 października rząd komunistyczny opuścił swoją stolicę Ruijin (Juichin) z 85 000 żołnierzy, 15 000 urzędników partyjnych i rządowych oraz 35 kobiet (żon wysokich urzędników). Rozpoczęli Długi Marsz, który miał trwać rok i obejmować około 6000 mil (po chińsku zwany Długim Marszem 25 000 li). Komunistom udało się wyrwać ze wschodniego sektora okrążenia nacjonalistów, ponieważ był on strzeżony przez jednostki wojskowe pod dowództwem generałów dysydentów, których Czang nie kontrolował i których przywódcy obawiali się, że eliminacja komunistów zaszkodzi im. Uciekającym komunistom pozwolono uciec wąskim korytarzem na granicy Guangdong (Kwangtung) i Guangxi (Kwangsi) (rządzonych przez generałów nacjonalistów, którzy byli przeciwnikami Czanga) i wkroczyli do Guizhou (Kueichow). Prowincja Guizhou, domena skorumpowanego watażki, który wzbogacił się na opium, nie była w stanie zapobiec najazdowi komunistów. W styczniu 1935 roku komuniści zorganizowali konferencję w Zungyi (Tsunyui) w Guizhou, podczas której Mao Zedong (Mao Tse-tung) i jego sojusznicy Zhou Enlai (Chou En-lai) i Zhu De (Chu Teh) wyszli zwycięsko, obwiniając się za poprzednie porażki na swoich przeciwnikach w partii. Następnie postanowili udać się do północnej prowincji Sha'anxi (Shensi), gdzie istniała już baza

komunistyczna. Wypędzeni z Guizhou przez ścigające siły Czanga, komuniści udali się do prowincji Yunnan, Syczuan (Szechuan), Sikang i Gansu (Kansu) i zostali wysiedleni z każdej po kolei. Mao i 8 000 ocalałych dotarło do północnego Sha'anxi w październiku 1935 roku; inni, którzy przybyli później, zwiększyli liczbę do 30 000. Osiedlili się w Yanan (Yenan), które pozostało ich siedzibą do 1949 roku. Długi Marsz był dla chińskich komunistów eposem o przetrwaniu: przetrwali straszny teren i prześladowców. Chociaż liczebność została znacznie zmniejszona, przywództwo pozostało nienaruszone. Mao stał się wyraźnym przywódcą zarówno partii, jak i armii po konferencji w Zunyi i nadal dominował w obu przypadkach aż do swojej śmierci w 1975 r. Chociaż Czang Kajszek nie mógł wyeliminować komunistów, kampanie okrążające i Długi Marsz również wyraźnie wzmocniły zarówno Czanga, jak i rząd centralny Partii Nationalistycznej (Kuomintang). Zakończenie chińskiego powstania komunistycznego w Jiangxi umocniło władzę rządową w południowo-wschodnich Chinach. Co ważne, niezdolność autonomicznych watażków w prowincjach Guizhou, Yunnan, Syczuan, Sikang, Gansu i Sha'anxi do powstrzymania komunistów przed inwazją na ich domeny doprowadziła do wkroczenia na te obszary wojsk rządu centralnego. Po wypędzeniu komunistycznych najeźdźców jednostki rządowe pozostały i wprowadziły wiele reform i zmian, co sprowadziło watażków do półposłuszeństwa wobec rządu krajowego. Miało to kluczowe znaczenie dla przetrwania Chin, gdy Japonia najechała w 1937 r. i zajęła regiony przybrzeżne, umożliwiając chińskiemu rządowi dalsze stawianie oporu Japonii przez osiem lat z nowej bazy w Syczuanie i innych prowincjach, nad którymi przejął kontrolę w wyniku Długiego Marszu.

Droga morska św. Wawrzyńca

Tor wodny św. Wawrzyńca, rozpoczęty w 1954 r. i ukończony w 1959 r., będący cudem inżynierii swoich czasów, to seria kanałów, śluz i torów morskich o długości 2342 mil, zbudowanych wspólnie przez Kanadę i Stany Zjednoczone, aby umożliwić dostęp statkom oceanicznym do Wielkich Jezior. Usprawniło żeglugę i stworzyło na swojej trasie dodatkowe elektrownie wodne. Tor wodny został otwarty dla ruchu komercyjnego 25 kwietnia 1959 r. Całkowity koszt wyniósł 470 milionów dolarów, z czego Kanada zapewniła 336,2 miliona dolarów, a Stany Zjednoczone 133,8 miliona dolarów. Kanadyjska spółka St. Lawrence Seaway Management Corporation zarządza 13 śluzami, natomiast amerykańska firma St. Lawrence Seaway Development Corporation zarządza dwiema śluzami. Obiektami hydroelektrycznymi zarządzają Ontario Power i władze stanu Nowy Jork. W zależności od warunków pogodowych i stanu lodu tor wodny jest zazwyczaj otwarty od kwietnia do połowy grudnia, przez około 250 dni w roku. Pomiędzy Montrealem a jeziorem Ontario znajduje się siedem śluz, oddalonych o 300 km. Każda śluza ma 766 stóp długości, 80 stóp szerokości i 30 stóp głębokości, a wszystkie kanały są pogłębione do głębokości 27 stóp. Aby zapewnić odpowiednią głębokość, konieczne było zalanie niektórych obszarów, wysiedlanie i przesiedlanie mieszkańców miast nadrzecznych. Z technicznego punktu widzenia dwie śluzy Soo w Sault Ste. Marie w stanie Michigan są nieco większe i łączą górne Wielkie Jeziora z Jeziorem Górnym. Dziewięćdziesiąt procent wysyłanego ładunku stanowią towary masowe. Ruch w kierunku zachodnim przewozi głównie ładunki stali, węgla i rudy żelaza; 40 procent ładunków jadących na wschód to zboże. Handel między jeziorami stanowi czterokrotność tonażu obsługiwanego na rynkach międzynarodowych. W ostatnich latach propozycje rządów USA i Kanady dotyczące pogłębienia toru wodnego i powiększenia jego śluz spotkały się z oporem. Ci, którzy pragną rozszerzyć ruch morski, wskazują, że projekt St. Lawrence wykorzystuje jedynie połowę przepustowości przewidywanej na początku projektu w latach pięćdziesiątych XX wieku, podczas gdy inna, jeszcze starsza „autostrada wodna”, Kanał Panamski, osiąga pełną przepustowość. i więcej. Przeciwnicy rozbudowy toru wodnego obawiają się pogorszenia jakości wody w największym na świecie systemie słodkowodnym i wskazują na szkody już spowodowane przez inwazyjne gatunki zwierząt i roślin wprowadzone przez żeglugę szlakiem wodnym. Z badań wynika, że

do systemu Wielkich Jezior przedostały się 182 gatunki obce, przy czym dwie trzecie z nich od 1959 r., kiedy otwarto tor wodny.

Dynastia Stuartów (Anglia)

Dynastia Stuartów rządziła Anglią w czasie, gdy w Anglii słabła władza monarchii absolutnej, a rosły uprawnienia rządu przedstawicielskiego. Dynastia Stuartów doszła do władzy w Anglii wraz ze śmiercią ostatniego monarchy Tudorów, królowej Elżbiety I, w 1603 r. Elżbieta zmarła bez następcy, co zmusiło rząd angielski do zwrócenia się do szkockiej rodziny Stuartów o objęcie tronu Anglii. Stuartowie byli spokrewnieni z dynastią Tudorów, ponieważ Maria Stuart i Elżbieta były kuzynkami. Pomimo tego, że Maria została stracona za zdradę stanu w 1587 r., na następcę Elżbiety wybrany został jej syn Jakub Stuart (Jakub I), król Szkocji. Wybór ten zjednoczył Korony Szkocji i Anglii pod jednym monarchą, mimo że pozostały one dwoma odrębnymi królestwami. Jakub mocno wierzył w władzę monarchy absolutnego, o czym świadczą jego pisma i przemówienia przed angielskim parlamentem. Kiedy Jakub wstąpił na tron Anglii, musiał zmagać się z trudnościami finansowymi i starciami z Parlamentem w sprawie prerogatyw monarchii. Kwestie te pojawiły się, gdy Jakub próbował zwiększyć nowe dochody, nakładając podatki na swoich poddanych bez zgody parlamentu. Jamesa zdenerwował także fakt, że Parlament sprzeciwił się wyborowi potencjalnej narzeczonej dla syna, ponieważ była ona katoliczką i Hiszpanką. Ta wrogość nastąpiła w wyniku napięć między protestancką Anglią a katolicką Hiszpanią. Jakub był do tego stopnia rozwścieczony utworzeniem przez parlament w 1621 r. Wielkiej Protestacji – listy przywilejów, do których według parlamentu angielskiego był on uprawniony – że rozwiązał parlament i aresztował cztery osoby odpowiedzialne za tę akcję. Karol I wstąpił na tron Szkocji i Anglii po swoim ojcu po śmierci Jakuba w 1625 r. Parlament w dalszym ciągu próbował nałożyć ograniczenia na władzę króla, wydając Petycję o prawa w 1628 r. Petycja ta nałożyła ograniczenia na władzę króla w zakresie podnoszenia dochodów bez zgody parlamentu, wymagał od poddanych pozwolenia na zakwaterowanie żołnierzy w domach, nałożył na króla ograniczenia w zakresie wprowadzenia stanu wojennego i zakazał królowi aresztowania poddanego bez postawienia odpowiednich zarzutów karnych. Karol podpisał tę petycję, ponieważ chciał uzyskać fundusze od parlamentu, ale wkrótce dał wyraz swojej chęci obalenia petycji poprzez zdobycie jak największej ilości pieniędzy od swoich poddanych bez gromadzenia parlamentu poprzez rozszerzenie istniejących podatków. Podjęta przez Karola I próba sprawowania rządów w Anglii bez zgody parlamentu spowodowała wiele problemów i naruszyła tradycyjne podstawy instytucjonalne prawa angielskiego. Karol przysporzył sobie także wielu wrogów, narzucając ludności anglikański konformizm i zabierając purytanom ambonę.

Rozwiązanie i odwołanie parlamentu

Pragnieniem arcybiskupa Canterbury, Williama Lauda, było narzucenie prezbiteriańskim Szkotom anglikańskiego konformizmu, co doprowadziło do angielskiej wojny domowej. Karol przygotowywał się do przeniesienia armii do Szkocji w 1638 r., aby rozwiązać ten spór religijny ze Szkotami. Karola nie było stać na tę armię, a Parlament odmówił Karolowi przyznania dalszych pieniędzy, chyba że naprawi on krzywdy, które powstały za panowania jego i jego ojca. Karol odmówił przyjęcia tego ultimatum i rozwiązał parlament w maju 1640 r., ale został zmuszony do odwołania parlamentu, ponieważ potrzebował funduszy na podporządkowanie sobie armii szkockiej. Kiedy parlament zebrał się w październiku 1641 r., podjął próbę nałożenia dalszych ograniczeń na zdolność króla do zwiększania dochodów i przewidywał zniesienie niektórych sądów administracyjnych. Parlament żądał także od króla zwoływania parlamentu co trzy lata i nakazał Karolowi odsunięcie niektórych osób od władzy. To ostatnie żądanie doprowadziło ostatecznie do egzekucji Lauda i jednego z doradców Karola, Thomasa Wentwortha, hrabiego Strafford. Karol próbował zastraszyć parlament, nakazując uwięzienie pięciu osób mających wpływ w Izbie Gmin, ale uciekły. Karol zdecydował się podjąć drastyczne kroki

przeciwko parlamentowi i w 1642 r. zebrał armię w Nottingham, co doprowadziło do wybuchu angielskiej wojny domowej.

Angielska wojna domowa

Angielska wojna domowa trwała od 1642 do 1649 roku, kiedy sprawa Stuartów zyskała duże poparcie ze strony północnej i zachodniej części Anglii oraz obszarów wiejskich. Siły parlamentarne posiadały duże wsparcie ze strony południowej i wschodniej Anglii w niektórych zurbanizowanych obszarach kraju. Purytanin imieniem Oliver Cromwell odegrał kluczową rolę w sprawie parlamentarnej, ponieważ jego armie odniosły ważne zwycięstwa pod Marston Moor w 1644 r. i Naseby w 1645 r., zmuszając Karola do ucieczki do Szkotów po pomoc. To posunięcie Karola było katastrofalne, ponieważ Szkoci przekazali go siłom parlamentarnym w zamian za 400 000 funtów. Wywiązała się debata na temat przyszłości Karola i angielskiego systemu politycznego. Podczas gdy ta debata szalała, armia szkocka zebrała się w celu wsparcia Karola, ale szybko została pokonana. Dało to radykałom kolejny pretekst do przewodniczenia procesowi Karola, który uznał go za winnego i 30 stycznia 1649 r. dokonał na nim egzekucji. Syn króla, Karol II, próbował przywrócić swojej rodzinie roszczenia do tronów angielskiego i szkockiego, sprzymierzając się z monarchią Szkocji. Karol II zdobył poparcie Szkocji, gwarantując szkocki Kirk (kościół) zamiast narzucać anglikański konformizm, ale jego armia została pokonana, co zmusiło go do ucieczki na kontynent. Po angielskiej wojnie domowej Cromwell wykorzystał swoje wpływy w armii i angielskiej polityce, aby przejąć kontrolę nad angielskim rządem, obejmując stanowisko Lorda Protektora. Śmierć Cromwella w 1658 r. i późniejsze problemy polityczne, przed którymi stanęli Anglicy, wystarczyły, aby parlament w 1660 r. podjął starania o przywrócenie monarchy Stuartów. Karol II wrócił do Anglii, ale musiał zaakceptować ograniczenia nałożone na władzę królewską przez angielski parlament. Anglikanizm stał się oficjalną religią Anglii i Irlandii, ale Szkocji pozwolono zachować swój prezbiteriański Kirk. Głównym problemem związanym z powrotem dynastii Stuartów na tron angielski były katolickie skłonności rodziny Stuartów. Karol II znajdował się pod wpływem francuskiego dworu i swojej francuskiej matki i w 1670 roku sprzymierzył się z Ludwikiem XIV, królem Francji, przeciwko Holendrom. Porozumienie to przewidywało również, że Karol II ogłosi się katolikiem, gdy w Anglii zmniejszą się napięcia między katolicyzmem a protestantyzmem. Porozumienie to było udanym posunięciem w polityce zagranicznej, ponieważ zwycięstwo nad Holendrami pozwoliło Anglikom zdobyć holenderską kolonię Nowy Amsterdam i potwierdziło wyższość angielskiej potęgi morskiej nad Holendrami. Karol II zmarł w 1685 r., nie pozostawiając żadnego prawowitego następcy po sobie, co spowodowało wstąpienie na tron Anglii i Szkocji jego katolickiego brata Jakuba II. Przystąpienie Jakuba II zaniepokoiło niektórych członków parlamentu, gdyż obawiali się, że katolicki monarcha pozostanie przez jakiś czas na tronie Anglii. Jakub II pogłębił tę obawę, zezwalając katolikom na zajmowanie stanowisk rządowych w 1687 r. Nie da się ustalić, czy dążył do przywrócenia monarchii absolutnej władzy, ale zamierzał sprowadzić katolicyzm z powrotem do Anglii. Ta troska o katolickiego monarchę stała się szczególnie dotkliwa, gdy w 1688 roku Jakub II urodził syna, który z pewnością był wychowywany w wierze katolickiej. Wigowie i liczni torysi opracowali plan usunięcia Jakuba II, zapraszając protestancką córkę Jakuba II, Marię, i jej męża, Wilhelma Orańskiego, do inwazji na Anglię i przejęcia angielskiego tronu. William, który szukał wsparcia Anglików przeciwko Francuzom, zgodził się na to i zszedł na brzeg w Torbay 5 listopada 1688 r. z armią liczącą około 14 000 żołnierzy. Poparcie dla Jakuba II zmalało, ponieważ angielska szlachta i ludność chciały, aby po śmierci Jakuba II tron objął protestancki następca. Ten brak wsparcia zmusił Jakuba II do ucieczki do Francji, tracąc w ten sposób roszczenia Stuartów do korony angielskiej i szkockiej.